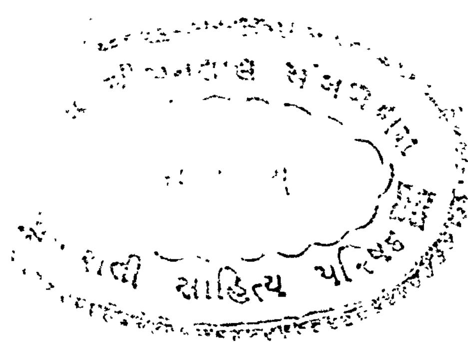

સાહિત્ય

પ્રસ્તાવના.

'કુસુમમાળા' નામથી મ્હારાં સંગીતકાવ્યોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યે લગભગ નવ વર્ષ થયાં. સહૃદયવર્ગ તરફથી એ પ્રકારની કવિતાને થયેલા સત્કારથી કાંઇક ઉત્તેજન પામીને, તેમ જ ગુર્જર સાહિત્ય તરફની તથા જનમંડળ તરફની કર્તવ્યબુદ્ધિને વશ થઈને, આ પુસ્તકમાં આવેલાં નવાં કાવ્યો વાચકવર્ગ આગળ મૂકવાં ઇષ્ટ ગણુંછું. બાકી આ કાવ્યોની ઉત્પત્તિ તો ઉપરના બંને હેતુથી સ્વતન્ત્ર જ છે. પોતાના મનનો વિનોદ તે હેતુના વર્ગમાં ના ગણિયે તો, આ નવીન કાવ્યોની ઉત્પત્તિ, એક રીતે જોતાં, હેતુરહિત જ છે. માટે પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રયોજન ઉપર બતાવ્યું તેટલું જ બસ છે.

આ કાવ્યો 'કુસુમમાળા' પ્રસિદ્ધ થયા પછી રચાયલાંછે. પણ ત્હેમાં બે વિભાગ છે; એક, 'કુસુમમાળા'ના સમયમાં અને તે સમીપના સમયમાં રચેલાં અને તે કવિતાના પ્રકારની છાયાવાળાં; બીજો વર્ગ,—તે પછી કેટલાક વર્ષને અન્તરે રચાયલાં અને કાંઇક ભિન્ન માર્ગમાં જતી કવિત્વવૃત્તિ તથા રીતિયોની છાપવાળાં. ઘણો ભાગ બીજા વર્ગનો જ છે. 'કુસુમમાળા'માં અન્તે વર્ણનાત્મક કાવ્યો થોડાંક છે તે બાદ કરતાં બાકીનાં બધાં કાવ્યો આત્મલક્ષી (subjective) છે. આ 'હૃદયવીણા'માં પરલક્ષી (objective) કાવ્યો જૂદા જૂદા સ્વરૂપમાં વિશેષ દાખલ થયેલાંછે.

મંગળાચરણની આરમ્ભની બે પંક્તિયો ('સુન્દર શિવ મંગલ ગુણ' વગેરે) મ્હારા સ્વર્ગસ્થ પિતાની રચેલી હતી. તે ઉપાડી લઈને બાકીની રચના મ્હેં કરીછે.

ઉત્તરકાનડા જિલ્લો
તા. ૨૮ મી એપ્રિલ ૧૮૯૬. } **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.**

सर्वाङ्गकुपिते वाते गात्रस्फुरणभञ्जने ॥२५॥
वेदनाभिः परीतश्च स्फुरन्तीवास्य सन्धयः ।

ચિ. પ્રિય મનુભાઈ

*લાવણી. બન્ધુ હો! સ્મરણ ત્હને કંઇ થાય
એકદા સમી સાંઝની માંહ્ય,
સિન્ધુ કંઇ મન્દ ગાન કરી ગાય,
શિલા પર પ્રેમ થકી પછડાય;
શ્રવણ નવ ધરિયું મ્હેં એ ગાન,
હૃદય લય પામ્યું બીજે સ્થાન;
ઉદધિ પણ તજીને નિજ સ્વતાન
સ્તબ્ધ બની સુણતો ધરીને ધ્યાન;—
દિવ્ય મધુરતાથી ભરી લહરી લઈ લ્હેરાય
ગાનસરિત ઉપની તુજ કંઠથી અમૃતસિન્ધુ ભણિ ધાય,
હેવી એ સરિતા જ્યંહાં ઉભરાઈ
સિન્ધુ પણ ઊભો સુણવા ચાહી.
બન્ધુ હો! ૧.

'દિવ્ય સુન્દરીનો ગરબો' ગાઈ
દિવ્યસ્વરચના રચી ત્હેં જ્યાંહિં,
કવિતસરિતા મુજ સબળી બની
ઉછળી તુજ ગાનસરિતની ભણિ;
સરિત-સંગમ અદ્‌ભુત એ માંહિં
વહી ચાલ્યો પરવશ હું ત્યાંહિં;—

---

* રા. મણિલાલ દ્વિવેદીના 'ઉત્તરરામચરિત'માંની લાવણીઓ–'પ્રિયેરે! તે તે ક્યમ વિસરાય' વગેરેની પ્રમાણે.

અન્તરિક્ષ તરૅ ચમકતા મધુર ગાનસુર એહ
ગગનાङ्गણ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ
વિલસતા મુજ નયનતણિ સમીપ
નિરખિયા એ ઊજળા અમૉદીપ.
બન્ધુ હો! ૨.

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન,
ગજવતો અવિરત ઉજ્જ્વળ ગાન,
નચવતો અણુગણુ જળકણુ જ્યાંહિં
પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યાંહિં
તરંતાં મૂકે ગૂંથ્યૉ અનેક
ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક,—
હેવા રંગે રંગિયા નાચે જળકણુ જેમ,
અનુપમ મંજુલ તુજ ગાનતણા સ્વર ચમકંતા તેમ;
કેમ કરૅ વર્ણ્યા એ તે જાય?
હૃદયપંટ એ રંગે રંગાય.
બન્ધુ હો! ૩.

અને મુજ કવિતપદો શબરૂપ
તજી જ સજીવ થયાં રસકૂપં,
ફૂંકીને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડૉ ત્હેં મોંઘી અમૉની ધાર;
લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપંદ કાન્તિ ધરૅ રહ્યાં રમ્ય;

લલિત વસન્તાનિલતણાં ચુમ્બન અનુભવીં જેમ
લતા માધવી કુસુમે હસતી, લસતી કવિતા તેમ;
પ્રેમમયનવલમેઘસીંચાઈ
જૂઈ જ્યમ ખીલી ખીલી રમતી કાંઈ.
બન્ધુ હો! ૪.

નમેરા કાળ! ગળ્યા ત્હેં સર્વ
રસિક પ્રિય બન્ધુજનો, ધરીં ગર્વ;
રહ્યો મુજ મોંઘો બન્ધુ એક,
કાળ! માં ક્રૂર થઈશ તું છેક.
મધુર સંગીતતણા સહુ ભક્ત
બન્ધુ હરિયા ત્હેં કરીં દિલ સખ્ત;
અને સંગીત, કવિત, બે દેવીં
થઈ'તી પ્રસન્ન એક પર હેવીં,—
લલિત કવિતપદ એહનાં રસ ઝરતાં અવિરામ,
હીણીં અસૂયાએ ચગદેલાં, અધિક બન્યાં અભિરામ;
જામીં નવ જામી એ રસરેલ,
ઝરણ ઝટ સુકવ્યું ત્હેં તે પ્હેલ,
કાળ ઓ! ૫.
વિવિધ સવિલાસ નચવતીં તરંગ
સરિતપર ઢાળીં અલૌકિક રંગ
નિશીથે શીતળ ચંદા રમે,
જગત સહુ મન્ત્રમુગ્ધ બનીં શમે,—

અન્તરિક્ષ તરૉ ચમકતા મધુર ગાનસુર એહ
ગગનાઙ્ગણ રમતા તારકસમ દિવ્ય ધરંતા દેહ
વિલસતા મુજ નયનતણિ સમીપ
નિરખિયા એ ઉજળા અમીદીપ.
બન્ધુ હો ! ૨.

તૂટી પડતો જળધોધ મહાન,
ગજવતો અવિરત ઉજ્જ્વળ ગાન,
નચવતો અણગણ જળકણ જ્યાંહિં
પરોવી રવિ નિજ અંગુલિ ત્યાંહિં
તરંતાં મૂકે ગૂંથી અનેક
ઇન્દ્રધનુ રંગરસીલાં છેક,—
હેવા રંગે રંગિયા નાચે જળકણ જેમ,
અનુપમ મંજુલ તુજ ગાનતણા સ્વર ચમકંતા તેમ;
કેમ કરી વર્ણ્યાં એ તે જાય?
હૃદયપટ એ રંગે રંગાય.
બન્ધુ હો ! ૩.

અને મુજ કવિતપદો શબરૂપ
તજી જ સજીવ થયાં રસકૂપ,
ફૂંકીને ગાનમન્ત્ર જે વાર
રેડી ત્હેં મોંઘી અમીની ધાર;
લહી નવજીવન દિવ્ય અગમ્ય
કવિતપદ કાન્તિ ધરી રહ્યાં રમ્ય;

લલિત વસન્તાનિલતણાં ચુમ્બન અનુભવીં જેમ
લતા માધવી કુસુમે હસતી, લસતી કવિતા તેમ;
પ્રેમમયનવલમેઘસીંચાઈ
જાઈ જયમ ખીલી ખીલી રમતી કાંઇ.
બન્ધુ હો! ૪.

નમેરા કાળ! ગળ્યા હ્હેં સર્વ
રસિક પ્રિય બન્ધુજનો, ધરીં ગર્વ;
રહ્યો મુજ મોંઘો બન્ધુ એક,
કાળ! મા ક્રૂર થઈશ તું છેક.
મધુર સંગીતતણા સહુ ભક્ત
બન્ધુ હરિયા હ્હેં કરીં દિલ સખ્ત;
અને સંગીત, કવિત, બે દેવીં
થઈ'તી પ્રસન્ન એક પર હેવીં,—
લલિત કવિતપદ એહનાં રસ ઝરતાં અવિરામ,
હીણીં અસૂયાએ ચગદેલાં, અધિક બન્યાં અભિરામ;
જામીં નવ જામી એ રસરેલ,
ઝરણ ઝટ સુકવ્યું હ્હેં તે પ્હેલ,
કાળ ઓ! ૫.
વિવિધ સવિલાસ નચવતીં તરંગ
સરિતપર ઢાળીં અલૌકિક રંગ
નિશીથે શીતળ ચંદ્રા રમે,
જગત સહુ મન્ત્રમુગ્ધ બનીં શમે,—

દિવ્ય કો ગાનશક્તિ એહવી
સ્વવશ કીધી જેણે અવનવી,
બન્ધુ મુજ તે છે આ અવશેષ;
કાળ! જો દયા ધરે તું લેશ,
સ્પર્શ કઠોરો તાહરો રાખ્ય નિરન્તર દૂર,
ને વ્હેતું રહો ગાનતણું ચિર દિવ્ય મધૂરું પૂર;
ક્રૂર પછિ નહિં કહું તુજને કાળ!
સમર્પીશ કવિત ત્હને હું રસાળ.
કાળ ઓ! ૬.

બન્ધુ હો! ગાન સુણી તે સાંઝ
હૃદય મુજ દીન બન્યું સહસા જ;
મધુરતા-ઉદરે જનમ્યાં બાળ,—
હર્ષ ને શોક, ઉભય—તે કાળ;
અને મુજ હૃદય કરી રણભૂમિ
બાળ એ સબળ રહ્યાં તહિં ઘૂમી.—
'મૌન સનાતનમાં મધુર આ રવ થશે વિલીન!
ને શું ફરી નવ મ્હેં સુણવો એ?'—એમ વિચારે દીન
બની હું સ્તબ્ધ રહ્યો ક્ષણવાર,
ગાન સુણ્યું ઊંડું અવર તે ઠાર.
બન્ધુ હો! ૭.

'વિરમતાં ગાન વિરમી સહુ જાય
મધુરતા એ નવ સાંચી રખાય;

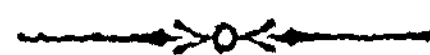
મધુરતા અનુપમ કેરો સાર
વિનશ્વર કેમ કર્યો કરતાર?
કવિતપદ મુજ ટકશે કંઇ કાળ,
ગાન તુજ શમશે શમતાંવાર;
વિનશ્વર આત્મા, સ્થાયિ શરીર;'—
જોઈ અન્યાય થયો હું અધીર.
તરંગ હેવા મન વિશે ઉછળી ઉપની આશ,—
ગાનમધુરતા રાખું સનાતન, પામે ન કદિ વિનાશ,
વાસ કરી અનન્તતાને દ્વાર
કવિત, સંગીત વસો ચિરકાળ.

બન્ધુ હો! ૮.

સ્મરણમાં એ અણમોલી સાંઝ,
કવિતપદ ગૂંથ્યાં, રાખવા કાજ;
મધુરતા તુજ ગાનતણી ઊંડી
રાખવા મુજ કવિતપદે જોડી;
અને તુજ ગાન થકી સુમધુર,
બન્ધુતાપ્રેમતણું તુજ પૂર
વહી મુજ હૃદયે કુસુમો ખીલ્યાં,
આપવા તે તુજને રસભીનાં;
અને મુજ બન્ધુ રક્ષિયો તાત
માનવા ઉપકૃતિ ત્હેની અગાધ;—
અર્પું તુજને બન્ધુ! આ કવિતકુસુમગણ મ્લાન;
સંજીવની શક્તિથી ખિલવજે રેડી મધૂરું ગાન,—

ભાન ભૂલોં તારક, ચંદા, સિન્ધુ,
રજનિ,—સહુ સુણશે સ્થિર થઈ, બન્ધુ!
સુણ્યું મ્હેં જેમ હૃદય કરોં લીન
ગાન તુજ તે સાંઝે બનોં દીન,
બન્ધુ હો!

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રસ્તાવના....	
અર્પણ.	
મંગલાચરણ.	૧
અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.	૨
અકાલમરણ.	૩
પ્રેમ.	૭
ઊડી ગયેલું સ્વપ્ન....	૯
વૃથા અન્વેષણ....	૧૧
ફસી પડેલી બાળવિધવા.	૧૩
ફુલમણિ દાસીનો શાપ....	૧૮
કારાગૃહમાંની વિધવા.	૨૩
દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો.	૩૧
સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ, અથવા પ્રિન્સ વિક્ટર અને પ્રિન્સેસ મે.	૩૮
વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.	૪૨
ઠગાયલી વિધવા અને હેનું માંદું બાલક.	૪૭
બે સ્વપ્નદર્શન.	૫૨
મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.	૬૫
ઉત્તરા અને **અભિમન્યુ.**	૬૯
રમણીયતાજનિત શોક.	૭૩

વિષય.	પૃષ્ટ.
કોયલ.	૧૨૧
ચંદા.	૧૨૧
ગુલાબ.	૧૨૨
પર્વત.	૧૨૩
તારો.	૧૨૪
સાન્ધ્યઘનદ્વીપ.	૧૨૫
કવિહૃદય.	૧૨૭
તર્કતુમુલ.	૧૩૭
સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભણી જોઈ રહેલી બાળકીને.... ...	૧૩૮
કોલાહલમાં ગમ્ભીર ધ્યાન.	૧૪૦
પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.	૧૪૧
સાગરકિનારાનું સત્ત્વ.	૧૪૩
જળઘોષ.	૧૪૬
સિન્ધુઘોષને સંબોધન.	૧૪૮
તિમિરનું ગાન.	૧૫૦
પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.	૧૫૨
અવસાન.	૧૫૬
ટીકા.	

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૪	છેલ્લી	મૂક્યો	મૂૅક્યો
૫	૧૨	હૃદયનેૅ.	હૃદયને
૮	૧૨	રહેતો	રૂહેતો
૧૬	શ્લો ૧૩ મો મ્હોટાં ટાઈપમાં છે	તે	ન્હાનાં (શ્લો. ૯-મા જેવડાં) ટાઇ-પમાં જોઇયે.
૪૮	૧૧	રેહા રાક્ષસય !	રે હાય ! રાક્ષસ
૫૩	૪	શ્યામ શરીર	શ્યામશરીર
૭૦	૧૮	લીંટીને અંતે પૂર્ણ વિરામચિહ્ન છે.	તે ના જોઇયે
૭૨	૯–૧૦	એ બંને પંક્તિયો જૂદી છે	તે એક જ પંક્તિ જોઇયે
૮૮	૨	ધન	ધન,
૯૫	૧૬	ચૅમ્યું	ચૂૅમ્યું
૯૬	૧૭	સુગંધી	સુગન્ધિ.
,,	૧૯	પૂર્યો	પૂૅર્યો.
૯૯	છેલ્લી	આ	એ.
૧૦૦	૩	રોમાંચ	રોમાઞ્ચ.
૧૦૧	૧	નિજ રૂપ	નિજરૂપ.
૧૦૨	૧૫	ત્હાં	જ્હાં.
૧૨૫	૧	અખડ	અખંડ.

હૃદયવીણા.

સુંદર શિવ મંગલગુણ ગાઉં ઈશ્વરા,
વિભુવર ભવભયહારક
નમું મહેશ્વરા. સુંદર૦

મધુર કુસુમ વિશે રમે ગંધ સુંદરા,
કૌમુદી મુદપ્રદા, ઉષા મનોહરા,
મૃદુલકંઠ કોકિલરવ શ્રવણસુખકરા;—
સહુમાં વસતી હસતી પ્રતિફલિતા-શી લલિતા-સુંદરતા
તુજ જગદ્ધરા. સુંદર૦ ૧.

વિપ્રલંભો વિષયમોહની મધુસ્વરા
દિવ્યધામપંથ જતાં આવો વિષધરા,
વિપથ દોરવા મથે, અહો, દયાકરા!
ક્ષણ તે હૃદયે બળ દે કર ધરી આ-પરિહરવા-મધુરરવા-
મોહનીસુરા. સુંદર૦ ૨

વિમલ સાધુહૃદય વિશે વિપદજલધરા
વ્યાપો દમે સત્યદૃષ્ટિ ઘનતિમિરકરા,

---

*"सुंदरमुख तुंदिलतनु नंदिकेश्वरा"—એ મરાઠી પદ પ્રમાણે ચાલ.

તે સમે વિશુદ્ધ પ્રેરીં જ્ઞાનરવિકરા,
કરુણા ધરીને ફરીને, હરીં તમને–સદયમને–મનગગને
શાન્તિ દે સ્થિરા. સુંદર૦ ૩

અજ્ઞાત હૃદયક્ષોભ.

વસન્તતિલકા. સંધ્યાશું રંગ ગિરિશૃંગ રમે રસે જો !
ને તે છબિ ઉર લહી સરિતા હસે જો !
આનંદમૂર્તિ અહિં આ સમયે વિરાજે,
તો કેમ આ હૃદય શોકતરંગ નાચે ? ૧
નાચે ઉછંગ નિજ જે ફુલડાં સુહાસે,
ત્હેને રમાડતી લતા લલિતા વિલાસે,
હેવી લતાશ્રવણમાંહિં સમીર છાનો
જો ! ગાય આવી મીઠડાં કંઇ પ્રેમગાનો ! ૨
ગાને ભર્યું સરિતપૂર શિલાપ્રબંધે
નાચે નચાવી નિજ ફેનિલ અંબુ સ્કંધે;
ઉદ્યાનમાં મધુરવાદ્યસમૂહ વાજે
તેશું ભળી સરિતગાન ગભીર ગાજે. ૩
બે ગાન આ—પ્રકૃતિ ને મનુજે રચ્યાં જે—
ભેટી અહિં શું સહસા સુખમાં મચ્યાં એ !
બે ગાનબન્ધુ કુળ એકથી ઊપન્યાં ને
છૂટાં વિદેશ વશી વેશ વિભિન્ન ધારે;— ૪

એકે ધર્યું મનુજયોજિત રૂપ ચારુ,
સાહું બીજે પ્રકૃતિદત્ત સુરૂપ ધાર્યું;
ને દીર્ઘ દીર્ઘ સમયે ફરી ભેટતામાં,
સંબન્ધ પૂર્વ સ્મરી ઓળખી આવી સ્હામાં, ૫
આનંદભેર ભરી પ્રેમની બાથ મીઠી;—
હેવી જ ગાનયુગની ઘટના શી દીઠી!
હા! તોય આ હૃદય શોકનું ગાન ગાજે,
ને તાન લે કરુણભારભરેલ આજે! ૬
મીઠાં હસે પ્રિયજનો અહિં જો! સમીપે,
તો કેમ આ મુખ નહિં સ્મિતકાન્તિ દીપે?
જાણું ન જાણું કંઇ કારણ એહકેરું,
જાણંતું એક સરિતાજળ ગાતું ઘેરું; ૭
ને જાણતા ગિરિવરો ગગને ગયેલા,
જાણે વળી ગગનરંગ જ સાન્ધ્ય પેલા;—
સંક્ષોભ મીઠો સખિ! તું પણ જે ન જાણે,
જે દે મથી હૃદયને પણ અશ્રુ નાણે. ૮

અકાલ મરણ.

*રેખતા.

ઉષા શીળી ઝળકી જેવી,
રવિજ્યોતિમાં ડુબી ત્હેવી!

---

* "અહા પૂરી ખીલી ચંદા"—એ ચાલ.

કળા શેષ એક જે'ની રહી
ઉગી ચંદા પિગળો એ ગઈ! ૧

ન જાણ્યું આવું મ્હેની!
જઈશ આમ આથમી વ્હેલી.
અહો ક્રૂર મોત! આ શું કીધું?
મધુર ચિત્ર આજ લોપી દીધું! ૨

કુશલ પ્રેમચિત્રકારે છબિ
અમોલા વર્ણભારે ભરી,
કંઈ ચીતરી અધૂરી કંઈ,
અધિક એ વડે મધૂરી થઈ; ૩

નિરખતો સ્નેહકુતુકમોદે
ઊભો ચિત્રકાર જો પોતે!
અને સહસા ભૂંડા મોતે
શ્યામરંગ રેડો દીધો તે! ૪

તદપિ કલ્પનાબળે ભેદી
જવનિકા એ મૃત્યુકેરી,
નિરખું હું છબિ અધિક એ રુડી,
મૃદુલ દિવ્ય જ્યોતિમાંહિં બુડી! ૫

અહા! પણ ત્હેં જગ-અરણ્યે
રઝળતો મૂક્યો હૃદય શૂન્યે

નાથ તુજ, એ તજ્યો ભૂંડી !
ઝળકી દિવ્ય પાંખ, ગઈ ઊડી. ૬

ઝળકી આશાક્ષિતિજમાં ઝીણી
રુચિર તારલાની હીરાકણી;
ક્ષિતિજમાં ઊગી ક્ષિતિજમાં શમી,—
રહ્યું પ્રતિબિમ્બ સ્મરણમાં રસી. ૭

વસન્તે માધવીની કળી
અધિક મધુરી ખીલી ના ખીલી;
અને એ અકાળ હિમથી બળી !—
સ્મરણમન્દિરે મધુરતા ઠરી. ૮

ગુણસુગન્ધો મધુર ત્હારા,
હૃદયને કંઇ ઠારનારા,
લીધા ક્ષણવાર મ્હેં બ્હેની !
થશે કેમ લુપ્ત તે ફ્હેની ? ૯

સ્મરણકુસુમો કવિતકેરાં
તુને અરપી શોકઘેરાં,
ભર્યું દાહે હૃદય મ્હારું
કંઇ ઠારું ન કંઇ ઠારું. ૧૦

ત્હને બ્હેની ! નિરખું રમતી
દિવ્યજનને સાથમાં ભમતી;—

અમર તારાકણી જ્યોતિલી,
મધુર માધવી દિવ્ય કંઇ ખિલી, ૧૧
રસીલી ઉષા ચિરસ્થાયિની,
કલાશેષા જ ચંદ્રા ઝીણી,—
સહુ એહ સંગ બ્હેની મળી
રમે દિવ્ય રંગ ગરબે વળી;— ૧૨

ગરબો. ગરબે રમવાને ગોરી સાંચરી રે લોલ,
માધવી મધૂરી રસભેર
સ્વર્ગવાસિની રે લોલ,
તાળી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ. ૧૩/૧

તારાકણી શી દિવ્ય ચમકતી રે લોલ !
દીપતી ઉષા રસીલી લ્હેર
દિવ્યહાસિની રે લોલ,
તાળી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ. ૧૪/૨

ચંદ્રા તે ચારુ કલાશેષ શી રે લોલ !
સર્વમાંહિં મુખ્ય બ્હેની મ્હારી
નભવિલાસિની રે લોલ,
તાળી લેતાં વાગે દિવ્ય ઝાંઝરી રે લોલ.

રૂખતો. રમે એમ દિવ્ય ગરબે મળી
અલૌકિક એ બધી સુંદરી;—.

મધુર ગાન એ સુણું ઊભો,
રહું શોકમોદમાં ડૂબ્યો ! ૧૬

પ્રેમ.

ઉધોર. જગમાં પ્રેમકેરું નામ
ધારી, ભાસતું અભિરામ,
પ્રચરે જેહ સ્વાર્થકથીલ,
જે'નું ભક્ષ્ય મર્ત્ય શરીર, ૧

હેવો નામધારી પ્રેમ
મુજને તૃપ્ત કરશે કેમ ?
હેવા સ્વાર્થકર્દમ માંહિં
જગજન છો રહે લપટાઈ. ૨

હું તો માગું નવ કદિ એહ,
માગું એક અદ્ભુત સ્નેહ,
જે'નું મધ્યરજનીચંદ્ર
વાસસ્થાન છે સુખકંદ; ૩

પ્રેમે ચુમ્બતાં રવિરાય
સંધ્યા સુન્દરી મલકાય,
હેનો કનકમય આવાસ,
ત્યહાં જે પ્રેમનો છે વાસ; ૪

ચુમ્બી પ્રેમભર રવિનાથ,
શીળોં ઉષા ભરંતી બાથ,
હેને મંદિરે ધરીં સ્નેહ
વસતો પ્રેમ અદ્ભુત જેહ; ૫

અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુ આકાશ
રંગ શું દિવ્ય કરતું પ્રકાશ !
હેના રમ્ય રંગમહેલ
માંહિં પ્રેમ જેહ રહેલ; ૬

ભૂરું વ્યોમ જેહ ગભીર
કરતું હાસ દિવ્ય સુધીર,
હેવા વ્યોમસાગરમાંહિં
રહેતો પ્રેમ જેહ લપાઈ;— ૭

અદ્ભુત એહ પ્રેમસ્વરૂપ; લ,
માગું એ જ સખિ ! હું અનુપ;
યાચું એટલું સખિ ! દાન,
વાઞ્છું એ જ પ્રેમનું પાન. ૮

ઊડી ગયેલું સ્વપ્ન.

*ગરબી. ઊડી ગયું સ્વપ્ન આજ, દિવ્ય સ્વપ્ન ઊડી ગયુંછે;
હૃદય ઝબક્યું સહસા જ, હૃદય આ ઝબકી રહ્યુંછે.
ઊડી ગયું૦ ૧

સાખી. ઊડી સ્વપ્ન ગયું અને રહ્યા મધુર ભણકાર;
કુસુમ ગયું કરમાઈને, પૂંઠે રમિયા સુરભિ સંસ્કાર,
મધુર સંસ્કાર તરંતા.
ઊડી ગયું૦ ૨

તિમિર ધોઈ રમતી હસે ચંદા નભમોઝાર,
શ્યામ ઘનઘટામાં ડુબી, પૂંઠે લસતા રજતચમકાર,
વિરલ ચમકારની રેખા.
ઊડી ગયું૦ ૩

બન્ધુભાવ ઝરતાં મધુર નિર્મળ ત્હારાં નેન,
ખેદવિરક્તિ વિશે ડુબ્યાં, નવ હસશે કદી આ બ્હેન!
નેન તુજ સ્નેહરસેલાં?
ઊડી ગયું૦ ૪

મૃદુવચને સ્નેહાર્દ્ર તું આ હૃદયતણો ભાર
કરતી હલકો ક્ષણમહિં, ડૂબ્યું ગાન જ એ અમીસાર
કાળની કાળી ગુહામાં.
ઊડી ગયું૦ ૫

---

* 'લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો'—એ ચાલ.

સ્નેહદીપિકા લઈ ભમું એહ ગુહામાં આજ,
ને હૃદયમથન પ્રગટ્યું આ કાંઇ દર્શન શું સહસા જ!
મધુર શોકરેખા રચંતું.
ઊડી ગયું૦ ૬

આનન્દવને રમી રહ્યાં યુવકયુવતિ રસલીન,
ત્ય્હાં મુજ બ્હેની એકલી દીઠી કાંઈ બનેલી દીન,
ધુમસઝાંખી ચંદા જ કૂહેવી! ૭

સંધ્યા સિન્ધું ચુમ્બતાં દૂર, ગગનની પાસ,
અનિમિષ નિરખી તું રહી, નાંખ્યો છાનો કંઇ નિઃશ્વાસ,
આશ ને નિરાશા વહંતો. ૮

ગૂઢ વ્યથા તુજ ખોળવા, દેવા મૃદુ આશ્વાસ,
હૃદય યદપિ તલપી રહે, હા! ન એ હવે ભાગ્યવિકાસ,
ઊંડું એ શલ્ય જ સાલે.
ઊડી ગયું૦ ૯

સાલે બમણું શલ્ય એ, વ્યથા પ્રગટ ન કરાય,
વડવાનળ ઊંડો ધરી સિન્ધુલહરી હસવવી હાય!
વિષમ તપ એ તપવાનું.
ઊડી ગયું૦ ૧૦

દોષ ન બ્હેની! દઉં તુંને, દઉં આશિષ મનભેર,
અન્તર બળતા અગ્નિથી સીંચું અર્મોની અમોલી સેર
ખિલવવા દિવ્ય કળીને.
ઊડી ગયું૦ ૧૧

દિવ્ય કુળી! મુજ સંગ તું કરીશ નિરન્તર હાસ
ઉજળી અનન્ત ભૂમિમાં,—એહ દિવ્ય ધરી આશ્વાસ.
હૃદય આ દીન ટકાવું.
ઊડી ગયું સ્વપ્ન આજ! ૧૨

વૃથા અન્વેષણ.

સીતાના મહિનાની ચાલ.

રમ્ય ઉપવનમાં ચોપાસ ગુલાબ ખિલી હસે,
મધ્યે એક જલાશય અલ્પતણું.જળ શું લસે!
બેઠી ત્હેને મનોહર તીર રમણી ગુણસુંદરી,
સ્થિર નેને નિહાળતી નીર, હૃદય આંસુ ભરી. ૧

નવ લેખે બેઠો નિજ પાસ, નાંખંતો નિઃશ્વાસને,
એક હેના ગુણનો દાસ, અડોઅડ આસને.
બંને ડૂબ્યાં વિચારને પૂર નયન નવ મેળવે,
બંનેને મુખ સંધ્યાનું નૂર કિરણ મૃદુ ખેલવે. ૨

એક ફુલડું લીધું ત્યહાં યુવાએ, મૂકયું જળ-ઓઘમાં,
તરતું સ્વચ્છન્દ ચાલ્યું જાય, લહરિના ઝોકમાં;
મીઠું ગાન કરી નિજ પાસ ફરી બોલાવિયું,
જળલહરી ચઢી સવિલાસ કિનારે આવિયું; ૩
લીધું પ્રેમે કરની માંહિં ફરી જળમાં મૂકયું,
ચાલ્યું નાચંતું તે ત્યાંહિં, માર્ગ નિજ ના ચૂકયું.

ખેલાવંત ખેલાવંત એમ યુવા વેણ ઊચર્યો,
કાંઇ દિવ્ય અલૌકિક પ્રેમતણો કાઢી ઊભરો:— ૪
“ મીઠા ફુલડા ! તુજને આંહિં નિરખી રહી સુંદરી,
નવ મીચે લોચન.કાંઇ મધુરનયના જરી;
હેને ત્હૃદય અનેક વિચારતરંગો ઊછળે,
મૂર્ખ મ્હારું હૃદય આવાર કંઇ તે ના કળે; ૫
કળવા કંઇ કલ્પિત ચિત્ર નવાં નવાં ચીતરે,
એક ચિતરાય ને ભૂસાય બીજું ત્યહાં ખડું કરે.
પણ જાણું હું નિશ્ચય તું જ જાણે સર્વ વાતને,
જેહ ઉછળે ગભીરા ભાવ હૃદય સુંદરીતણે. ૬
મુજ હઇડે પણ જે અનેક ભાવગાન ગણગણે,
તેહ સર્વે, ફુલડા સુરેખ ! છાનુંમાનું તું સુણે.
અમ ઉભયતણા ભાવરંગકેરું પ્રતિબિમ્બ તું
ધારી ગંભીર ગતિયે જાય લહરિને ચુમ્બતું. ૭
તો હું એટલું વીનવું આજ, કુસુમ ઓ કોમળા!
અમભાવતણાં પ્રતિબિમ્બ હૃદય તુજ જે પડ્યાં,
એકમેકને તે તું બતાવ્ય, વિશદ થાય ચિત્તડાં,
થાય અન્યોન્ય ત્હૃદયના ભાવ નયન આગે ખડા. ૮
શિદ અથવા ઇચ્છું આમ.? સખીમન શું વસે,
તેહ જોવાનું મ્હારે શું કામ ? રુવે મન કે હસે.
અહિં જીવનજંગલમાંહિં મળ્યા અણચિંતવ્યા
માર્ગ ભિન્ન અમોના કાંઇ થશે ભિન્ન એ હવાં. ૯

નવ જાણું કદી એ માર્ગ ભવારણ્યમાં ફરી
મળશે કે જશે દૂર દૂર પૂર્વસંગ વીસરી;
ક્ષણવાસી પંખીડાં બેય મળ્યાં અહિં આ સમે
બીજી ક્ષણ ઊડી જાશે એહ, અહિં ભેળાં જે રમે. ૧૦
પણ નિશ્ચય મુજને છે એક,–વિખૂટાં અહિં પડી
જાશું પ્હોચીંને અંતે છેક શાન્તિધામે જે ઘડી,
નવજીવન બેનાં તે વેળ મળીને આનંદમાં
દિવ્યગાનતણા રચી ખેલ વ્હેશે સુખકંદમાં. ૧૧
પછિ હૃદયભાવ અન્યોન્યતણું પટ તૂટશે,
દિવ્યપ્રેમસરે કરી સ્નાન સુખો નવ ખૂટશે.
તો હું શિદ ઉત્સુક બનું આજ સખીમન વાંચવા ?
ભલે મુદ્રિત રહો એ સદા જ હૃદયભાવ જૂજવા.૧૨

ફરી પડેલી બાળવિધવા.

વસંતતિલકા. ગંભીર ઘર્ઘર રવે સરિતા કુદેછે,
અંધાર સાથ કંઇ વાત ઊંડી વદેછે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતાતરંગે;–
ને કોણ આ તટ ઊભી ? નહિં કોઇ સંગે. ૧
વાંકો ચૂંકો ઘનતરુવનમાં ફરેછે,
ને ફૂંફવાટ કંઇ નાગસમો કરેછે,

ઊંડો સમીરણ ભણે કંઈ ઘોર ગાન;–
ને કોણ આ સુણીઁ રહી બનીઁ એકતાન ? ૨

તીણે સ્વરે તમતમે તમરાં અસંખ્ય,
ઊંડાં વને ઘુઘવતાં ઘુવડો અશંક,
ને દર્દુરો વિરલ કર્કશનાદ ગાય;–
ને કોણ આ ધડકતી નિજ છાતીઁ સ્હાય ? ૩

અંધાર આ નયન કજ્જલ કાળું આંજે,
ને કાળું ઘોર સરિતાજલ ઊંડું ગાજે,
તે અંધકાર મહિં ઊંડું ઊંડું નિહાળે,
ઊંડે જળે નિરખતી રહીઁ શું તું ભાલે ? ૪

તારા તરંગશિખરે સરિતા નચાવે .
તે તું ગણંતીઁ હઁસતી કંઈ ગૂઢભાવે;
બીજે ક્ષણે ચકિત કો હરિણીસમાન
ઊંડા સુણે શું ભણકાર તું ધારીઁ ધ્યાન ? ૫

ઉઘોર.

"હઇડા ! કેમ તું ધણંકાર
કરતું ઊછળે આ વાર?
થાવા શીઘ્રતમ ઉદ્ધાર
કીધો આ સ્થળે સંચાર. ૬
કાળાં માનવીનાં કર્મ,
ખૂંચે જેહ ઊંડાં મર્મ,
તે થકીઁ ઊજળું શતવાર

દીસે આ ઊંડુંઅંધાર. ૭
જીવનમાં નિરાશા ઘોર
રૂંધે માર્ગ મુજ સહુકોર;
કાળીસરિત-ઉદરે રમ્ય
નિરખું માર્ગ એક અદમ્ય." ૮

વસંતતિલકા. રે બાલ સાહસિનિ ! શું પડતી વિનાશે ?
અજ્ઞાનના કપટદીપથકી શું જણાશે ?
ના જાણતી સરલબાલ ! તું ઘોર ભાવિ
સંતાયું શ્યામ સરિતાજળમાંહિં આવી. ૯

(મનોહર રૂપ કદી એ ખરે
હૃદય કાળું, ન જાણ્યું, ઘરે.) ૧૮
રગેરગ એહ વિષ ફેલ્યું,
ભમે શિર એ વિષે ઘેર્યું;
ઊંડું સરિતાતણું વારિ
બધું દેશે વિષ ઉતારી." ૧૯

વસંતતિલકા.
રે ઘેલી ! પાપ તુજ ઘોર સ્વરૂપ ધારી
પૂંઠે પડેલું તુજ સાવજશું તું ભાળી
કાં ત્રાસી ન્હાસતી પડે બની બ્હાવરી તું
અંધારકૂપ મહિં? રે ક્ષણ જો ઠરી તું. ૨૦
જો, ઘાત એક મહિં બે જણ કેરી ઘાત
થાશે, અરે શિશુ અજાતતણી તું માત!
શો પાપસંચય કરે અલિ અજ્ઞ બાળ?
જો તું વિચારી, હજિ જીવનમાર્ગ ઝાલ્ય. ૨૧
શું તુચ્છકારી જગદીશ તણી જ ભીતિ?
ને શું સ્વીકારી જગલોકતણી અધિકી?
દેશે તજી જગ તુંને જ શુચિત્વદમ્ભી,
લેશે સ્વીકારી જગતાત મહાનુકમ્પી. ૨૨

રેખતો.
"રગેરગ ઊંડું વિષ રેલ્યું,
નયન મુજ આજ તિમિર ઘેર્યું.
જગત મુજને તજે દમ્ભી,
ન ત્હેમાં રહું હવે થંભી. ૨૩

દયાભીના જગપિતાની
તૃષા છે સમીપ જાવાની;
નિરખું માર્ગ આ સરિતજળમાં;
જઈ પ્હોંચું હું આ પળમાં." ૨૪

વસંતતિલકા. નિર્દોષ દોષિતં અલી ! હજિ સાંભળે શું ?
* * * * *
રે ! આ થયો જ ધબકાર નદીજળે શું ?
અંધારમાં મલિન નિર્મલ મૂર્તિ બૂડી;—
આ સર્વ પાપ તુજ જો શિર ક્રૂર રૂઢિ ! ૨૫

---

* * * * *
* * * * *
ગંભીર ઘર્ઘરરવા સરિતા કુદેછે,
અંધાર સાથ કંઈ વાત ઊંડી વદેછે,
તારાગણો ઉછળતા સરિતાજળે જો !
ને સૂસવાટ કરતો જ સમીર વ્હેતો. ૨૬

કુલમણિ દાસીનો શાપ.

શિખરિણી. અધીરા એ ભૃંગે કુસુમકળી મર્દી બળ કરી,
ન જાણ્યું જે થાશે પરિમૃદિત સાજી નવ ફરી,

દીઠું જે મોહાન્ધે અનુભવ્યું ન તે સૌરભ વળી;—
અને સોંપી મૃત્યુશરણ પશુનાથે કુલમણિ. ૧

સોરઠા. ગંગાજળ ગંભીર સૂતું ઊંડી રાત્રિમાં;
રજની શ્યામ શરીર સૂતી ગંગાનીરમાં. ૨

અનન્ત તારકવૃન્દ એ નિદ્રા નિરખી રહ્યું;—
ને પેલો ગતિમન્દ ચાલે તટપર કૌણ એ ? ૩

દ્રુતવિલંબિત. ગગનતારકને નિરખી રહે,
કંઇ નિસાસ ઊંડા હૃદયે વહે,
સુણી રહે સરિતારવ નીરવે,
તિમિરશું કંઇ વાત ઊંડી લવે. ૪

ઉદ્ધર. "ઊંડી રજનિદેવી શ્યામ !
માગું તુજ હૃદય હું વિરામ.
થાઉં તુજશું એકાકાર,
માનું એ જ હું ઉદ્ધાર. ૫

રેલાઈ હૃદય મુજ શ્યામ
ઉભરાયું તિમિર સહુ ઠામ,
તે આ પસરિયું આકાશ,
જળમાં કીધ ઊંડો વાસ. ૬

જનમ્યું હૃદય મુજ અંધાર,
તિમિરનોઁ જનનોઁ તું પણ સાર;
આપણ એકરૂપ જ આમ,
માટે આવું ત્હારે ધામ. ૭

કીધું કર્મ એક અવદ્ય,
ઊંડી મોહરજનીમધ્ય;
દમતું તે મુને અવિરામ,
જો! એ ભમતું આમથોઁ આમ! ૮

ને નિર્દોષ કોમળ બાળ
જે'ની આ અધમ ચાણ્ડાલ
લગ્નનોઁ કુસુમશય્યા રૂડોઁ
કીધી મરણશય્યા ભૂંડોઁ,— ૯

કોમળ કન્યકા એ પેલોઁ
રૂડી અમરભૂમિ ઊભેલોઁ;
તારારૂપ દિવ્ય જ લેતોઁ,
મુજને મર્મવચન શું ક્હેતોઁ! ૧૦

વસંતતિલકા.
'હે નાથ! નિર્દય થયો તું અજાણતાં જો,
ધારું ઘૃણા, ન તુજને દઉં દોષ ઝાઝો;
ત્હેં દુષ્ટ રૂઢિતણું દાસપણું સ્વીકારી
હાથે કરી સુખલતા મૂળથી ઉખાડી.' ૧૧

એ દુષ્ટ રૂઢિ અતિ નિર્દય રાક્ષસી એ,
નિત્યે અનેક કુળોઁ બાળકોઁ ભક્ષતી જે,

તેશું જ કેમ શમશે મુજ કોપ ઊંડો !
દાવાગ્નિ એ પ્રસરશે, હજિ જે છ ગૂઢો.' ૧૨

"રે તું સદય થા ઓ બાળોઁ!
ઝટ દાવાગ્નિ એ તું પ્રજાળોઁ
મુજને ભસ્મ કરીં દે દેવિ !
યાચું દંડદીક્ષા હેવીઁ. ૧૩

અથવા અધિક ઉગ્ર જ દંડ
અનુભવું હૃદયમાંહિં પ્રચંડ;
જેની આગળે અણુમાત્ર
માનવદંડની છે વાત. ૧૪

મ્હારા હૃદયમાં અંધાર,
મહિં અનુતાપના અંગાર;
ત્હેની આ શીં ઊંડી છાય
તારાજડિત રજની માંહ્ય ! ૧૫

જ્યહાં જ્યહાં કરું પગસંચાર,
ત્યહાં ત્યહાં ભમે એ મુજ છાય;
તે મહિં મધ્યમૂર્તિ બનેલીઁ
નિરખું કન્યકા હું પેલીઁ, ૧૬

સંકોરી ઊંડા અંગાર,
રેલે શીત અગ્નિનોઁ ધાર.—
ધીમે આમ ના તું બાળ્ય,
દેવિ ! ચલાવ્ય ઉત્કટ જ્વાળ." ૧૭

વસંતતિલકા. ‘દાવાગ્નિ એહ દહશે બધિ **આર્યભૂમિ**,
લેશે અસંખ્ય વરસોતણું વેર ધૂમીં;
જે રૂઢિ રાક્ષસીતણી કરી સેવ નિંધ,
ઊંડી ડુબી અધમ કર્દમમાંહિ અંધ. ૧૮

કન્યા અનાથ સુકુમાર અનેક હોમી
એ રાક્ષસીમુખ વિશે જડ **આર્યભૂમિ** !
તે કન્યકા સહુ શિખા બનિ એક એક
થાશે સહસ્રશિખ અગ્નિ પ્રદીપ્ત છેક; ૧૯

દેશે પ્રજાળી સહુ આર્ય પ્રજાની વાડી;
રહેશે પછી અધમતાતણી ઊંડી ખાડી;
ને આ પુરાણ રુડી **ભારતભૂમિ** અંતે
થાશે વિલુપ્ત ઇતિહાસપટેથી સત્યે.’ ૨૦

અનુષ્ટુર. “ક્ષમા દેવિ! ક્ષમા દેવિ! શાપો દે મુજ મસ્તકે;
આર્યભૂમિ બચાવી દે; પાપી હું, પાપી હું ખરે.” ૨૧

દ્રુતવિલંબિત. ઊડી ગઈ તિમિરાવૃત શર્વરી,
ગગનતારક સર્વ જ સંહરી;
પતિ નદીતટ દીન ઊભો રહી
નિરખતો ઝીણી ઝાંખી ઉષા કંઈ. ૨૨.

કારાગૃહમાંની વિધવા.

ાઈ. આ કારાગૃહની મોઝાર
યુવતી રૂપવતી આ ઠાર
ક્યહાં થકી એ આવી અહિં?
મુખપર મુદ્રા દુખની લહી. ૧

જાડું ધોળું વસન જ ધર્યું
જેણે રૂપ જ અદકું કર્યું;
તોપણ વદને ઊંડી છાય
તીવ્રશોકની કંઇં જણાય. ૨

માનવરાક્ષસ પૂર્યાં જહિં
હેવા આ કારાગૃહ મહિં
ક્યહાં થકી આવી સુન્દરી?
અસ્થાને આવીને પડી. ૩

રા. સિન્ધુકિનારે આવિયું એક મનોહર ગ્રામ,
ઉદ્યાને કંઇં શોભતું સુઘડ તહિં લઘુ ધામ; ૪
વિપ્ર વૃદ્ધ કો મહિં વસે સુતાસહિત એકાન્ત;
વિધવા કન્યા તે થકી ધરતો હૃદય અશાન્ત. ૫
સાગરઉરપર ઊછળે લહરી ધરી ઉલ્લાસ,
તે શું જાણે ગુપ્ત જે વડવાનલનો વાસ? ૬

બાળકી એ નવ જાણતી પિતાહૃદયઅંગાર,
હસતી કંઠે વળગતી તાતતણે જે વાર. ૭
સાગરતટ વાળુ વિશે વિવિધ રમત રમી બાળ
શૈશવ સહુ વીતાડિયું; આવ્યો યૌવન કાળ. ૮

* * * * *

ઉપેન્દ્રવજ્રા.
વસન્તમાંહિં કળી માધવીની,
કલા શશીની શરદે નવીની,
દિને દિને ખીલતી તેમ બાળા
અપૂર્વ કાન્તિ ધરતી રસાલા. ૯

દોહરા.
મધ્યાહ્ને એ એકદા સૂતી હિંચોળાખાટ,
શાકુન્તલનાટકતણું પુસ્તક લઈ નિજ હાથ; ૧૦
ભ્રમરે પીડી શકુન્તલા તાતતણે ઉદ્યાન,
દુષ્યન્તે ભય ટાળિયો;—વાંચ્યું એ આખ્યાન. ૧૧
એહક્ષણે સહસા પડી નિદ્રામાં એ ત્ય્હાંય,
હૃદય ઉપર પુસ્તક રહ્યું મન્દ ઉછળતું જાય; ૧૨
પુસ્તક અર્ધ ઉઘાડું ને અર્ધું મીંચ્યું જણાય,
ઇન્દુકિરણશી અંગુલી માંહિં પરોવી કાંઇ. ૧૩

લલિત.
ઉરથકી પડી ચોપડી તહિં,
ઝબકીને ઊઠી સુન્દરી કંઇ;
ધડકતે ઉરે, નેન મ્હાવરે,
યુવતિ ચોગમે જોતી શું ખરે ! ૧૪

અનુષ્ટુપ્. પિતા વૃદ્ધ તહિં આવ્યો વળગી કંઠ તેહને
રોતી રોતી વદી મુગ્ધા—"પિતાજી! શું થશે મ્હને ?
સ્વપ્ને આજ દીઠું મ્હેં તો કારમું તાત માહરા !
પરિપાક થશે હેનો શો તે જાણું નહિં જરા.— ૧૬

ઉધોર. જાણે એક મધુરી સાંઝ
મનહર કોઇ ઉપવનમાં જ
ફરતી હું રમું સ્વચ્છન્દ,
સુરભિ સમીર સેવું મન્દ. ૧૭

હેવામાં હું એકાએક
માનવરૂપ તજી દઈ છેક
બની ગઈ માધવીની વેલ
અનિલે કરતી નર્તનખેલ; ૧૮

ને પછિ ભૃંગ કાળો એક
આવ્યો મુજ સમીપે છેક,
મધુરું ગુંજતો રસભેર
શ્રવણે રેડતો સુખસેર; ૧૯

વેલીકુસુમને પછી ભૃંગ
દઈને તીવ્ર ઊંડો દંશ
ઊડી ગયો સહસા ક્યાંહિં; ૨૦
દીઠો મ્હેં ફરી એ નાહિં.

અનુષ્ટુપ્. સહસા ભૃંગના દંશે કપોલે વ્રણની વ્યથા
તીવ્ર થાતાં હું તો જાગી, ને દીઠી સ્થિતિ અન્યથા. ૨૧
તોય તાત અરે વ્હાલા ! કંપુંછું હું હજી ખરે;
શું હશે સ્વપ્નનું ઊંડું ફળ ? કોણ કહે અરે ? " ૨૨

ચોપાઈ. "હોય, બેટી ! તું શિદ ગભરાય ?
એ સ્વપ્નામાં અર્થ ન કાંઈ;
નિર્મળ સરલ તું મ્હારી બાળ,
અશુભ ત્હને ન અડે કો કાળ." ૨૩

* * * * *

* * * * *

વસંતતિલકા. અંધારમાં ઉદધિ નૃત્ય કરી રહ્યોછે,
આકાશમાં ઘન બધે પસરી ગયોછે,
ખદ્યોતના કંઈ ઝીણા તણખા અનંત.
શા ઊડતા ચમકતા વનમાં ભમંત ! ૨૪

ઘેરા વને ઘુઘવતા ઘુરકે સમીર
ત્હેને પ્રતિધ્વનિ સમુદ્ર દિયે ગભીર;
ને કોક્ષણે સુણી રહે ધરી મૌન ક્હેવો !
બીજે ક્ષણે દ્વિગુણ ઘોષ કરે જ ત્હેવો. ૨૫

આ અંધકાર મહિં, આ તુમુલપ્રસંગે,
આ કોણ સિન્ધુતટ ઊભી ? ન કોઇ સંગે.

સિન્ધુધ્વનિયુગલમધ્યેજ મૌન માંહિં
જો ! સંભળાય સ્વર સુન્દરીનો શું કાંઇ !— ૨૬

મ હરિગીત. “ઓ મત્તચંડ સમીરણો ! ઘુઘવાટ ખૂબ કરો ત્હમે,
ઊંડી રાત્રિને મર્થો નાંખતા તમ ઘોરરવ મુજને ગમે,
હૃદય મુજ મર્થો નાંખતા ઘુઘવાટ છાના થાય જે,
આ ઘોર તમ ઘુઘુરવવિશે મુજને બધાય જણાય તે; ૨૭

ને સુણી સુણો હૃદયરવ મુજ તમ ઘુઘૂરવમાં બધા
વિસરી જઉં મુજ હૃદયરવ તમઘોર રવમાં ડુબો જતા.
વીસરું વળો કર્મ કાળું આદર્યું જે આજ મ્હેં,—
નહિં કમ મુજ એ, જગ ભલે લવતું રહે મન જે ગમે; ૨૮

મોહમદ્ય જ પાઈને મુજ શીલ ચોર્યું જેહણે,
એ પાપ ઝેરું ફૂળ વિમર્દી નાંખિયું જો ! તેહણે;
હાય ! તોપણ, યદપિ કર મુજ રુધિરથી નથી અંકિયા,
ગાઢા રુધિરથી તદપિ છે મુજ હૃદય લિપ્ત કલંકિ આ. ૨૯

મેઘ ઓ ! તુજ પાડ માનું, વ્યોમ ત્હેં ઢાંકી દીધું,
મુજ હૃદય જેવાં શ્યામ ઘનદળ પાથરી શુભ ત્હેં કીધું;
કોટિનયની પેલી રજની જુવત આ મુજ કર્મને,
તો નયન એ બનો કોટિ શર વીંધત ઊંડાં મુજ મર્મને. ૩૦

તારલા ઓ ! એકલો તું ડોકિયું શિદને કરે ?
ઘનપટલમાં કરી છિદ્ર તું મુજ હૃદય પણ વીંધે ખરે;

ઓપિયા તુજ તેજથી શીકર ઉછાળો તરંગના
આ શ્યામસિન્ધુ કરાલ હસતો કર્મને મુજ નિંદતાં." ૩૧

અનુષ્ટુપ. આસપાસ બધે જોતી ફલંગો લઘુ મારતી,
સ્પર્શતી સ્પર્શતી નાહિં ભૂમિને, એમ ચાલતી, ૩૨

આવી એ સિન્ધુની તેડે છેક નીરસમીપમાં,
આંખ્ય મીંચી મૂકયું ધીરે પોટલું એક નીરમાં. ૩૩

દોડીને પાછી એ નાઠી, ઊભી વાળુ વિશે. જઈ;
સહસા મુક્તકંઠે એ પછી રોઈ પડી તહિં. ૩૪

થઈ શાન્ત કંઈ મુગ્ધા અંતે એ સ્વર મન્દથી
બોલતી બોલતી ચાલી, નિજ ભાગ્ય જ નિન્દતી. ૩૫

*ગરબી.

"શિદ ન રહી હું માધવીની વેલીનો વેલી રે?
શિદ દેહ ફરી માનવીની લઈ બનો ઘેલી રે? ૩૬

ભૃંગે લઈને માનવદેહ પૂંઠ મુજ લીધી રે;
હેણે પાઈ મ્હેં તો તેહ વિષસુધા પીધી રે. ૩૭

રહી હોત હું વેલીરૂપ, તો હસત કુસુમથી રે,
નવ પડત કલુષને કૂપ રમંતી રમતી રે. ૩૮

ભૃંગ દેત કદી જો દંશ કુસુમકળીમાં રે,
તોય થાત ન મ્હારો ધ્વંસ, ખીલત ઘડીમાં રે. ૩૯

---

* 'જમુનાજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કન્હેયા રે' એ ચાલ.

મુજ આત્મને ભૃંગે ફ્હેવો દીધો દંશ ભૂંડો રે!
નવ ભુસાય કદિ એ હેવો મૂક્યો વ્રણ ઊંડો રે. ૪૦

ાખી. વ્રણમાં હાલાહલસમું રેડ્યું વિષ ત્હેં, ભૃંગ!
મરણ પછી પણ નહિં જશે એહ વિષનો ઊંડો રંગ. ૪૧

ળ ચાલ. હવે કાળો મળે ભૃંગ જ્યહાંય આ જગમાંહિં રે,
ઊભી ન રહું હેની છાય, જાઉં ન વાહી રે. ૪૨
ગુપ્ત દંશ ધરીને આવે ગુંજતો જ્યહારે રે,
નહિં ઊભી રહું મૂઢભાવે સુણવા ત્યહારે રે. ૪૩
પણ મુજથી હવે વિષઝાળ આ ન ખમાયે રે;
ક્યહાં જાઉં? બધે અંધકાર ખાવા ધાયે રે. ૪૪
આ સિન્ધુ અને આ સમીર ચંડ ઘુરકતા રે
મ્હને મારે ઉપાલંભતીર ઊંડાં ખટકતાં રે. ૪૫
ક્યહાં જાઉં? આ વિશ્વ વિશાળ સાંકડું લાગે રે,
શ્યામ મ્હારું કર્મ કરાળ ભર્યું સર્વ જાગે રે.— ૪૬

ાખી. ઓ! માડી! આ શી દીસે અદ્ધર ઉડતી વ્યોમ
ઘોર ભુતાવળ કારમી! મ્હને કંપ દે રોમે રોમ. ૪૭

ધોર. આ શાં રુધિરભરિયાં બાળ
નભમાં નાચતાં ભરી ફાળ!
શિરપર અગ્નિકેરી ઝાળ
શતશિખ ધારતાં શી વિશાળ! ૪૮
કરીને અટ્ટહાસ કરાળ
મુજને ઘેરી વળિયાં બાળ.—

જાઓ ! ખસો આઘાં ભૂત!
આ શું મચાવ્યું અહિંયાં તૂત !— ૪૯

ઓરે ! હાય ! આતો, હાય !
મ્હારી પૂંઠ મૂકે નાહિં !
માડી! થા મ્હને તું સહાય !
હું તો છળી મરુંછું,—હાય !" ૫૦

અનુષ્ટુપ્. કારમી ચીસ પાડીને મુગ્ધા ભૂમિપરે પડી.
અંધારે કોણ આ જોશે ? રક્ષશે કોણ બાપડી? ૫૧

* * * * *

ચોપાઈ. હસતું રમતું આવ્યું પ્રભાત,
વાયો નિર્મળ મધુરો વાત,
વ્યોમ ભૂરું ઘનમુક્ત જ હસે,
ઝાકળમોતી તરુપર લસે. ૫૨

દોહરા. બાળતણું શબ એક ત્યહાં પડિયું સિન્ધુકિનાર
કોઇતણી નજરે પડ્યું, સમીપ સૂતી નાર; ૫૩
મુગ્ધા જાગીને જુવે,—જનટોળું દીઠું ત્યહાંય,
સુન્દરીને લઈ ચાલિયા કરવા માનવન્યાય. ૫૪

* * * * *

ચોપાઈ. એ તું સુન્દરી ! શું આ ઠાર
આવી કારાગૃહ મોઝાર ?

મુખપર દુખરેખા ચીતરી
રહેશે જીવનભર એ ખરી. ૫૫
છૂટીશ કારાગૃહથી જોય,
હૃદયતણે કારાગૃહ તોય
રહીશ પુરાઈ તું આ ભવે;—
દયાસિન્ધુ ત્યહાંથી છોડવે ! ૫૬

દિવ્ય સુન્દરીઓનો ગરબો.

ધોર.

સન્ધ્યા સિન્ધુ-ઉરપર સૂતી,
સ્મિતકરી શાન્ત ધરી મુખકાન્તિ;
ઉછળે સિન્ધુ-ઉર અવિરામ,
ઉછળે મુજ હૃદય ઉદ્દામ. ૧
સાગર ગાન ગાય ગભીર,
રેડે મુજ હૃદય તે ધીર;
જે'માં શોકગાનનું પૂર
ઉછળે ઊંડું 'ને અતિ ગૂઢ. ૨
હૃદયે ગાનસંગમ એહ—
(દીઠો જાય કોથી ન જેહ)—
ધારી, ચાલિયો ગતિમન્દ
હું તો સિન્ધુને ઉપકંઠ: ૩

હવે દીઠું અદ્દ્ભુત એક,
જે'નો હૃદય કોર્યો લેખ;—
એ તે સ્વપ્ન કે શું પ્રબોધ,—
હેનો શિદ કરું હું શોધ ? ૪

ભુજંગી.

ભૂરે વ્યોમ **ચંદા** અને **શુક્રતારા**,
લઈ સંગ સાહેલી ત્રીજી રસાલા
રમંતાં રમંતાં ત્રણે પાસપાસે
અહો ! ઊતરી શૈલશૃંગે વિલાસે. ૫

ઊંચો સિન્ધુમાં શૈલ પેશી ઊભેલો,
મહારણ્ય કેરી ઘટામાં ડુબેલો,
અહો ! તેતણે શૃંગ એ સુન્દરીઓ
ત્રણે વ્યોમમાર્ગેથી જો ! ઊતરીઓ. ૬

રુડી **શુક્રતારા** પડી સર્વ જ્હેલી,
પછી ત્રીજી **તારાસખી** રમ્ય પેલી,
અને ચારુ **ચંદા** પછી ઊતરી છે,
વને ખેલવા કાંઇ ઇચ્છા ધરી છે. ૭

વસંતતિલકા.

શું ખેલતાં **ગગનસુન્દરી** વ્યોમમધ્યે
કે શૈલશૃંગ **વનદેવી** નિહાળી સદ્યે,
ને ઊતરી પડી ત્રણે રમવા જ રંગે
ઉત્તુંગશૃંગ વસતી **વનદેવી** સંગે. ૮

ઉધોર. જો! ત્રણ દિવ્યસુન્દરી એહ,
સંતાડી સમુજ્જવલ દેહ,
ક્રમથી ગુપ્ત થઈ વનમાંહિં;—
ઊભો હું નિરખતો આંહિં. ૯

સોરઠો. સહસા ત્યહાં પછી ગાન દિવ્ય ઉછળતું મ્હેં સુણ્યું,
ભૂલી જઈ નિજ ભાન, ગાનસરિતમાં હું વહ્યો. ૧૦.

વસંતતિલકા. ને હું પછી અકળ અદ્ભુત કો પ્રભાવે
ઊડી ઊભો ગગનસુન્દરી કેરી સ્હામે;
જ્યહાં એ ફરંતી ગરબે વનદેવીભેળી,
ને દિવ્યગાનતણી શી વરશી જ હેલી ! ૧૧

ગરબો. "વ્યોમમંડળેથી અમો ઊતર્યાં રે લોલ,
વ્યોમમાં હમારું નિત્ય ધામ;
વ્યોમવાસિની રે લોલ!
આવો મધુરગાન ગરબે ગાઇયે રે લોલ. ૧૨/૧

શ્રાન્ત થયાં વ્યોમમાર્ગમાં ભમી રે લોલ,
આજ લ્યો ક્ષણભર અહિં વિશ્રામ,
વ્યોમવાસિની રે લોલ! આવો૦ ૧૩/૨

આજ મળ્યાં આપણે આનંદમાં રે લોલ
એ છે નદીનાવસંજોગ; વ્યોમ૦ આવો૦ ૧૪/૩

જાશું પૉછાં ભિન્ન ભિન્ન પંથમાં રે લોલ
એક પળ દિયો ન જવા ફોક; વ્યોમ૦ આવો૦ ૧૫/૪

ગાન ગૉતાં વ્યોમચક્ર વિચરિયે રે લોલ
તે સુણે શું પામર જન મર્ત્ય? વ્યોમ૦ આવો૦ ૧૬/૫

ગાઇયે ઉપમર્ત્યભૂમિમાં અહિં રે લોલ
આજ, તે સુણે કો મનુજ ધન્ય. વ્યોમ૦ આવો૦" ૧૭/૬

રેખતો. મધુર આમ ગાતાં ગગનસુન્દરી,
ઝીલે વનદેવી ગીતલહરી;
વિરમી ક્ષણ ગાન ઉછળ્યું એ ફરી,
સુણું ઊભો હૃદય કર ધરી. ૧૮

*ગરબી. "તેજે ધડ્યાં અમ-અંગ, અમોલાં તેજે ધડ્યાં છે;
કરિયે ન તિમિરનો સંગ, તિમિર અમ-વેરી ઠર્યાં છે. ૧૯/૧

સાખી. દિવ્ય લોકમાં ઘૂમતાં ફરિયે સહુ રસભેર,
ને પ્રેમે કંઇ રેડિયે મર્ત્યલોકે અમીની સેર,
અમોલી સેર અમીની.
તેજે ધડ્યાં૦ ૨૦/૨

ચંદા—

'પ્રેમીજોડાં કલહમાં રીસાએ ક્ષણવાર,
ત્હેનાં હૃદયે રેડતી ચંદા હું પ્રેમ-અમીની ધાર,
રસીલી ધાર અમીની.'
"તેજે ધડ્યાં૦" ૨૧/૩

* 'લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો.' એ ચાલ.

'મુગ્ધા સૂતી અગાશિયે ચિન્તનમાં ઝ્હોળાય,
સીંચી ત્હેના હૃદયને ખિલવું પ્રેમકળી હું કાંઈ,
ઉજળાંશી પ્રેમકળી હું.'
"તેજે ધર્યાં૦" ૨૨/૪

શુક્રતારા—

'હાસ કરતું આકાશમાં નિરખે ન્હાનું બાળ,
ત્હેને હૃદયે રોપું હું શુક્રતારા કવિત્વ રસાળ,
અતિ ગૂઢ બીજ કવિતનું.'
"તેજે ધર્યાં૦" ૨૩/૫

'હૃદય વિકસો કવિજન ઊભો નિરખે અનિમિષ નૈન,
ત્હાં ઝરતી હું પ્રેમથી કાંઈ કવિતસરિતનાં વ્હેણ,
કવિતની દિવ્ય સરિતનાં.'
"તેજે ધર્યાં૦" ૨૪/૬

તારાસખી—

'ચિત્રકાર કવિમિત્ર જે ઊભો ફૂલકસમીપ,
તત્ત્વદર્શિ ત્હેને હૃદય પ્રગટાવું હું પ્રતિભાદીપ,
પૂર્યો દિવ્ય દીપ અમીએ.'
"તેજે ધર્યાં૦" ૨૫/૭

ત્રણે ગગનસુન્દરી—

"હમે તેજનાં બાળ સહુ, સીંચીને નિજ નૂર,
મનુજહૃદય ગુંગળાવતું હરિયે અન્ધતિમિરનું પૂર,
હર્યેરિપુ પૂર તિમિરનું.
તેજે ધર્યાં૦" ૨૬/૮

સોરઠો. પામ્યું ગાન વિરામ ધીમે ધીમે લ્હેરતું,
તોપણ એ સહુ ઠામ અમીપૂર હજિ રેલતું. ૨૭

ઉધોર. ગાતાં ગગનસુંદરી ગીત
વનદેવી ઝીલે ધરી પ્રીત.
ગરબે ફરતી ઉજ્જવળ દેહ
દીઠી વ્યોમસુંદરી મ્હેંય. ૨૮
પણ વનદેવી નવ દેખાય
અદ્‌ભુત એહ ગરબા માંહ્ય;
હેનો સ્વર જ સુણું અમીસાર
ને નૂપુરતણો ઝંકાર; ૨૯
ને વળી સુણું સુંદર તાળી
જે વનદેવી લેતી રસાળી;—
ગવડાવે હવે વનદેવી,
ઝીલે વ્યોમસુન્દરી ત્હેવી.— ૩૦

વનદેવી—

*ગરબી. "સંગીતની અધિદેવી હું અલબેલડી,
વનમાં રાસ રમું સવિલાસ સમીરશું રે લોલ.
ચંદા, તારાયુગલ, ત્રણે અમીવેલડી!
ભલે આજ મુજ મંદિર અમીરસથકી રચ્યું રે લોલ. ૩૧

---

* 'આસોમાસો શરદપુન્યમનો ચાંદ જો, કાગળિયા લખતાં રે ચંદનચોકમાં રે લોલ'—એ ચાલ.

સખી શુક્રતારા! તું કવિતા રેડતી
તે હૃદયે મધુરરવનો લહરી હું ભરું રે લોલ;
ચંદા સખિ! તું પ્રેમઝરણ જે પ્રેરતી
ત્હેને ગીતધ્વનિ દઈ હું દ્વિગુણું કરું રે લોલ. ૩૨/૨
મનુજહૃદયમાં અદૃશ્ય કરથી છેડીને
દૈવ જગાડે હર્ષશોકના ઊંડા સુરો રે લોલ,
તે સર્વેને મુજ વીણામાં રેડીને
ગીતધ્વનિ હું મચાવું અદ્દ્ભુત પૂરેપૂરો રે લોલ. ૩૩/૩
એ ધ્વનિના સુર ઝાંખા ઝાંખા પ્હોંચતાં
મર્ત્યલોકમાં માનવગાન બધું બને રે લોલ;
એહ ગાનનું મૂળ ઊંડું ઊંડું સોધતા
ધન્ય વિરલ કો મુજ ગીતધ્વનિ ઝીણા સુણે રે લોલ. ૩૪/૪
સંગીતનો અધિદેવી હું છું ઉર્પાસમી,
મર્ત્ય દિવ્ય એ ઉભય લોકને જોડતી રે લોલ
ધીર સમીરશું રાસ રસેથી સદા રમી
મધુરા ધેરા સ્વરનો માળ ગુંથું કોડથી રે લોલ." ૩૫/૫

રેખતો. વિરમ્યું ગાન એ, અને સહસા
ઊભો આવો હું ઉદધિકંઠ આ;
તદપિ સુણતો ગાન ઊંડું,
હૃદય ઠર્યું શાન્ત બની પૂરું.

સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ—અથવા પ્રિન્સ વિક્‌ટર અને પ્રિન્સેસ મે.

વસંતતિલકા. ઊભી નિરીખતી રહી નવયૌવના જો !
માંદો સૂતો શયનમાં પતિ જે થનારો;
દાબી રહી ઉછળતા હૃદયે ઉછાળા,
એકાગ્રભાવ ધરી જોઈ રહીછ બાળા. ૧

માંદો ઊઠે શયનથી જિતી ઉગ્રવ્યાધિ,
ને ગ્રંથિ લગ્નની પવિત્ર સંકાય બાંધી,—
એ ભાવ આજ હૃદયે થઈ ને સુષુપ્ત,
સેવારતા પતિકને ઊભી એકચિત્ત. ૨

સંધ્યાસમે ધુમસપૂર્ણપયોધિ માંહિં
તારાકણી ઝળકતી, વળી ઝાંખી થાય,
હેવી દીસે મધુરસુન્દરી એહ આજે
ખેંચી લિયે નયન આંસુ ઊંડાં ઊંડાં જે. ૩

અનુષ્ટુપ. પતિના મુખમાં પ્યાલો શુભ ઔષધનો દઈ,
આખી રાત્રિતણા થાકે બાળા કાંઇ ઊંઘી ગઈ. ૪

ક્ષણવાર ટકી નિદ્રા, તોય તે અવધિ મહિં.
નિદ્રાવસ્થ જ મુગ્ધાએ દીઠું અદ્ભુત જો! કંઇ. ૫

ઊભી સુન્દરી દિવ્યવને સહસા,
રમતી જહિં હાસ કરંતી ઉષા;
મૃદુ પ્રેમઅમીતણું ત્હાં ઝરણું
હસતું કુદતું કંઇ ગાતું ઘણું. ૬

ઊભી એ લલના ઝરણાનિ તટે
અમીપાન કંઇ કરવા જ મથે;
ઝરણું પણ દૂર કંઇ ખસતું
ખસતું અધિકું હસતું દીસતું. ૭

પછિ દિવ્યપુરૂષ રુડો તહિં કો
પ્રગટી ઝટ પેલિ તટે જ ઊભો;
કનકે ઘડિયું કરપાત્ર ધર્યું,
ઝરણા મહિંથી અમી પૂર્ણ ભર્યું; ૮

કર દીર્ઘ પ્રસારી બીજે તટથી
અમીપાત્ર ધર્યું ધરી ભાવ અતિ;
ચળકંત અમી ઊજળું શું દીસે!
મહિં સુન્દરીનું પ્રતિબિમ્બ હસે. ૯

લઈ મુખ ધરવા જાય! સુન્દરી એ અમિપાત્ર જ્યહાં,
અદ્‌ભુત ક્ષોભક થાય સહસા જો! ઉત્પાત ત્યહાં. ૧૦

ધરી પાંખ બે મ્હોટી કાળી કરાળ,
ઊડી વીંઝતો વાત ઝંઝા વિશાળ,

મહાકાય કો આક્રમી ગૃધ્રરાજ
પડ્યો વ્યોમથી સાધવા ક્રૂર કાજ. ૧૧
કરી જોરથી પાંખકેરો ઝપાટો,
ધરી ચંચુમાં પાત્ર એ પક્ષી નાઠો;
અસી એ મહિંથી બધું નાંખ્યું ઢોળી,
અને પાત્ર ભાગ્યું શિલાસાથ ફોડી. ૧૨

સોરઠો. પાત્રભંગરણકાર સુણી સુન્દરી જાગી જો !
બની બ્હાવરી નાર, ધડક ધડક હઈડું થતું. ૧૩

* * * *
* * * *
* * * *

અનુષ્ટુપ. શબપેટી પડી આંહિં દટાઈ ફૂલભારમાં;
ઊંડી નિદ્રા લઈ માંહિં સૂતો રાજકુમાર ત્ય્હાં. ૧૪
વૃદ્ધા પિતામહી રાણી લડાવ્યાં લાડ જેહણે,
અને માતપિતા મોંઘો ગૃહદીપ કરી ગણે, ૧૫
ભગિનીભ્રાત જે વ્હાલાં બાલ્યકાળતણાં સખા,
અને સર્વથકી વ્હાલી ભાવિપત્ની મનોરમા;— ૧૬
વિસારી સર્વ એ વ્હાલાં, જો! સનાતન શાન્તિમાં
સૂતો,–સૂતો,–નહિં જાગે; દિવ્યગાન સુણે ઊંડાં. ૧૭

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી કુમારી કપોતકંઠી,
ને આંસુની કુસુમમાળ નીચે ધરંતી,

આ કોણ દીન શબપેટીસમીપ ઊભી
ઊંડાં ઊંડાં મનનસિન્ધુ વિશે જ ડૂબી? ૧૮

ઓ મેકુમારિ! તુજ એડિનું ધ્યાન ધારી
તું જાનુએ પડી વિચાર કરે શું બાળી?
પ્રશ્નો અનુત્તરતણા કંઇ ભેદ ખોલી,
આકાશવાણી થઈ જો! સુણ્ય આ અમોલી. ૧૯

"વત્સે! ધૈર્ય ઊંડું ધાર્ય;
તુજને છો દહે અંગાર;
શીતળ દિવ્ય-આશાવારિ
એ અંગાર દેશે ઠારી. ૨૦

લગ્ને ના ગ્રહ્યો પતિહાથ,
વિધવા તું બનીછ અનાથ;
પણ તુજ નાથ છે જીવંત,
જીવન ધારતો જ અનંત. ૨૧

શું થયું માનવીસંસ્કાર
ત્હમને ના ગણે નરનાર?
આત્મા ઉભયના જ સદાય
ગૂંથ્યા દિવ્ય લગ્નનિ માંહ્ય. ૨૨

એ લગ્ને કરી ચિરકાળ
પતિસેવા કિધી ત્હેં બાળ!
એ લગ્ને કરી પતિયોગ
તુજને સ્થિર રહો એ લોક!" ૨૩

સોરઠો. તિમિર ખશી જઈ જેમ ઉષા આંછી કંઇ શોભતી,
યુવતિવદનને તેમ દિવ્યદીપ્તિ રહી ઓપતી. ૨૪

વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.

અનુષ્ટુપ. "છાનું રહે, છાનું રહે, મ્હારા હૈયાના હીર બાળુડા!
રખે કો સાંભળે સાદ! જગના લોક છે ભૂંડા." ૧

વસંતતિલકા. ધીરો અને મધુર આ ધ્વનિ ક્યહાંથી આવ્યો?
જે ઊપન્યો તિમિરમાં, તિમિરે સમાયો.
અંધાર ને વિજન આ સ્થળ માંહિં પેલું
જો! એકલું ઘર તજી ભયને ઊભેલું; ૨
હેની પછીતપર દીપ જ મન્દ ઝાંખે
નીચે ઊભી યુવતિને મુખ તેજ નાંખે;—
જો સંભળાય ફરીથી ધ્વનિ કાંઇ પેલો
માધુર્ય ને કરુણભાવથકી ભરેલો:— ૩

*રેખતો. "જગત આંધળું તિમિરમાં થયું,
બધિર એ થવું જ બાકી રહ્યું;
અનિલ! તું ઘોર ગાજીને
તિમિરસંગ ખેલ મચાવી રહે; ૪
તિમિરવેરી ઊંડી રાત્યે
પ્રબળ તુજ ઘોર ઘુઘવાટે

---

* "અહાપૂરી ખિલી ચંદા"—એ ચાલ.

ડૂબી જાવ ઊંડું ને વ્હેલું
રુદન મુજ બાળુડાકેરું. ૫

જન્મ્યું તિમિરે બાળ મ્હારું,
તિમિરને સોંપવું સારું;
ઊંડા અંધાર ઓ કાળા!
હૃદયની બતાવું હું જ્વાળા. ૬

હતી અજ્ઞાન હું બાળકી
રમતમાં કાળ સુખે ગાળતી;—
અરે! હું હેવીને હેવી
રહી હોત તો સુખી ક્હેવા!— ૭

પછી કોઇનો બાળ ન્હાનો
બીજા ઘરમાં મરણ પામ્યો,
અંતે મુજ માતપિતા તો ત્યહાં
કળાશેળ શો મચાવી રહ્યાં; ૮

પછી મુજને બધાંએ મળી
વિના અપરાધ વિરૂપા કરી;
પૂછું કારણો,—ન કો બોલતાં,
મ્હને રોતાં દેખી રુવે એ બધાં. ૯

* * * * *

એક મનોહર સાંઝ નદીતીરે ઊભી
હું જોતી ચંદ્ર જ નદીજળમાં ડૂબ્યાં;
મૂકી ધડુકો જળે તરંતો શો દડ્યું!—
હેવામાં કો યુવા આવી બેઠ્યો જ શું? ૧૦

દ્રુતવિલંબિત.

'મધુર સુન્દરિ! ત્હેં મુજ ચિત્તને
હરી લીધું સહસા અલિ! તે દિને
ઉપવને મોંહું ગાન મચાવીને,—
રહ્યો છૂપો પીધું મ્હેં અમિપાનને; ૧૧

સુખનું પાન પૂરું મોહો! દે હવે;
નવ તજું તુજને કદિ કો ભવે.
કર મનોહર કંકણ શોભશે;
નયન અંજન સુંદર ઓપશે; ૧૨

વિમલ ભાલવિશે શુભ ચાંદલો
રસીલિ! કુંકુમથી કરિયો ઝીણો
વિમલ આ હૃદયે સ્થિર પ્રેમ જે
અચલ ચિહ્ન જ ત્હેનું ભલે રહે.' ૧૩

રેખતો.

સુણી હેવી મધુરવાણી
રસિક એ મનોહર યુવાની
રગેરગ જો! રુધિર ઊછળ્યું,
હૃદય ધબક્યું,—ન મ્હેં કંઇ કળ્યું. ૧૪

કર્યું વિષપાન અમી માની,
યુવકની ઠગાઈ ન પિછાણી;
વિષજ્વાળ આ હૃદય માંહિં
ઊંડી રેડી ગયો ક્યાંહિં. ૧૫

* * * *

તદપિ આ બાળકી મ્હારી
હૃદયને કંઈ ઠારનારી;

મૂઢ અભાગણી તુજ માત—
કેરી ગૂઢ કાળી વાત
જગમાં કોઇને કો કાળ
ના કહીં દઈશ, વ્હાલી બાળ!" ૨૮

તુષ્ટુપ. ભીંતમાં પેટી રાખેલી બાળ ત્હેમાં મૂકી દીધું;
મૂકતાં મૂકતાં માતે એક ચુંબન જો! કીધું. ૨૯
ભશેડી પેટી એ દીધી, ઘંટનાદ થયો તહિં;
અંધારે યુવતી ચાલી, જોયું પાછું ફરી નહિં. ૩૦

ઠગાયલી વિધવા અને હેનું માંદું

બાળક.

હાંચણાની ચાલ. "મ્હારી બાળકી અમરભૂમિથી આવી રે બાઈ,
સંદેશા કાંઇ લાવી ઝળકતી આશના
કહેવા! ૧

ઊંડે અંધારે ડૂબી ત્હારી માડી રે બાઈ,
આવી તું ત્હેને તારાકણી આશ્વાસના
દેવા. ૨

આ હઇડાને ઉઝડ કરી જેણે મૂક્યું રે બાઈ,
કાંટાભરેલાં કડવાં વાવ્યાં ઝાંખરાં
માંહિં, ૩

ત્હેણે અજાણ્યે એ ઝાંખરાંમાં ઉગાડી રે બાઈ
મધુર એક કળી; નસીબ ખુલ્યાં મુજ રાંકનાં
કાંઈ." ૪

દોહરા. આમ મધુરસ્વરગાનથી હાલેડાં એ ગાય
સિન્ધુતટે એકાન્તમાં પર્ણકુટીની માંહ્ય. ૫

ગર્જતો અટકી રહે ઘડી ઘડી સિન્ધુ મહાન
ઊંડું, મધૂરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન. ૬

ખાંયણાંની ચાલ. "મોંઘી કળી એ કષ્ટ કરી મ્હેં ઉછેરી રે બાઈ,—
આવ્યો લેવા ઉખેડી આ રાક્ષસ કારમો
કોણ?— ૭

વસંતતિલકા. રેહા રાક્ષસયા કરાલ પસારી પાંખો
મ્હેં વ્યોમમધ્ય ઉડતો હમણાં જ ઝાંખ્યો;
આવી અહિં ક્ષણ જ દ્વારમહિંથી નાઠો;—
ઓ બાળકી! નહિં જ નિર્ભય સ્થાન આ તો. ૮

અનુષ્ટુપ. છાની રહે, છાની રહે, બેટી! પીડા કો'ણે ત્હને કીધી?
મુવા તાવે કદી સૂવા નિરાંત્યે ના ત્હને દીધી. ૯

*ગરબી. ભૂંડા જગત થકી હું ત્રાસી: આવી એકાન્તે રે
બની ઘોર-અરણ્યનિવાસી રહી મન શાન્તે રે. ૧૦

જોઈ, બાળકી! તુજ મુખ સ્હામું મ્હેં મન વાળ્યું રે,
તુજ જનકનું કપટ નકામું મનમાં ન આણ્યું રે. ૧૧

---

* 'જમુનાંજળ ભરતું મ્હારે કુંવર કન્હૈયા રે'—એ ચાલ.

હવે તું મુજ એક આધાર ફરી રોગ ભૂંડે રે,
કીધા ઔષધના ઉપચાર સૂઝ્યા જે મુને રે. ૧૨
હવે સૂઝે ન કાંઇ ઉપાય કો'ને પૂછું રે?
મુજ બાળકોને શું થાય? ભયે કંપું છું રે.— ૧૩

સાખી. ઓ રે! પેલો આવિયો રાક્ષસ પાછો આમ!—
જા ભૂંડા! તું જા! અહિં ત્હારું કાંઈ નથી રે કામ.—૧૪

મૂળની ચાલ. હવે કોણ થશે રે સહાય મુજને આ વનમાં રે?
મ્હારી કળીને જો! લઈ જાય રાક્ષસ ક્ષણમાં રે. ૧૫
ત્હને પૂછું પાય પડીને, વસે તું ક્યાંહિં રે?
શિદ લેવા કુમળી કળીને આવ્યો તું આંહિં રે?" ૧૬

અનુષ્ટુપ્. ધીર ગંભીર નાદે ત્હાં દીધો ઉત્તર રાક્ષસે;
કંપતી યુવતી ઊભી સુણતી ગૂઢસાધ્વસે. ૧૭

વસંતતિલકા. "ઓ બાળકી મનુજની! હજી અજ્ઞ તું છે!
શો પ્રશ્ન આ સરલભાવભરી તું પૂછે?
આ ભૂમિ ને અમરભૂમિતણે સિમાડે
છે વાસ ગૂઢ મુજ, ત્હાં વસું સર્વ કાળે; ૧૮
નિત્યે ફરું મનુજલોકની વાડી માંહિં,
ચૂંટું કળી કુમળી ત્યાંહિં અસંખ્ય કાંઇ,
ચૂંટું વળી કુસુમ કાંઈ ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં,
ને કો પ્રફુલ્લ, વળી કો કરમી ગયેલાં; ૧૯

ત્હેણે અજાણ્યે એ ઝાંખરાંમાં ઉગાડી રે બ્હાઈ
મધુર એક કળી; નસીબ ખુલ્યાં મુજ રાંકનાં
કાંઈ." ૪

દોહરા. આમ મધુરરવગાનથી હાલેડાં એ ગાય
સિન્ધુતટે એકાન્તમાં પર્ણકુટીની માંહ્ય. ૫

ગર્જતો અટકી રહે ઘડી ઘડી સિન્ધુ મહાન
ઊંડું, મધૂરું, નિર્મળું સાંભળવા એ ગાન. ૬

ખાંયણાંની ચાલ. "મોંઘી કળી એ કષ્ટ કરી મ્હેં ઉછેરી રે બ્હાઈ,—
આવ્યો લેવા ઉખેડી આ રાક્ષસ કારમો
કોણ?— ૭

વસંતતિલકા. રેહા રાક્ષસયા કરાલ પસારી પાંખો
મ્હેં વ્યોમમધ્ય ઉડતો હમણાં જ ઝાંખ્યો;
આવી અહિં ક્ષણ જ દ્વારમહિંથી નાઠો;—
ઓ બાળકી! નહિં જ નિર્ભય સ્થાન આ તો. ૮

અનુષ્ટુપ. છાની રૂહે, છાની રૂહે, બેટી! પીડા કો'ણે ત્હને કીધી?
સુવા તાવે કદી સૂવા નિરાંત્યે ના ત્હને દીધી. ૯

*ગરબી. ભૂંડા જગત થકી હું ત્રાસી: આવી એકાન્તે રે
બની ઘોર-અરણ્યનિવાસી રહી મન શાન્તે રે. ૧૦

જોઈ, બાળકી! તુજ મુખ સ્હામું મ્હેં મન વાળ્યું રે,
તુજ જનકનું કપટ નકામું મનમાં ન આણ્યું રે. ૧૧

---

* 'જમુનાંજળ ભરવું મ્હારે કુંવર કન્હૈયા રે'—એ ચાલ.

હવે તું મુજ એક આધાર ફરી રોમ ઝૂરે રે,
કીધા ઔષધના ઉપચાર સૂઝ્યા જે મુને રે. ૧૨

હવે સૂઝે ન કાંઇ ઉપાય કો'ને પૂછું રે!
મુજ બાળકોને શું થાય? ભયે કંપું છું રે— ૧૩

સાખી. ઓ રે! પેલો આવિયો રાક્ષસ પાછો આમ!—
જા ભૂંડા! તું જા! અહિં ત્હારું કાંઇ નથી રે કામ.—૧૪

મૂળની ચાલ. હવે કોણ થશે રે સહાય મુજને આ વનમાં રે!
મ્હારી કળીને જો! લઈ જાય રાક્ષસ ક્ષણમાં રે. ૧૫
ત્હને પૂછું પાય પડીને, વસે તું ક્યાંહિ રે?
શિદ લેવા કુમળી કળીને આવ્યો તું આંહિ રે?" ૧૬

અનુષ્ટુપ. ધીર ગંભીર નાદે ત્ય્હાં દીધો ઉત્તર રાક્ષસે;
કંપતી યુવતી ઊભી સુણતી ગૂઢસાધ્વસે. ૧૭

વસંતતિલકા. "ઓ બાળકી મનુજની! હજુ અજ્ઞ તું છે!
શો પ્રશ્ન આ સરલભાવભરી તું પૂછે?
આ ભૂમિ ને અમરભૂમિતણે સિમાડે
છે વાસ ગૂઢ મુજ, ત્ય્હાં વસું સર્વ કાળે; ૧
નિત્યે ફરું મનુજલોકની વાડી માંહિં,
ચૂંટું કળી કુમળી ત્યાંહિં અસંખ્ય કાંઈ,
ચૂંટું વળી કુસુમ કાંઈ ખીલ્યાં ન ખીલ્યાં,
ને કો પ્રફુલ્લ, વળી કો કરમી ગયેલાં;

આ ખોપરી પછિ જ એ કુસુમે ભરેલી
લેઈ ઊડું અમરભૂમિ જહિં છ પેલી,
ને દિવ્ય નાથ મુજ ને તુજ ત્હાં વિરાજે
ત્હેને સમર્પું કુસુમો સહુ એહ સાચે; ૨૦

ને સર્વ એ કુસુમ લેઈ અપૂર્વ રૂપ
રેલી રહે વિવિધ સૌરભ જો અનુપ!—
દીસું ત્હને અહિં ભયાનક કાંઇ આજે,
છે સત્યરૂપ તદપિ મુજ રમ્ય સાચે." ૨૧

અનુષ્ટુપ. એ ક્ષણે યુવતીકેરી દૃષ્ટિયે મૃત્યુની છબિ
ભયદા બદલાઈને રમ્યરૂપ ધરી ઊભી; ૨૨
દિવ્યદૂત બની ઊભો તજી રાક્ષસરૂપને,
કરસ્થ ખોપરી પેલી સ્વર્ણછાબ જ જો! બને. ૨૩
"ક્હે, બાલે! મૃત્યુ હું ક્હેવો રમણીય દીસું હવે!"
સુણી એ યુવતી થાતી કાંઇ તત્પર બોલવે. ૨૪

*રેખતો. "અહો મૃત્યુરાજ! ત્હેં આજે
બતાવ્યું સ્વરૂપ જે સાચે,
મ્હને પ્રિય તે ખરે લાગ્યું;
હવે એક આપ્ય તું માગ્યું;— ૨૫
કુમળી મુજ બાળકીને તજી
મ્હને તું ઉપાડી લે ને હજી.

---

* "અહાપૂરી ખિલી ચંદા"—એ ચાલ.

સતી મદ્રરાજતનયાને
પતિ સત્યવાન્ જીવનદાને ૨૬

દીધો પાછો સદય ત્હેં થઈ,
દયા છૂપી ત્હદય તુજ રહી;
વિનંતિ આ નથી માહરી,
કહું માદ્રીસમી આકરી. ૨૭

કળી મુજ બાળકી ઊજળી,
અને હું તો કરમી કંઇ ખરી;
તદપિ જગનાથ દયાનો નિધિ
સ્વીકારે સારી નરસી બધી; ૨૮

અને, પેલા કપટિયે પૂર્યો
મલિનકીટ એક મુજમાં ઊંડો,
મ્હને કોરતો નિરંતર એ
થશે દગ્ધ નાથને ચરણે." ૨૯

અનુષ્ટુપ્. બોલતાં બોલતાં આમ માયાચિત્ર ગયું ઊડી;
તેજસ્વી વિકસ્યાં નેનો યુવતી વિસ્મયે પડી; ૩૦
દૃષ્ટિ નાંખી પછી વેગે બાળની ભણિ બ્હાવરી,
શબરૂપ શિશુ દેખી મૂર્છાએ પડી સુન્દરી. ૩૧

બે સ્વપ્નદર્શન.

ઉધોર.

આ સંસારદુખ-અંગાર–
કેરો હૃદય ભરિયો ભાર;
શોકે મર્મ ઊંડાં હાય !
ના હોલાય, ના ફેલાય. ૧

બળથી દાબવા મથું જેમ,
અધિકો ધૂમ ધુંધવે તેમ;
મૂઝાઈ બનું નિરુપાય,
હઇડું અધિક વિહ્‌વલ થાય. ૨

હેવી અવશ સ્થિતિમાં છેક
ઘેરી મધ્યરજની એક
નિકળી ચાલિયો અસહાય,
પેઠો ઘોર રજની માંહ્ય. ૩

ભીષણ ઘુવડ કેરા શોર
ધરતી તરુઘટાઓ ઘોર
ભેદી ચાલિયો ગતિમંદ,
સુણતો પગતણા પડછંદ. ૪

ઊંચી એક ગિરિની કરાડ
ઊભો ઝઝૂમો સિન્ધુકિનાર,

ઊભો આવ્યો હું એ ઠામ,
હૃદયે પીડ છે ઉદ્દામ. ૫

ઊંચે નભગુહા ગંભીર
લીંપી તિમિર શ્યામ શરીર;
નીચે ગાજતો અવિરામ
સિન્ધુ રમે તિમિરશું આમ. ૬

નભ ને સિન્ધુ એકાકાર
કરતું ગૂંથીને અંધાર
વેરે તારલા-અંગાર
નભમાં, સિન્ધુમાં, સહુ ઠાર. ૭

સોરઠા. જોતાં સુણતાં આમ નિદ્રાતિમિરે ઘેરિયો;
કાલત્રય તે ઠામ લુપ્ત થયું ક્ષણવારમાં. ૮

અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર અનુભવતો મુજ આત્મ ત્યહાં;
દિવ્યપુરુષ તે વાર ઊભો કો મુજ આગળે. ૯

ઉધોર. દીઠું દિવ્યસરિખું રૂપ,
માયા મોહનીનો કૂપ;
કોમળ સાન્ધ્યઘનના રંગ—
કેરું વસન વીંટ્યું અંગ. ૧૦

ઝીણી પાંખ બે ઝળકંત
રંગ ગુલાબી મન્દ ધરંત;
માંહિં વેરિયા ચમકંત
ઝીણા તારલા શું અનંત ! ૧૧

શિરપર ઇન્દ્રધનુષ સુહાય,
કોમળ ઉષા સરિખી કાય.
વીણા કરવિશે અદ્‌ભુત
ઊભો દિવ્ય ધરી એ દૂત; ૧૨

તુંબી કટુતણી બની જેહ,
રંગી ચન્દ્રિકાથી તેહ;
તન્ત્રી શશિકિરણની બાંધી
વીણા મોહજનંની સાધી. ૧૩

નભમાં શ્યામ મેઘની માળ,
ચન્દ્રે રંગી જેની કિનાર,
હેવા મેઘગિરિને શૃંગ
ઊભો દૂત ઉજ્જ્વલ-અંગ. ૧૪

સોરઠા. નિરખીને નિર્વેદ વદને મુજ છાયો ઘણો,
અતિશય ધરતો હેત વદિયો દિવ્યપુરૂષ ત્ય્હાં. ૧૫

દિવ્ય મધૂરે કંઠ કરતો અદ્‌ભુત ગાન એ,
વીણામાંથીઅનંત સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ૧૬

*ગરબી. "ઊઠ્ય, ઊઠ્ય, મનુજના બાળ! કાં તું સૂતો રે?
હોલવવા તુજ દુઃખઝાળ આવ્યોછું હું તો રે. ૧૭/૧
સંસારદુઃખ-અંબાર તુજને પીડે રે,
ધારી એ શિરપર ભાર દબાયો શું હીંડે રે? ૧૮/૨

નાંખી દે એ કંટકપુંજ, તજી નિઃશ્વાસો રે
થા તું સજ્જ જવા સુખકુંજ, જ્યહાં દિવ્ય વાસો રે. ૧૯/૩
જો તું, દેખાડું અમૃતદ્વીપ તુંને કાંઇ રૂડા રે;—
પેલા દિવ્ય જો તારકદીપ નભમાંહિં ઊંડા રે. ૨૦/૪

તુંને ભાસે એ તેજબિન્દુ નિરર્થક પડિયા રે,
પણ એ તો આનન્દસિન્ધુ સુખદ્વીપ જડિયા રે. ૨૧/૫
મર્ત્યજીવનકેરો પંથ કંટકભરિયો રે,
હેનો નાવે સુખમય અંત કેમે કરિયો રે. ૨૨/૬

એહ કંટકવ્રણના ઉપાય ધર્મ બતાવે રે
વ્યર્થ એ, આ જીવનમાંહ્ય કામ ન આવે રે. ૨૩/૭
'એહ કંટક પૂરા ચીરે ચરણો જ્યહારે રે,
પછિ જાજો ધીરે ધીરે દિવ્યકિનારે રે!' ૨૪/૮

એમ ધર્મ તુંને તો ફસાવે દીર્ઘ આશ દેતો રે;
શીઘ્ર પંથ ન એકે બતાવે અંધ ધર્મ એ તો રે. ૨૫/૯
અને વીંધાયા ચરણે પેલા દિવ્યકિનારા રે
થાશે કનકવાળુએ ભરેલા છતાં એ અકારા રે. ૨૬/૧૦

ત્યહારે થા તું ઝટ આરૂઢ આ મુજ પાંખે રે,
લઈ જાઉં જ્યહાં પેલા ગૂઢ દ્વીપો ઝાંખે રે." ૨૭/૧૧

---

* 'અમદાવાદ નામે આજ શાહેર છે સારું રે'—એ ચાલ.

ઝીણી પાંખ બે ઝળકંત
રંગ ગુલાબી મન્દ ધરંત;
માંહિં વેરિયા ચમકંત
ઝીણા તારલા શું અનંત! ૧૧

શિરપર ઇન્દ્રધનુષ સુહાય,
કોમળ ઉષા સરિખી કાય.
વીણા કરવિશે અદ્‌ભુત
ઊભો દિવ્ય ધરી એ દૂત; ૧૨

તુંબી કટુતણી બની જેહ,
રંગી ચન્દ્રિકાથી તેહ;
તન્ત્રી શશિકિરણની બાંધી
વીણા મોહજનની સાધી. ૧૩

નભમાં શ્યામ મેઘની માળ,
ચન્દ્રે રંગી જેની કિનાર,
હેવા મેઘગિરિને શૃંગ
ઊભો દૂત ઉજ્જ્વલ-અંગ. ૧૪

સોરઠા. નિરખીને નિર્વેદ વદને મુજ છાયો ઘણો,
અતિશય ધરતો હેત વદિયો દિવ્યપુરૂષ ત્ય્હાં. ૧૫

દિવ્ય મધૂરે કંઠ કરતો અદ્‌ભુત ગાન એ,
વીણામાંથીઅનંત સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. ૧૬

હેવી દિવ્યરચના જોઈ
વિહ્‌વળ હું બન્યો, શુધ ખોઈ;
જોવા દ્વીપ એ અનવદ્ય
કુદકો મારિયો મ્હેં સદ્ય. ૩૩

સોરઠો. ને જો ! કુદતાં વાર સહસા ધબકારો કરી
પડિયો ઉદધિ-કિનાર, ખડક ઉપર હું જાગિયો. ૩૪

ઉપજાતિ. ગયા ઊડી ઉજ્જવલ દ્વીપ સર્વે,
ગાજી રહ્યો અંબુધિ પૂર્ણ ગર્વે;
માયાવી પેલો કહિં દૂત નાઠો,
અંધાર કાળું ફરી રેલ્યું આ તો. ૩૫

અરણ્ય ઊંડાં ઉપકંઠ ઊભાં,
ગંભીર જે યોગસમાધિ ડૂબ્યાં;
સમાધિનો એ કરતા જ ખંડ
શા ઘૂઘવે આ અનિલો પ્રચંડ ! ૩૬

પ્રમત્ત એ મારુત ગર્જનાને
ભેળી ગભીરી નિજ ઘોષણાને,
સુણી રહે અંબુધિ ધીર ધ્યાને
સંમિશ્ર એ ગર્જન એકતાને. ૩૭

અને સુણે તારકવૃન્દ પેલું
ઊંચે ચઢયું ને જળમાં ડૂબેલું.—

ઉદ્ધાર.

ગાઈ એમ મીઠું ગાન
દૂતે લીધું હરી મુજ ભાન;
ફાંશ્યું રજતરશ્મિ બાંધી
નાવડું અર્ધચન્દ્રનું ત્ય્હાંથી. ૨૮

ચઢિયો નાવ હું ધરી પ્રેમ,
દૂતે ખેંચી લીધું ક્ષેમ;
ઉજ્જવલ દૂત કેરી પક્ષ
ચઢિયો ધારી નિશ્ચલ લક્ષ. ૨૯

ઊડયો દૂત ત્ય્હાં ધરી વેગ;
દીઠા કનકદ્વીપ અનેક;
ધરતો દિવ્યકુસુમસુગંધ
સેવ્યો મ્હેં અનિલ કંઈ મન્દ. ૩૦

ને વળી દ્વીપમાંથી વ્હેતું
અમૃતશું ગાન લહરી લેતું,
હેવું દિવ્ય અદ્ભુત ગાન,
ત્હેનું શ્રવણ કીધું પાન. ૩૧

હેવા ગાનસૌરભધારી
તારાદ્વીપ નભસંચારી
ચરણનિ સંગ મુજ ઘસડાય,
વેગે દૂત ઊડતો જાય. ૩૨

હેવી દિવ્યરચના જોઈ
વિહ્‌વળ હું બન્યો, શુધ ખોઈ;
જોવા દ્વીપ એ અનવદ્ય
કુદકો મારિયો મ્હેં સદ્ય. ૩૩

સોરઠો.
ને જો! કુદતાં વાર સહસા ધબકારો કરી
પડિયો ઉદધિ-કિનાર, ખડક ઉપર હું જાગિયો. ૩૪

ઉપજાતિ.
ગયા ઊડી ઉજ્જવલ દ્વીપ સર્વે,
ગાજી રહ્યો અંબુધિ પૂર્ણ ગર્વે;
માયાવી પેલો કહિં દૂત નાઠો,
અંધાર કાળું ફરી રેલ્યું આ તો. ૩૫

અરણ્ય ઊંડાં ઉપકંઠ ઊભાં,
ગંભીર જે યોગસમાધિ ડૂબ્યાં;
સમાધિનો એ કરતા જ ખંડ
શા ઘૂઘવે આ અનિલો પ્રચંડ! ૩૬

પ્રમત્ત એ મારુત ગર્જનાને
ભેળી ગભીરી નિજ ઘોષણાને,
સુણી રહે અંબુધિ ધીર ધ્યાને
સંમિશ્ર એ ગર્જન એકતાને. ૩૭

અને સુણે તારકવૃન્દ પેલું
ઊંચે ચઢ્યું ને જળમાં ડૂબેલું.—

દૂખ્યો હું આછો ઘનચિન્તને જો !
નિર્વેદ ને ખેદ થકી ભરેલો. ૩૮

*રેખતો.

સુખદ્વીપો ગયા ઊડી !
થઈ લુપ્ત ક્યહાં છબિ રૂડી ?
ફરી આ ઘોર અંધારે
પડ્યો હું દુઃખ-અંગારે. ૩૯
અરે અંગાર આ કાળાં,
ન અંધારે દીસે જ્વાળા.
ધરી ઊંડી હૃદયમાંહે
કંઈ કારમી જ જ્વાળા એ, ૪૦
ફરું એકલો મનુજલોકે;
અરે કોણ આ જ્વલન રોકે ?
હૃદય-ઉદ્યાનભૂમિમાં
પૂરી એ જ્વાળ નિઃસીમા. ૪૧
તદપિ ઉદ્યાન કુસુમહાસે
હસતું સર્વ લોકને ભાસે;
ન દેખે કો દીધી પૂરી
ધગે જ્વાળા હૃદય ઊંડી. ૪૨
અને તોય કોઇ દિન એ તો
પ્રબળ વેગે ગતિ લેતો
થશે જ્વાળામુખી કારમો
હૃદય ભેદતો, ન જાશે શમ્યો. ૪૩

* 'અહા પૂરી ખિલી ચંદા'—એ ચાલ.

બન્યા અંગાર ભવદુઃખના,
નહિં જે થશે કદી એ જૂના.
જીવન આ ભર્યું જ અંગારે,
ગણ્યા જે જશે કહો ક્યહારે ? ૪૪

પ્રિય જનોનો વિરહ ભૂંડો,—
દહે અંગાર એ ઊંડો.
ખરે જેમ પાનખર પાનડાં,
હરે તેમ મોત પ્રિય જો બધાં; ૪૫

અને પ્રિય કો હૃદય વશિયાં
પ્રતિધ્વનિ દે ન તે રસિયા;
કહી ' પ્રિય ' નાહિં બોલાએ;—
ન એ અંગાર હોલાએ. ૪૬

પ્રિયજનોને દુખે ડૂબ્યાં
નિરખવાં રહી તટે ઊભાં;
જવાં ઝંપલાવાં ત્હેંનિ કને
હૃદય ઉત્કંઠ યદપિ જો ! બને, ૪૭

તદપિ ના જવાય ન થોભાએ,
મદદ નૌકા ન નંખાએ;
થવું એમ વ્યર્થ દુખભાગી,—
હૃદય ઠંડી ઝાળ એ લાગી. ૪૮

સરિત શારીર સૌન્દર્યની
દુરાચારપંકકલુષા બની;

સુજનતા વિનીત અથડાએ,
અને ધૃષ્ટ દુષ્ટ ઊંચે જાએ; ૪૯

કપટ, દ્વેષ, ને કલહ ક્રૂરા
જગતમાં અરે! વશ્યા પૂરા;
હૉણી ઈર્ષ્યા વિષેથી ભરી,
અને અકૃતજ્ઞતા આકરી;— ૫૦

બધાં એ દહે જ અંગારા,
હૃદય રેલતા હૂની ધારા.—
સુખદ્વીપો ગયા ઊડી!
રહ્યો અંધાર હું બૂડી. ૫૧

સોરઠો. કરતો ચિન્તન એમ હું નિદ્રાખોળે પડ્યો;
નિદ્રાએ ધર્યો પ્રેમ વિસ્મૃતિપટ હોરાડિયું. ૫૨

ઉધોર. નિદ્રાવસ્થ સૂતાં આમ
ચિતરાયું ફરી અભિરામ
બીજું ચિત્ર અદ્ભુત એક
મુજમનનયન આગે છેક. ૫૩

પેલી પૂર્વમૂર્તિથી ભિન્ન
દીઠો દિવ્યપુરુષ જં અન્ય;
ગંભીરી ઘણી મુખકાન્તિ,
નયને શી ભરી શીળી શાન્તિ! ૫૪

મુખપર શાન્ત સ્મિત લ્હેરાય,
ઝળકે દિવ્ય ઉજ્જવળ કાય;
ભ્રૂયુગ ચિન્તનોનો ભાર,
ધારે તોય કંઇં ઝળકાર ! ૫૫

ઝળકે ઉષાસરિખા કેશ,
ચુમ્બે ભવ્ય સ્કંધપ્રદેશ;
ઊજળું દૂધસરિખું જ્યહાંય
કોમળ પક્ષયુગ સોહાય. ૫૬

તેજસ્વી વિપુલ વળી ભાળ,
તેપર દિવ્ય પુષ્પની માળ;
મધ્યે શુક્રતારક રમ્ય
ચુમ્બે ભાળમાં પ્રતિબિમ્બ. ૫૭

ચળકતાં વસન શુભ કાંઇં;
કરમાં સ્ફટિકદંડ સુહાય;
બીજે કર ધર્યો ધ્વજ એક
'શ્રદ્ધા શાન્તિ' નો જહિં લેખ. ૫૮

ઉજ્જવલ રજતપુંજસમાન
તરતું ધૂમકેતુ વિમાન,
ચામર ધવલ જે'નું ભવ્ય,—
તેપર દૂત બેઠો દિવ્ય. ૫૯

સોરઠો. કોમળ કર મુજ અંગ ફેરવીને કંઇ પ્રેમથી,
વહોં માધુર્ય અભંગ ગાવા દૂત જ લાગિયોઃ—૬૦

*દેશી. “જાગી જો તું મનુજના બાળ રે, પેલા દિવ્ય કિનારા!
ઝળકે જ્યોત્સ્નામય શા વિશાળ રે, પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૧/૧

દૂર પેલા દિવ્ય દેશ એ રે, મધ્યે ગાઢાં અરણ્ય;
કઠણ કરાડો ચઢવી ઊતરવી, ત્યહાં જાવાનો માર્ગ ન અન્ય રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૨/૨

ઊંચા આ ગિરિશૃંગથી રે દીસે કિનારા એ દૂર,
ગાજે જ્યહાં ગંભીરું મધૂરું પેલું અમૃતત્વસિન્ધુનું પૂર રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૩/૩

પંથ અરણ્ય ચીરી જતો રે અંતે ઊંચી જ્યહાં કમાન,
દ્વારપાલ મૃત્યુનામક ઊભો; જાવું તે મહિંથી અવસાન રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૪/૪

માર્ગ દીસે આ શિખર થકી રે શીઘ્ર જવાના અનેક,
તે સર્વ ગુપ્ત જ ગર્ત વિશે જઈ અટકે; સાચો ન એ તો એક રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૫/૫

માટે તું થા સજ્જ ધૈર્યથી રે દીર્ઘ પ્રયાણને કાજ;
કંટક ચરણે પથમાં સરે તો પાછો ન વળ્યુ તું સહસા જ રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૬/૬

---

* “ત્હારું ગોકુળ જોવાને આવ્ય રે મથુરાંના રે વાસી,”—એ ચાલ.

એહ કિનારે દિવ્ય વાલુકા રે ધારે અદ્‌ભુત પ્રભાવ;—
સ્પર્શતાં વાંત જાય રૂઝાઈ ભવકંટકના સહુ ઘાવ રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૭

ધ્વજપટ મુજ આ શીતળું રે અદ્‌ભુતગુણનિધાન,
હૃદય વિશે વિસ્તારી પાથરતાં ભવ-અંગાર પામે નિર્વાણ રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા! ૬૮

ભસ્મ થઈ એ અંગારની રે વેરંતાં હૃદય-ઉદ્યાન,
પુણ્યતરુ ઝટ કુસુમિત થાશે, થાશે ફલિત જતાં અવસાન રે.
પેલા દિવ્ય કિનારા!” ૬૯

ઉપજાતિ.

હેવું વદી દિવ્યપુરુષ થોભ્યો,
મુખે દૃઢાસ્થાગુણ દીસ શોભ્યો;
ઊંચો કરી સ્ફાટિક દંડ વીંઝ્યો,
અને દિશા સર્વ પ્રકાશતી જો! ૭૦

ઊંચી કરાડો, વળી ખીણ નીચી,
અરણ્ય ગાઢું સૂતું નેન મીંચી,—
સમસ્ત વસ્તુ ડૂબી દિવ્ય તેજે,
દીઠો મહામાર્ગ પછીથી સ્હેજે. ૭૧

ટૂંકા પથો તે ભ્રમમાત્ર દેતા,
અંધારકૂપો મહિં જેહ વ્હેતા;

સુગુપ્ત તે કૂપ હવે જણાયા;—
એ જ્યોતિયે સર્વ વિલોપ્યાં માયા. ૭૨

અંતે વદ્યો દિવ્યપુરૂષ વાણી,
લંબાવતો ઉજ્જવલ દીર્ઘ પાણિ,
બતાવતો સ્ફાટિક દંડથી તે
છબિ અમોલી ક્ષિતિજે બની જે.— ૭૩

સોરઠો. "જો રચના કંઇ દૂર દિવ્ય આશ દર્શાવતી !
ઉજ્જવલ તેજઃપૂર ઉષા સનાતન ઊગી જો !" ૭૪

*રેખતો. સુણી વેણ હું ઊઠ્યો જાગી,
નજર પૂર્વવ્યોમમાં નાંખી;
સુરભિગંધિ કુસુમ ચૂમતી
ઉષા આવીજ રુમઝૂમતી ! ૭૫

જલધિજલમાં દોઠી ન્હાતી
ગગનસુન્દરી શી મલકાતી !
મધુર ગાન ભાવિનાં ગાતી
ઉષા આવી અમી પાતી ! ૭૬

---

* 'અહા પૂરી ખિલી ચંદા'—એ ચાલ.

મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.

*ગરબી. " સન્ધ્યારંગિતસરિતા-ઉર સ્વચ્છન્દમાં
નાચી રમતી લહરી છું હું વિલાસિની રે લોલ;
રમતી નાચતી કાલ્યે સિન્ધુતરંગમાં
ગૂંથાઈ સૂર્ઈશ ગાતી શુચિહાસિની રે લોલ. ૧
વિશાળે વ્યોમજળે તરતી આનન્દમાં
મુગ્ધ કપોતી છું હું ઉચ્ચવિહારિણી રે લોલ;
ચિન્તા નવ ધરું જરી એ શું ક્ષણ અન્યમાં
શિકારી કો મુજને કરશે ક્ષતધારિણી રે લોલ. ૨
લીલાં વનમાં મનમાં આવે તેમ હું
દોડી રમતી મૃગલી છું જ મનોહરી રે લોલ;
સ્વચ્છન્દવિહારરતા કદિ એ કેમ હું
પારધિના પાશ વિશે પડું મુદ હૃદે ધરી રે લોલ ?" ૩

અનુષ્ટુપ. ગીત ગાતી મોંહું મુગ્ધા સુન્દરી માછીની સુતા
નચાવી નાવડું આવે, એકલી એહ કન્યકા. ૪

વસંતતિલકા. કો કોકિલા વનવને ઊડતી જ હર્ષે
માધુર્ય કંઠ મહિંથી અવિરામ વર્ષે;
હેવો ભર્યો મધુર આ રવ આમ રેલે,
માધુર્ય આ સરિતના જળમાંહિં રેડે. ૫

---

* 'આસો માસો શરદપુન્યમનો ચાંદ જો, કાગળિયા લખતાં રે ચંદન ચોકમાં રે લોલ.'—એ ચાલ.

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઇ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપ્યો **શાન્તનુ** પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત.
કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરો લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શાન્તનુને** લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ.
નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધશી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી.
“ કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્યહાં ઉછળો મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને ! ૧૨

કપોતી! આકાશે ઊડતી મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્ય્હાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથરી જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી ઓ મધુરી તું!
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું?
અહિં આવ્યો પોતે કુદી ઉદધિ સોજો તુજ કને,
ભળી જા ને આજે! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને." ૧૪

અનુષ્ટુપ્. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
ક્ય્હાં? કોણ? શું? આ બોલે,-જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી રહી જળમાંહિં બાલા;
શું એ ગણંતી તરતા પ્રતિબિમ્બતારા?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ્. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો! ઊભી;
પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. "અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી!
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઇ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપી **શા**ન્તનુ પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત. કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરી લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શા**ન્તનુને લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધસી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંત:કરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. "કુરંગી ઓ મીઠી! હૃદયવન લીધું મુજ ઘણું,
વહેછે આજે ત્યહાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી! તું વિહર્ય ને!
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને!. ૧૨

કપોતી! આકાશે ઊડતી મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્હ્યાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથરી જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરીઓ મધુરી તું!
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું?
અહિં આવ્યો પોતે કુદી ઉદધિમોજો તુજ કને,
ભળી જા ને આજે! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને."૧૪

અનુષ્ટુપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં? કોણ? શું? આ બોલે,-જાણે નાહિં લગાર એ.૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી રહી જળમાંહિં બાલા;
શું એ ગણંતી તરતા પ્રતિબિમ્બતારા?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો! ઊભી;
પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. "અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી!
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઇ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપી **શાન્તનુ** પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત. કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરી લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શાન્તનુ**ને લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધશી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. "કુરંગી એ મીઠી! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્યહાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી! તું વિહર્ય ને!
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને!. ૧૨

કપોતી! આકાશે ઊડતી મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ જ્યહાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથરી જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩

રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરીઓ મધુરી તું!
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું?
અહિં આવ્યો પોતે કુદી ઉદધિમોજો તુજ કને,
ભળી જા ને આજે! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને." ૧૪

અનુષ્ટુપ્. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં? કોણ? શું? આ બોલે,-જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી રહી જળમાંહિં બાલા;
શું એ ગણંતી તરતા પ્રતિબિમ્બતારા?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ્. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો! ઊભી;
પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. " અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી!
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઇં ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપી **શાન્તનુ** પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત. કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરી લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શાન્તનુ**ને લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધશી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાંબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. "કુરંગી ઓ મીઠી! હૃદયવન લીધું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્ય્હાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી! તું વિહર્ય ને!
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ઊડતી મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્હેહાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથરી જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩

રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરીઓ મધુરી તું !
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું ?
અહિં આવ્યો પોતે કુદી ઉદધિમોજો તુજ કને,
ભળી જા ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. "૧૪

અનુષ્ટુપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં ? કોણ ? શું ? આ બોલે,-જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી રહી જળમાંહિં બાલા;
શું એ ગણંતી તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. " અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી:

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદાનું તે ઉપર કાંઇ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપો **શાન્તનુ** પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત. કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરી લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શાન્તનુ**ને લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ્. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધશી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. "કુરંગી ઓ મીઠી! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્યહાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી! તું વિહર્ય ને!
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને! ૧૨

કપોતી ! આકાશે ઊડતી મનમાની તું ભમતી;
પરંતુ ત્ય્હાં ગાજ્યો ઘન કદિ, અને વીજ ચમકી,
ખરે તે વેળા તું થરથર્રી જઈ દીન બનશે;
ભલે તો તું ગાતી મુજ હૃદયકુંજે સ્થિર વસે. ૧૩
રમન્તી સ્વચ્છન્દા સરિતલહરી ઓ મધુરી તું !
અરે શાને કાલ્યે જલનિધિતરંગે ભળી જવું ?
અહિં આવ્યો પોતે કુદી ઉદધિમોજો તુજ કને,
ભળી જા ને આજે ! સ્વરૂપ ઝટ બે એક જ બને. "૧૪

અનુષ્ટુપ. મુગ્ધા મૂઢ બની ઊભી અબોલા ક્ષણવાર એ;
ક્યહાં ? કોણ ? શું ? આ બોલે,-જાણે નાહિં લગાર એ. ૧૫

વસંતતિલકા. નીચું નિહાળતી રહી જળમાંહિં બાલા;
શું એ ગણંતી તરતા પ્રતિબિમ્બતારા ?
આકાશ, તીર, તરુવૃન્દ જ આસપાસે
મુગ્ધાની આંખ્યસમીપે તરતાં જ ભાસે. ૧૬

અનુષ્ટુપ. દૃષ્ટિયે દૃષ્ટિ ના જોડે, મુગ્ધા નિશ્ચલ જો ! ઊભી;
પોતે નાહિં જુવે હેવા વિચારોદધિમાં ડૂબી. ૧૭
સ્થિતિ આ નિરખી રાજા અર્ધમીલિત લોચને
મધુરું મધુરું જોતો સુન્દરીવદને હવે. ૧૮

દ્રુતવિલંબિત. " અલિ અપૂર્વ મનોહર સુન્દરી !
હૃદયની કહું વાત ત્હને ખરી;

સન્ધ્યાનું તેજ સરિતાજળમાં પૂરાયું,
ચંદ્રાનું તે ઉપર કાંઈ ઝીણું છવાયું,—
એ તેજસંગમ વિશે રવ એહ તર્તો;—
ને તીરકુંજ છુપો **શાન્તનુ** પાન કર્તો. ૬

દ્રુતવિલંબિત. કુદતું નાચતું નાવડું આવતું,
અતિમનોહર સુન્દરી લાવતું,
અનુપ ગીતસુધા વરસાવતું,
નૃપતિ **શાન્તનુને** લલચાવતું. ૭

અનુષ્ટુપ્. નાવડું તટને સ્પર્શ્યું; સહસા તીરકુંજથી
રાજા પાસે ધશી આવ્યો;—મુગ્ધા થોભી જ ગુંજતી. ૮
લજ્જાએં રંગ પૂરીને ગુલાબી મૃદુગાલમાં
સન્ધ્યાના મુખની શોભા હરી છે ક્ષણવારમાં. ૯
નદીપાર જવાકેરી રાજાની પ્રાર્થના તહિં
કર્તવ્યવશ એ બાલા તુચ્છકારી સકી નહિં. ૧૦
જાતાં મધ્યનદી રાજા હલેસું કરમાં ગ્રહે,
થોભાવી નાવડું વાર્તા અંતઃકરણની કહે. ૧૧

શિખરિણી. " કુરંગી ઓ મીઠી ! હૃદયવન લીલું મુજ ઘણું,
વહે છે આજે ત્યહાં ઉછળી મધુરું પ્રેમઝરણું;
ફરી સ્વચ્છન્દે એ વનમહિં મૃગી ! તું વિહર્ય ને !
મહિં એ નાચંતા ઝરણતણું તું પાન કર્ય ને !. ૧૨

લજ્જારેખા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે;
એ જ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરીને અડે. ૨૫

દ્રુતવિલંબિત. હૃદય સુંદરીનું ધબકી રહ્યું,
ઉછળી લોહિ રગેરગમાં વહ્યું;
અનુભવી જ નવી સ્થિતિ સાધ્વસે,
જહિં કુતૂહલ હર્ષ વળી વસે; ૨૬
વિકસી રોમ રહ્યાં મૃદુ ગાલમાં,
અધર કાંઇ સમીપ જ આવતાં;
સ્મિત મનોહર સુન્દરિયે કર્યું;—
નૃપતિ શાન્તનુનું ચિતડું ઠર્યું. ૨૭

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુષ્ટુપ્. "ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી."
લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા. "મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભૂલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?" ૨
હેવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
દાબે ધીરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;

હૃદય આ ઉછળી ઉછળી દમે,
તુજ કૃપા વિણ એહ નહિં શમે. ૧૭
અણગણ્યા નભતારક આ બધા,
વળી સનાતન વ્યોમ ઉદાર આ,
સ્થિર ઊંડા મુજ પ્રેમનો સાક્ષી દે;—
સુખનું પાન હવે મધુરાક્ષિ ! દે. ૨૦
અલિ ! તું જો,–મુજ પ્રાર્થનને પૂરું
દઈ રહી અનુમોદન ઊજળું
વિમલ વ્યોમ ફરંતી અતન્દ્રિતા
સ્મરસખી હસતી નવચન્દ્રિકા.” ૨૧

વસંતતિલકા. ફીકી ઊડી જઈ જ ચાંદનો વ્યોમમાંથી,
આવે ઉષા મૃદુ કપોલ ધરી ગુલાબી;
હેવી મનોજ્ઞ લહરી સ્મિત કેરી ઝીણી
મુગ્ધાતણા વદનમાં ઊગી જો ! નવીની. ૨૨
મીંચ્યાં કંઈ, કંઈ ખોલ્યાં નયને અતન્દ્ર
મુગ્ધા જુવે જળ વિશે તરતો જ ચન્દ્ર,
ને દર્શનો વિવિધ જાગૃત-સ્વપ્નકેરાં
જોતી તરંત જળમાં કંઈ ચીતરેલાં. ૨૩

અનુષ્ટુપ. પાસે પાસે જતો રાજા, સ્પર્શિયો, સ્પર્શિયો નહિં;
બોલી બોલ ન મુગ્ધા એ, સ્વસ્થાનેજ ઊભી રહી:૨૪

લજ્જારેખા કપોલે જો ! મધુરી મધુરી પડે;
એ જ સંમતિ માનીને નૃપ સુન્દરીને અડે. ૨૫

દ્રુતવિલંબિત. હૃદય સુંદરીનું ધબકી રહ્યું,
ઉછળી લોહિ રગેરગમાં વહ્યું;
અનુભવી જ નવી સ્થિતિ સાધ્વસે,
જહિં કુતૂહલ હર્ષ વળી વસે; ૨૬
વિકસી રોમ રહ્યાં મૃદુ ગાલમાં,
અધર કાંઇ સમીપ જ આવતાં;
સ્મિત મનોહર સુન્દરિયે કર્યું;—
નૃપતિ શાન્તનુનું ચિતહું ઠર્યું. ૨૭

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.

અનુષ્ટુપ્. "ધાઓ, ધાઓ, અરે નાથ ! ઉગારો અગ્નિઝાળથી."
લવતી ઝબકી જાગી નવોઢા આંસુ ઢાળતી. ૧

વસંતતિલકા. "મોંઘી કળી હૃદયની સુકુમાર મ્હારી !
કોણે ત્હને મધુર નીંદરમાંહિં ડારી ?
સૂતો સમીપ અભિમન્યુ પતિ પ્રચંડ
તે ભૂલી કોણ રમતો અહિં મૃત્યુ સંગ ?" ૨
હેવું વદી જ રણધીર નવીન નાથ
હાથે ધરે ધબકતું ઉર ઉર સાથ;

ખીલી ગુલાબકળી ઝાકળબિન્દુ ધારે,
હેવા કપોલપર આંસુ ધીરે સમારે; 3

ને સ્પર્શી ત્હાં અધરથી મૃદુભાવ ધારી
પૂછે ફરી ફરી પ્રિયાવદને નિહાળી;—
"શું છે ? મીઠી ! થયું શું ? આવડી કેમ કાંપી ?"
મુગ્ધાં ફરી હૃદયસાથ ધીરેથી ચાંપી. ४

અનુષ્ટુપ઼ ઉખેડી ભૂમિથી નેનો રોપિયાં પતિનેનમાં,
લસતાં દીર્ઘ પક્ષ્મોમાં આંસુડાં ગૂંથીને નવાં. ५

કરી કંઠ ઊંચો કાંઈ અબોલા ક્ષણ એ રહે;
પછી દીન બની સ્વપ્નાંતણી વાર્તા બધી કહે.— ६

ચોપાઇ. "આજે નાથ ! બન્યું વિપરીત,
ત્હમને તે કહું શી રીત્ય ?
જાણે પુરુષવેશ જ ધાર્યો
મ્હેં અશ્વે કરી છ સવાર્યો; ७

ધારી ધનુષબાણ હું ચાલી
મૃગયાકાજ વનપથ ઝાલી;
સુન્દર એક ત્હાં સહકાર,
તેપર બેઠુંછે સુકુમાર. ८

જુગલ કપોતકેરું સીઠું,
ફરતું પ્રેમકેલિ દીઠું.

મૂર્ખી હું ખરે બની કાંઇ,
બીજું કાંઇ સૂઝયું નાહિં; ૯

ને શર ફેંકી નર તરુડાળ–
પરથી પાડિયો તત્કાળ;
સહસા ત્યાંહિં અગ્નિજ્વાળ
ઉપની કપોતીકેરે ભાળ; ૧૦

કુદતો એહ અગ્નિ કરાળ
આવ્યો મુજકને ભરી ફાળ;
જિવ્હા તીવ્ર નચવી અનેક
મુજને વીંટી વળિયો છેક. ૧૧

છોડી સર્વ બીજાં અંગ
અંબોડોં ધર્યો નિઃશંક;
છળીને એકદમ પછી જાગી
કરવા રુદન હું તો લાગી.” ૧૨

સોરઠો. એમ વદીને નાર સહુસા આંસુ રેડતી;—
“સ્વપ્નાનો શો સાર હશે કારમો નાથ ઓ? ૧૩

અભાગણી હું મોઈ! ઊંધી મતિ શાણે સૂઝી?
બીજું જડયું નહિં કોઇ? કપોત પ્રેમી શેં હણ્યો?” ૧૪

વસંતતિલકા. “શાને મીઠી! તું ગભરાય અરે અતીશે?
આ સ્વપ્નમાંહિં નવ વાસ્તવ કાંઇ દીસે.—

જો ! પેલોઁ વાગ્યોઁ રણદુંદુભિ રમ્ય ઘોર !—
રે ! અશ્વ ! અશ્વ !—સખિ કંઠ હવે તું છોડ્ય."૧૫

ઉધોર. "વ્હાલા ! ન્હોય દુંદુભિનાદ,
એ તો મેઘ ગાજ્યો આજ;
બંધન કંઠનું કયમ છોડું ?
મુજને ભય નથી કંઇ થોડું; ૧૬

પેલી અગ્નિકેરી ઝાળ
આવે આ ! જુઓ, શોઁ કરાળ ! "—

શિખરિણી. "અરે ઘેલી ! એ શું બકતોઁ ?
બધોઁ એ સ્વસ્વઃભ્રમણા.— ૧૭

દ્રુતવિલંબિત. તુરગ જો ! મુજ કાંઇ ખુંખારતો,
'રણચઢો' કંઇ એમ પુકારતો;
નહિં વિલમ્બ હવે કરવો પ્રિયે !
કદિ જ ધર્મ તજ્યો નથોઁ ક્ષત્રિયે." ૧૮

ઉધોર. "ક્ષત્રિયધર્મ જો પ્રિય થાય,
તો તો કરી કોટિ ઉપાય
સર્વે સંકટોથી નિત્ય
અબળા રક્ષવી એ રીત્ય; ૧૯

પેલી તીવ્ર અગ્નિજવાળ
મુજ પૂંઠળ ભમે ચિરંકાળ,

ત્હેનાથી બચાવો નાથ !
અબળાનો તજો નવ હાથ." ૨૦

વસંતતિલકા. "છે એક જો ! સબળ નિર્બળનો જ **પાતા**;
વ્હાલી ! હવે સ્થિર થઈ ધૈર્ય ચિત્ત શાતા.—
જો ! દેખું આ અસિ ક્ષણે ચમકે અનંત,
ને ચિત્ત આ ચમકોને બન્યું વેગવંત." ૨૧

દ્રુતવિલંબિત. અધર વેગથકી અધરે અડી,
નૃપકુમાર, પ્રિયા અળગી કરી,
ત્વરિત અશ્વ પલાણ્યો પળ્યો રણે;—
તુરગનાં પગલાં યુવતી સુણે. ૨૨

અનુષ્ટુપ્. દૃષ્ટિપાર થયો કાન્ત, પદઘોષ ગયો ડુબી;
ભૂલી ત્રિકાલને મુગ્ધા અનિમેષ રહી ઊભી. ૨૩

રમણીયતાજનિત શોક.

વસંતતિલકા. એકાન્ત આ ગિરિતણા ઉદરે પડેલું,
સૂતું જ જાગતું સરોવર સ્વચ્છ પેલું;
આકાશ ભૂરું જળ નિર્મળમાંહિં ડૂબ્યું,
ઊંધે મુખે લટકતું તરુવૃન્દ ઊભું. ૧

ડૂબ્યું સમસ્ત પ્રતિબિમ્બજગત્ સુરેખ;
હા! કોણ એહ પઢશે અતિ ગૂઢ લેખ?

ગંભીર આ તટતરૂ નિજ બિમ્બસાથ
પ્રેમેથકી કરી રહ્યાં કંઇ ગૂઢ વાત. ૨

સૂતું સરોવરહૃદે નભ ઊંડું પેલું
ઊંચે રહ્યા નભનિ સાથ હસી રહેલું.
દીસે શું ઊંડું જળમાં જગ અન્ય એક,
જે'નું સ્વતન્ત્ર રહ્યું જીવન ભિન્ન છેક. ૩

ગંભીર મૌન ધરીને તટવૃક્ષ પેલાં
ઊંડી અલૌકિક સમાધિવિશે ડૂબેલાં
શાં ઘોળતાં હૃદયમાં કવિતાવિચારો!
ને દેખતાં અનુપભૂમિતણા ચિતારો; ૪

ઊંડું નિહાળી જળમાં સ્થિર લોચનેથી,
તેજસ્વી વિશ્વ પ્રતિબિમ્બતણું જ ભેદી,
ત્હેની પછાડિ રહી ઝાંખતી દિવ્ય ભૂમિ
તે દેખતાં તરુવરો તટ આ ઝઝૂમી. ૫

ગર્જંત ઘોર કંઇ અમ્બુધિ ઉત્તરંગ
ત્હેનો કદી નવ સુણ્યો ધ્વનિનો જ જંગ,
હેવું સરોવર સદા રમણીયમૂર્તિ;—
તો કેમ આ હૃદય શોકનિ થાય સ્ફૂર્તિ ? ૬

જોતાં જ રમ્ય છબિ આ હૃદયે શું ઊંડા
કાં શોકના પ્રગટતા ધબકાર ગૂઢા ?

હા, જાણ્યું, આ સરતણા મૃદુહાસમાંહિં
છૂપ્યા અનેક અતિઘોર નિસાસ કાંઇ. ૭

આ વારિને તટ રહી હૃદયે નિહાળું
આ મર્ત્ય જીવનનું વાદળ કાંઇ કાળું;
ને કારમી થતી ખડી ભવદુઃખ કેરી
નેનો સમીપ જ ભુતાવળ કાંઇ ઘેરી. ૮

જો ! આ છબિ સરતણી રમણીય એક,
તો છે છબિ દુખભરી જગમાં અનેક.
ને કોઇ કાળ વળો આ છબિ તો મધૂરી
થાશે વિનાશકરથી જ વિલુપ્ત પૂરી. ૯

માટે જ આ મધુર મૂર્તિ પછાડિ છૂપ્યા
ઘેરા અનેક દુખરંગ દીસે જ ડૂબ્યા;
સૂતું મનોહર સરોવર આ સુણાવે
ગંભીર ગાન લયકાળનું ઘોર ભાવે. ૧૦

શુક્રતારા.

વસંતતિલકા. દીધી ગુમાવી સુરસુન્દરીને પ્રમાદે,
ઘેલો બન્યો પછિ પુરૂરવ તો વિષાદે,
શોધી વળ્યો વનવને ભમી ઉર્વશીને,
ન્હાતી દીઠી સુરસરે પછિથી હશીને; ૧

सङ्कोचः સંકોચાવું संकोच, पर्वणाम् પર્વોનું पर्वोका, स्तम्भः જકડાઈ જવું स्तम्भ, अस्थ्नाम् હાડકાં अस्थियों, पर्वणाम् अपि અને પર્વોમાં और पर्वोंमें, भेदः ભેદ भेद-वत् पीड़ा, लोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- હાથ, બરડો हाथ, पीठ, शिरोग्रहः च અને માથું જકડાઈ જવું और शिरका जकड़ा जाना, खाञ्ज्य- લંગડાપણું खंजता, पाङ्गुल्य- પાંગળા-પણું पंगुता, कुब्जत्वम् કૂબડાપણું कुबड़ापन, अङ्गानाम् અંગોનાં अंगोंका, शोषः શોષ सूखना, अनिद्रा ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- ગર્ભ, શુક્ર गर्भ, शुक्र, रजःनाशः અને આર્તવનો નાશ और रजका नाश, स्पन्दनम् ફરકવું स्फुरण, गात्रसुप्तता અંગોમાં સ્પર્શ-જ્ઞાનનું ન રહેવું गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, शिरः-नासा- માથું, નાક सिर, नाक, अक्षि આંખો आँख, जत्रूणाम् હાંસડી जत्रु, ग्रीवायाः च अपि અને ડોક પણ और ग्रीवाका भी, हुण्डनम् અંદર પેસી જવાં अन्दर घुस जाना, भेदः तोदार्तिः ભેદ, તોડ, પીડા भेद, तोद, पीड़ा, आक्षेपः ખેંચ आक्षेप, मोहः च મોહ मोह, आयासः एव च અને શ્રમ और थकान, एवंविधानि એવી જાતનાં इस प्रकारके, रूपाणि રૂપો लक्षण, कुपितः अनिलः કોપેલો વાયુ कुपित वायु, करोति કરે છે करता है, हेतु-स्थान- નિદાન અને સ્થાનના हेतु और स्थानके, विशेषात् च ભેદથી भेदसे, रोगविशेषकृत જુદા જુદા રોગો કરનાર भिन्न भिन्न रोगोंको करनेवाले, भवेत् બને છે होता है ॥ २०-२३ ॥

હવે અંધકાર જે વ્યાપ્યો
જશે ક્ષણવાર તે કાપ્યો,
ઉષા હસતી જહિં જાગશે;—
હૃદય અંધકાર પણ ભાગશે. ૭

થઈ ક્ષણવારમાં આછી
ઊડી જાશે ઉષા પાછી;
સૂકું રેતીરાન નભ થાશે;—
હૃદયવેરાન બળી જાશે; ૮

પછી સાન્ધ્ય વ્યોમજળથી ફરી
નિકળશે હસંતો ગગનસુન્દરી
મધૂરી શુક્રતારા એ;—
ફરે આસ સુખદુઃખમાળા એ. ૯

વસંતતિલકા.

છે માનવીજીવનની ઘટમાળ એવી,
દુઃખપ્રધાન, સુખ અલ્પથકી ભરેલી.
તો એ કટુત્વ હરતાં સુખબિન્દુયોગે
થાએ જ સહ્ય કંઇ જીવન મૃત્યુલોકે. ૧૦

અંધારકેરો ઘનશામળો પાંખ એક,
તારાતણી ઝળકતી વળો અન્ય છેક;—
એ પાંખ એહ ધરતો મુજ આત્મપંખી
ઊડ્યો જશે અમરભૂમિ સુદૂર ઝંખી. ૧૧

તે ઉર્વશીસમોઁ મનોહર શુક્રતારા
જો ! નીકળી વરસતી સ્મિતકેરોઁ ધારા,
આ સાન્ધ્યવ્યોમસરમાં કરીં સ્નાન રૂડું,
નારંગરંગ જળ જ્યહાં ભરિયું જ ઊંડું. ૨
ખેલંતોઁ એ કનકવાળુભર્યા કિનારે
ઠારંતોઁ આ હૃદય કાંઇ સુધાનોઁ ધારે;
ને ખેલોઁ આમ ક્ષણવાર જં એહ ત્યાંહિં
હા ! ડૂબ્યોઁ જો ! ગગનસુન્દરીઁ વારિમાંહિં. ૩

*રેખતો.
ગઈ ડૂબી ગગનસુન્દરી,
નહિં શું દીસે હવે એ ફરી?
થયું લુપ્ત દિવ્ય સર પેલું,
અને અંધાર આ રેલ્યું. ૪
ભમું અંધકારવનમાં હવે,
ગગનસુન્દરી ન કો મેળવે.
ઘરું અંધકાર હૃદય ઊંડો,
અલૌકિક દુઃખ હું બૂડ્યો. ૫
જગતની અસહ્ય દુખઝાળે
હૃદય મુજ દાઝ્યું જે કાળે,
કીધા ઉપચાર ત્હેં રીઝી
મીઠી તારા ! અમી સીંચી. ૬

* 'અહા પૂરી ખિલી ચંદા.'—એ ચાલ.

ગિરિ એહવો મૌક્તિકમાળ વહે,
ઘન તે રમતો કરમાંહિં ગ્રહે. ૫
ગિરિરાજ અને ઘનરાજતણો
અહિં ખેલ અલૌકિક આજ બન્યો;—
ગિરિવૃન્દ અહો ! ઘનરાજ અહો !
મુજને તમખેલ વિશે જ ગ્રહો ! ૬

જગતના વિષનો ઉતાર.

* ઉદ્ગાર.

જો ! જો ! પેલો પર્વતમાળ
ધરતી તરુજટાની જાળ !
હેનાં શિખર એ ગંભીર
ભેટીને ઊભાં શાં ધીર ! ૧

મસ્તક એહુનાં જો પ્રૌઢ
ઘનધુમ્મસપટે છે ગૂઢ,
ઊંચે લોક કાંઇ અગમ્ય
ત્હેમાં વાસ કરતાં રમ્ય. ૨

અદ્ભુત એહ ગૂઢ પ્રદેશ—
કેરા લાવતો સંદેશ,
જો ! આ ધોધ જળનો આમ
હસતો ઊતરે અભિરામ; ૩

પર્વતમંડળ અને મેઘમંડળ.

તોટક.

નભમંડળ ઘુમ્મટઘેર રચ્યો,
ઘનરાજ અહિં રસભેર મચ્યો,
ગિરિનિર્ઝરમાં હસતો રમતો,
શિખરો પર મન્દગતિ ભમતો. ૧

ગિરિરાજ અસંખ્ય અહિં ભળિયા,
ઘનના અનુકૂળ સખા મળિયા;
ધરી ધુમ્મસનું પટ પર્વતને
ગુંગળાવી હિયે ધરી મોદ મને; ૨

પછિ પર્વતના ઉરનિ ઉપરે
નવલું કંઇ વર્ષણનૃત્ય કરે,
વળી ઝર્મર ઝર્મર ગાન ઝીણું
કરતો ઘનરાજ મધૂરું ઘણું. ૩

પટ ગાઢું ગૂંથ્યું તરુવૃન્દતણું
ધરિયું ગિરિયે હરિયાવરણું,
સહુ તે પટનાં પડમાં પડતો
ઘન સર્વ સ્થળે જઈને અડતો; ૪

ઝરણાં ઊજળાં જળ નીતરતાં,
કંઇ શ્વેત જ સર્પસમાં સરતાં,

બોરઘાટ ઊતરતાં, વર્ષા ઋતુમાં.

ગરબી.* આ અદ્‌ભુત ગિરિનો વ્યૂહ વૃષ્ટિમાં સ્નાન કરે,
શિખરો નભમાં સંતાઈ ધુમસપટ ગાઢું ધરે; ૧
ગઢ રાજમાચીનો મેઘઘટામાંહિં ડૂબ્યો,
નવ દીસે ઊંચો દિવ્યભૂમિમાં શું ઊભો ! ૨
હેને તટથી જો ! એક જોડું જળધોધતણું
ઊતરે શું જોડાજોડ ! દીસે પ્રેમાળ ઘણું. ૩
હસતું નિરખંતું નીચે બન્યું ઉત્કંઠ કંઈ
ભેળવવા નિજ જળપૂર અટળ આશ્લેષ મહિં. ૪
ગિરિ-ઉરપર ધોધ અનેક બીજા ઊછળે જોરે,
લઢતા મહિં મહિં તરંગ જવા આગળ, દોડે; ૫
સુખ વર્તમાનમાં ગૂંથ્યા હાસ્ય ફેનિલ કરતા,
નવ ભૂતભાવિનો ભાર હૃદય ક્ષણભર ધરતા. ૬
બાલિશ એ ઝરણસમૂહ થકી અળગો રહેતો,
ગિરિ-ઉદર મહિં ગંભીર ગતિ ધારી વ્હેતો, ૭
જળધોધ ન્હણે જો ! ધીર રહ્યો શો સંતાઈ !
તજવા નિજ ઉચ્ચસ્થાન અનિચ્છુ દીસે કાંઈ; ૮
અજ્ઞાત નીચે જે ગર્ત ભ્રાવિરસ ગૂઢ પડયો,
ત્ય્હાં પડવાને અચકાય, અનિશ્ચયચક્ર ચઢયો; ૯

* 'ઇતિહાસની આરશી સાહી મ્હેં જોયું માંહિં'—એ ચાલ.

ભેદી શિખર કેરું દ્વન્દ્વ
નાચંતો વહે સ્વચ્છન્દ,
વ્હેતો ગાન ગાતો જાય
સૂતો જો ! જલાશય માંહ્ય; ૪
પાછો ઊઠીઁ આગળ જાય,
શૈલશિલાપરે અથડાય;
રચતો ત્હાં ફુંવારો રમ્ય
રમતાં ફેરફુદડીઁ સદંભ. ૫
પેલું લીલું તૃણનું વૃન્દ,
ત્હાં શો રેલિયો આનંદ !
નાચંતાં તૃણો ભરરંગ,
લ્હેરાવી લીલા સુતરંગ. ૬
ભૂલી ભૂતભાવિવિચાર
ઊભો હું અહિં આ વાર;
નિરખું નયનથી સસ્તંભ,
હૃદયે ધારતો પ્રતિબિમ્બ. ૭
પડિયા જગતકર્દમ માંહિં
જન ઓ ! એકક્ષણ અહિં આવીઁ
ચાખો અમૃતબિન્દુ એક;
જગવિષ જાય ઉતરી છેક. ૮

દીસે પ્રતિબિમ્બ એ મ્હારું,
હૃદય જ્યહાં રેલ્યું અંધારું,
અલૌકિક તે મહિં બૂડ્યો
ધીકે અંગાર કંઇ ઊંડો. ૨

ન દીઠાં કોઇયે બંને
બિમ્બ પ્રતિબિમ્બ પ્રચ્છન્ને.
ઘટા ઘેરી નિરખતાં આ
હૃદય કારમા ધ્વનિ થાતા. ૩

ધ્વનિ થાતા વળી આંહિં
સરોવરશ્યામ-ઉરમાંહિં.
પડી સરમાંહિં ઘનછાયા,
ભાવ કારમા સહિં સમાયા. ૪

બિહામણ આ ઘનઘટાએ
સરોવરના હૃદયમાંહે,
હૃદયમાં વળી રેડી મ્હારા
ગભીરી ઘોર કંઇ ધારા. ૫

પણ જો આનું આ સર કાલ્ય
ક્હેવું હસતું હતું રસાળ!
રજનીસંગ રમતાં ચંદ,
સરવર નાચતું સ્વચ્છન્દ. ૬

કંઈ મલિનફેન ધરી અંગ હસ્તિદંતશું પીળું
શોકે ભરિયું જડ હાસ કરંતો ગંભીરું. ૧૦
નવ ગણકારી એ ઘોઘ ગભીરો જળઝરણાં
નાચે કૂદે સ્વચ્છન્દ બીજે સ્થળ જેહ ઘણાં, ૧૧
ત્હેને નિરખંતું ઊભું ગિરિતટ તરુટોળું
આશ્ચર્યભાવથી ભર્યું;—ભાવ હેનો ખોળું. ૧૨
નિરખે એ તરુનિ ભણી ઝરણગણ ઝણઝણતો;
ને ઊંચે મેઘસમૂહ નિરખતો એ પણ જો ! ૧૩
અહિં ગૂઢ ભેદ કંઈ મિશ્ર થયા ગિરિમંડળીમાં;
તે કોણ ઉકેલી સકે અંધ અવનીતળમાં ? ૧૪
એ ગૂઢ ભેદ જો ! ભણે મ્હણે ગિરિકંદરમાં
ધૂધવતો ઘેરો પવન ગૂંથાયો તરુવરમાં ! ૧૫

ચેવતી.

રેખતો.*

ઘટા કાળી ઊંડી ઘનની
ઊભી પેલી તટ ગગનનિ;
મહિંથી દીસે રુધિરરંગનું
નિકળી આવ્યું શકલ ચંદનું. ૧

---

*. 'આધા પૂરી ખિલી ચંદા '—એ ચાલ.

રેખતો.

અહા ! એ આ સરોવર આ,
રજનિચંદ્ર ઊતરી જાતાં,
થયું ઘેરું મેઘશોકે;—
અવશ્યંભાવિ કો રોકે ? ૧૨
અને રોકે હૃદય કેમ આ
ધ્વનિ કારમા ઊંડા જે થતા !—
અહા ! પણ જો ! હ્‌હણે પેલી
ઉષા નિર્મળી આવી વ્હેલી; ૧૩
થઈ સ્નાનશુદ્ધ મકલાતી,
ધરી આછી સાડી કંઇ રાતી.—
સરોવર આ ઊઠ્યું હસતું,
પિરોજી રંગ જળ લસતું. ૧૪
ગઈ ડૂબી ઘટા ઘનની,
ડૂબી ઘેરી છાય જળની,
અને આ ઊંડા હૃદયમાંહિં
ગઈ શ્યામ છાય સંતાઈ. ૧૫

ભોરઘાટ.

તોટક.

બહુ વેળ દીઠું ગિરિમંડળ આ,
સહુ વેળ દીઠાં રૂપ મ્હેં જુજવાં;
કદિ રમ્ય હસ્યા, કદિ ઘોર બન્યા,
કદિ શાન્ત સૂતા, કદિ ક્ષુબ્ધ ઘણા. ૧

મૂકયું નાચતું સરમધ્ય
પેલું નાવડું પછિ સદ્ય;
માંહિં બેશી આપણ બેય,
પ્રિય ! કંઇ સાંભરેછે તેહ ? ૭/૨

ત્હારા હૃદયમાં તે વેળ
કૌતુકમિશ્ર ભય શું મચેલ !
ને જો ! મ્હણે સરવરકંઠ
ચંદા ચઢી અમ્બુતરંગ ૮/૩

વાંકીચૂંકી શી લ્હેરાય !
તટશું રંગ રમવા જાય;
તટને રજતચુમ્બન મન્દ
કરીને ન્હાશી જતી સ્વચ્છન્દ. ૯/૪

ને આ નાવડું સરી જાય,
ઝીણું ગાન જળ ત્યહાં ગાય;
ઝીણું નૃત્ય કર્યે તું નાવ !
ધરીને સરલ હર્ષસ્વભાવ. ૧૦/૫

તરતું નાવડું મકલાય,
તરતી ચાંદની જળમાંહ્ય,
ને પ્રિય ! આપણાં પણ ત્યહાંય
તરતાં હૃદય ચાલ્યાં જાય. ૧૧/૬

કદિ શુષ્ક સૂનાં શિખરો ઉપરે
રવિરાજ સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરે;
ગિરિમંડળ કાન્તિ અવર્ણ્ય ધરે,
રમણીયપણું વિરલું ઉભરે. ૭

કંઈ રૂપ દીઠાં બહુ એહપરે,
ન દીઠાં તદપિ બહુ અન્ય અરે !
નિરખું પણ એ કંઇ ભાવબળે,
વણ બિમ્બ મને પ્રતિબિમ્બ પડે. ૮

જનસૃષ્ટિ સુવે ઘનનિદ્ર બની,
ગિરિરાજ ! ત્હમે સઘળી રજની
રહો જાગૃત ચાંદનીમાંહિં વસો,
નભતારકશું કરો વાત હસો. ૯

સહુ પ્હેલી ઊઠે હસતી શી ઉષા !
રવિરાજની લાડકવાયી સ્વસા;
મૃદુરંગ ગુલાબી વડે ચિતરે
ગિરિરાજ તણાં મુખ પ્રેમભરે. ૧૦

પછિ વન્હિભર્યો રવિગોળ કુદે,
ઊડો જ્યોતિનદી પ્રસરે જ બધે;
ગિરિરાજ ! ત્હમે કંઇ ભાવભર્યાં
નિરખો સહુ એ વિરલા રચના. ૧૧

અવલંબ વિના રહ્યું જે લટકી,—
લઈ શું લઇયે કરથી અડકી ?—
ગિરિશૃંગનિ મધ્ય ર્ખૂણા ઉપરે
કંઇ અદ્ભુત ઇન્દ્રધનુષ્ય તરે ! ૨

અતિભવ્ય મહીધર એ ધનુને
શું રમાડી રહે ઉરની ઉપરે !
અહિં ભવ્ય વિશે રમણીય શમે;
રચના નિરખી મન તો વિરમે. ૩

ઘનધુમ્મસમાંહિં લપાઈ કદી
ગિરિયૂથ ડૂબે ઊંડી મૌનનદી;
ઝરણાંતણી અંગ વિભૂતિ ધરે,
ગિરિરાજ તપસ્વિસમા શું ઠરે ! ૪

કદિ મેઘજળે ઊંડું સ્નાન કરે,
ગિરિવૃન્દ અલૌકિક ધ્યાન ધરે,
શિખરોબિચ મેઘસમૂહ તરે,
હૃદયે પછિ ભાવનદી ઉભરે. ૫

તૃણભૂમિ અનેક લીલાવરણી
હસતી નિરખી હસતો તરણિ;
પશુવૃન્દની તે કંઇ માળ ધરે
ભરી જે વિવિધા વરણોથી ખરે. ૬

વળી શૈલે પાછું ધુમસપટ ઢાંક્યું મુખ પરે,
વળી નીચે નાંખ્યું, રમત કંઇ હેવી બહુ કરે. ૨
વહી ચાલ્યું ધીરે ધુમસદળ ધોળું દૂધસમું,
ગિરિ સિન્ધુ વચ્ચે મદભર નિરાલમ્બ તરતું;
ઠર્યું અંતે સિન્ધુપટ પર ઊંચે વ્યોમવચમાં,
રચી લાંબી પ્હોળી ઘનદળતણી વ્યૂહરચના. ૩
પછી સૂર્યે જાગી કનકપીંછીં સ્પર્શી જરીં જરી,
અને વાંકીચૂંકી શિખરરચના ધૂમની કરી;
અને શૈલે શૈલે મૃદુ મૃદુ ગુલાબી મુખ કર્યાં;
અને પૂર્યો ઊંડો મુજ હૃદય એ રંગ મૃદુ ત્ય્હાં. ૪

એક દિવ્ય બાલક.

મન્દાક્રાન્તા. જો! જો! પેલાં ગિરિશિખરને વાદળે વીંટી લીધાં,
ને જાગંતાં રવિકિરણનો રંગ લૈ બન્દિ કીધાં;
શૈલાગ્રે આ તિમિર કુહરેથી ઊઠેલું પ્રભાત
ઊભું જોતું કુતુકનયને સૃષ્ટિને પ્રેમ સાથ; ૧
જોતું સિન્ધુ ઘુઘુ ઘુઘવતો ઓઢીને ધૂમવ્યૂહ,
ને જોતું એ લસલસી રહ્યો નાલિકેરીસમૂહ;
શૈલપ્રાન્તે ધુમસદળ જે પોઢિયું આખી રાત્ય;
તે આકાશે તરતું નિરખે આ ઊભેલું પ્રભાત. ૨

કદિ ગાઢ ભયંકર ગર્જનથી
ગગડે ઘન વિદ્યુતતર્જનથી
ચમકાવિ જ વાંકીચૂંકી લીંટિયે,
તિમિરે નભ શ્યામળું વીંટી લિયે; ૧૨
અતિ ભવ્ય ભયંકર ખેલ વિશે
ગિરિરાજ! ત્હમે રમતા જ રસે.—
અતિ અદ્ભુત હેવી અનેક છબિ
હૃદયે મુજ ભાવવડે જ લખી. ૧૩
જુજવાં રૂપ આમ બધાં વિલસે,
તદપિ સહુમાં કંઈ એક વસે
ઊંડું સત્ત્વ અગમ્ય સુભવ્ય ખરે,
ગૂંથી જે સહુ રૂપ જ એક કરે. ૧૪

તરતું ધુમ્મસ.

શિખરિણી. હજી સૂર્યે શૃંગે કનકકષરેખા નથી કષી,
અને જો આ શૈલે ધુમસપટ નાંખી દીધું હશી,
અને ઊંચી ડોકેં નિરખી રહિયો જો ઉદધિને,
જગાડ્યો જેણે એ ઊંડું ઊંડું દઈ ગાન ચરણે. ૧
ન દીસે એ સિન્ધુ, ધુમસદળમાંહિં ડૂબી ગયો,
રહ્યો ગાજે ઘેરું, શ્રવણ કરતો તે ગિરિ રહ્યો.

દો. હા ! કરી રહું ચિરવાસ દિવ્ય બાળનિ સાથ હું,—
એ મ્હોટી મુજ આશ કોણ કરે પરિપૂર્ણ આ ! ૮

વદાય.

વસન્તતિલકા: હા ! આવિયો દિવસ આખર આજ એ તો,
આ ચિત્તકેરી ચિરશાન્તિ હરી જ લેતો;
ચાલી હવે સખિ ! તજી મુજને વિદેશે,
શોકે ભર્યું હૃદય આ ક્યમ ભાર સ્હેશે ? ૧

સંધ્યા સલૂણી થઈ લુપ્ત સુષુપ્ત થાએ,
નેને રમે તદપિ રંગ રુડા બધા એ,
આનંદ દેતું મૃદુગાન વિરામ પામે,
તો એ ભમી શ્રવણમાં ધ્વનિ રમ્ય જા ૨

ખીલી હસે કુસુમ તે કરમાય જ્યહારે
તો એ સુગંધ મનમાં કરી વાસ મ્હા
હા ! તેમ આજ તુજદર્શન લુપ્ત થો
ત્હારા ગુણો સ્મરણમાં રમશે સદા ૩

થાજો પ્રયાણ સુખરૂપ તુને સખી
નિદ્રા મહીં જ વસજો મૃદુલોચને
અલૌકિક રસે ભરિયાં મધૂરાં

મ્હારી ઊંડી હૃદયને મથતી વ્યથા જે
ગંભીર શોકસરિતાપૂર માંહિ ગાજે,–
હા! ત્હેવો તુજ સુકુમાર હૃદે કદી એ
માં રેલશો અસહ શોકતણી નદી એ. ૫
દેઈ વદાય સખિ ! આટલું યાચતો હું,—
થાઉં વિલુપ્ત ભવચિત્રપટેથી જો હું,
કર્ણે પડે ખબર એ તુજ કોઇ કાળે,
એં આંસુડાં મધુર નૅનથકી તું ઢાળે. ૬

એક બાળકીના મરણ વિશે.

*દેશી. દિવ્ય લોકની કોકિલા બાળકી ! તું આંહિં
આવી જીવન-ઉપવન વિશે, ઝટ ઊડી ગઈ ક્યાંહિં? દિવ્ય૦
ઘનગિરિમાળ સુવર્ણની જે'માં ત્હારો નિવાસ,
ઊતરી આવી તું ત્યહાંથકી મન્દભાગ્યનિ પાસ. દિ૦ય૦૨
નવ જાણ્યો મન્દબુદ્ધિ મ્હેં ત્હારો અમૃતાધિકાર,
તે થકી શું તું રિસાઈને ચાલી ગઈ નિજદ્વાર ? દિ૦ય૦૩
અથવા ઘડી ઘડી સાંભરી ભૂમિ ઉજ્જવલ ત્હારી,
કરવા નિરંતર ગાન ત્યહાં ચાલી કોયલ મ્હારી? દિવ્ય૦૪
લોક લવે મુજ કોકિલા ! ક્ષુદ્ર પંખીડું હૂતું,
શી હાનિ? શોક શો? એ જતાં; છો ને નિદ્રામાં સૂતું. દિ૦

* 'પધારે પોપટ રાજા રામના.'—એ ચાલ.

પણ મુજ હૃદકુંજમાં ઊંડી વશી ગાયાં ત્હેં ગાન,
જે શ્રવણે પડૉ મ્હેં પીંધાં કંઇ અમૃતનાં પાન; દિવ્ય ૬
એ ઉપકાર ઓ કોકિલા ! કેમ વીસરે આ વાર ?
એહ સ્મરી નવ ઢાળું શું ઝીણાં આંસુ બેચાર ? દિવ્ય૦ ૭
અમરભૂમિને આંગણે દિવ્યગાન ગવાય,
સુણીને તે તુજ મુખંપરે મીઠું સ્મિત લ્હેરાય, દિવ્ય૦ ૮
તે સ્મિતપાન કરી કરી દિવ્ય ભૂમિ મ્હેં ઝાંખી,–
એ ઉપકાર ઓ બાળકી ! સ્મરણે રહીશ હું રાખી. દિવ્ય૦ ૯
હાવાં દિવ્ય મુજ કોકિલા જાતાં ઊડી એકાએક
કેમ નયનમાં ના સ્ફુરે અમૃતાશ્રુની રેખ ? દિવ્ય૦૧૦
અંધારા આ હૃદકુંજમાં ધ્વનિ દિવ્ય ગભીર
ઉજ્જ્વલ તુજ ગાનના હું તો ભાવે ધારીશ ધીર.
દિવ્ય લોકની કોકિલા ! ૧૧

કુસુમમાળાની ભેટ.

તોટક.

ફુલડાં ગૂંથતાં મુજને નિરખી,
હઇડે તું રહી હરખી હરખી;
મુજ સંગ રસે ફુલગંધ ગ્રહી,
અદકું દીધ સૌરભ પુષ્પમહિં. ૧
પ્રિય ! તે તુજ કંઠ સમર્પી રહું
ફુલમાળ, અને ગ્રહું તે કર હું;

તુજ કંઠ અને મુજ હસ્ત વિશે
પડી માળ મુને શી હસંતી દીસે ! ૨

ગૂંથી માળ અનુપમ દિવ્યફૂલે
મુજને તુજને દૃઢ બાંધી બળે,
મૃદુ બંધન એહ સુગંધભર્યું
ચિરકાળ રહો સ્થિર ઠામ ઠર્યું. ૩

ઉપહારનો સ્વીકાર.

તોટક.

ચિરકાળ-વિયોગ-તપી ભૂમિને
નવલો ઘન પ્રેમભર્યો ચૂમીને
ઉપજાવી રહે મૃદુ ગંધ લ્હરો,
ઉછળે તહિં તો સુખનો ઉભરો; ૧

રસ એહ સુગંધતણો ધરતું
મોંઘું પાઠવતી પ્રિય ! અત્તર તું,
હઈડે મુજ તે સુખગંધ પૂરે,

पर्वणाम् अपि અને પર્વોનો और पर्वोंमें, भेदः ભેદ भेद-वत् पीड़ा, लोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- હાથ, બરડો हाथ, पीठ, शिरोग्रहः च અને માથું જકડાઈ જવું और शिरका जकड़ा जाना, खाञ्ज्य- લંગડાપણું खंजता, पाङ्गुल्य- પાંગળા-પણું पंगुता, कुब्जत्वम् કૂબડાપણું कुबड़ापन, अङ्गानाम् અંગોના अंगोंका, शोषः શોષ सूखना, अनिद्रता ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- ગર્ભ, શુક્ર गर्भ, शुक्र, रजःनाशः અને આર્તવનો નાશ और रजका नाश, स्पन्दनम् ફરકવું स्फुरण, गात्रसुप्तता અંગોમાં સ્પર્શ-જ્ઞાનનું ન રહેવું गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, शिरः-नासा-માથું, નાક सिर, नाक, अक्षि આંખો आँख, जत्रूणाम् હાંસડી जत्रु, ग्रीवायाः च अपि અને ડોક પણ और ग्रीवाकी भी, हुण्डनम् અંદર પેસી જવાં अन्दर धस जाना, भेदः तोदार्तिः ભેદ, તોડ, પીડા भेद, तोद, पीड़ा, आक्षेपः ખેંચ आक्षेप, मोहः च મોહ मोह, आयासः एव च અને શ્રમ और थकान, एवंविधानि એવી જાતનાં इस प्रकारके, रूपाणि રૂપો लक्षण, कुपितः अनिलः કોપેલો વાયુ कुपित वायु, करोति કરે છે करता है, हेतु-स्थान- નિદાન અને સ્થાનના हेतु और स्थानके, विशेषात् च ભેદથી भेदसे, रोगविशेषकृत् જુદા જુદા રોગો કરનાર भिन्न भिन्न रोगोंको करनेवाले, भवेत् બને છે होता है ॥ २०-२३ ॥

નવા વર્ષને દિવસે.

તોટક.

મૂક્યું જીવનસ્રોત વિશે તરતું,
ચઢી હર્ષ થકી સખિ! જે પર તું,
દૃઢ પ્રેમનું નાવડું આપણું એ,
કંઈ દિવ્ય સુવર્ણ થકી બન્યું જે; ૧
ઊગતું નવું વર્ષ જ આજ રૂડું
કરતું દૃઢ નાવડું એ અધિકું,
કંઈ કીલક આજ નવીન ઘણો
જડી દિવ્ય અમૂલ્ય સુવર્ણતણો. ૨
ક્ષણવાર સખી! રહિયે નિરખી
દીધું પાછળ જીવનવ્હેણ મૂકી;—
કંઈ દૂર પડ્યા ખડકો જ દીસે,
કંઈ જીવનનું જળ રમ્ય હસે. ૩
ખડકે ખડકે શું બચાવી લીધું
ધરી કૌશલ ત્હેં સખિ! નાવ મીઠું!
ચમક્યું ચાંદનિયે જળ જ્યાંહિં હસે,
નચવ્યું તહિં નાવડું ત્હેં શું રસે! ૪
તટકંટકના વ્રણ કાંઈ પડ્યા,
જળમાં થકી મૌક્તિક કાંઈ જડ્યાં;—
સખિ! આપણ બે સ્થિરભાવ ધરી
ચલવ્યું દૃઢનાવડું આજ લગી. ૫

પ્રિય ! ચાલ્ય પ્રયાણ હવે કરિયે,
કંઇ આગળ સ્રોત વિશે સરિયે;
નિરખે ઉપકંઠ શું દૂર રુડા,
ચિરકાળ હસંત જ જેહ પડ્યા ? ૬

ચલવી સખિ ! નાવડું ત્યાંહિં જશું;
નડશે નવ મારગ વિઘ્ન કશું;
નડશે કદિ તો તુજ કૌશલથી
પ્રિય ! નાવ બચાવીશું જો ! જલદી. ૭

અનુકૂલ સમીરણ શાન્ત વહો,
નભ નિર્મળ હાસ કરંત રહો;
રહોં એમ જ નાવનિ ઉપર તું
મૂક્ય જીવનસ્રોત વિશે સરતું. ૮

પુષ્પનો ઉપહાર.

ગરબી.* સરજ્યાં ફૂલડાં મધૂરાં રે મધુર લલનાકાજે,
નવ પુરુષને એ તો રે સુન્દરીને એ છાજે. ૧

તો મધુરી ઓ લલના રે ! લિયે આ સ્વીકારી
ગુચ્છ ભરિયો સુગંધી રે તુજશોં કળિયે ભારી. ૨

મુજ હૃદયસુગંધે રે કુસુમગંધ એહ ભર્યો,
અણસોલા એ ગુચ્છે રે ભક્તિરંગ દિવ્ય પૂર્યો. ૩

---

* શીખ સાસૂજી દેછે રે કે વહૂજી રૂહો ઢંગે—એ ચાલ.

તો તું લે ને સ્વીકારી રે સમર્પ્યો તવ ચરણે,
નવ તરછોડ્ય વ્હાલી રે પડ્યો એ તુજ શરણે. ૪
તુજ હૃદયસુગંધશું રે મુજ સુગંધ મિશ્ર કરી,
એકતાનતા વ્યાપો રે રહો સુખ દિવ્ય ઠરી. ૫

જાશે ફૂલડાં સુકાઈ રે, સુગંધ ઊડી જાશે,
ભાસે એ તો ભ્રાન્તિ રે, સુગંધ ન કદિ ન્હાસે. ૬
દીસે લુપ્ત થયેલો રે તદપિ એ જીવંત વસે
દિવ્ય ધામ અનંતે રે, મનુજને ન એહ દિસે. ૭
એમ પ્રેમ જ મ્હારો રે કદી લુપ્ત જો ભાસે,
નવ ડૂબ્યો તું ગણતી રે ઉપરના આભાસે; ૮
એહ પ્રેમસુગંધ જ રે અનંતપણે ડૂબ્યો,
ચિરકાળ હસંત જ રે દિવ્યધામમાં ઊભો. ૯

નવીન રજની.

*ગરબી. ઊઠ્યો ઘનનો ઘેરો આજ નભને દમતો રે,
અને રજની શૃંગારસાજ સજી મનગમતો રે. ૧
ફ્હેવી રમતી ધરી આનંદ અંગે અંગે રે !
ગૂંથી કેશવિશે અર્ધચંદ્ર હસતી ઉમંગે રે. ૨
થઈ સ્નાનશુદ્ધ મેઘરજથી ક્હેવી સોહે રે !
કાંઈ શૃંગાર સુંદર સજતી મનડું મોહે રે; ૩

---

*'અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે'—એ ચાલ.

આછી તારાટપકી વેરી ચમકચમકતી રે
હેવો ભૂરો સાળૂ રુપેરી લ્હેરી લટકથી રે, ૪
આજ રજની! અધિક રમણીયં મુજને તું લાગે રે,
હાવી દીઠી નહિં કમનીય કદી મ્હેં આગે રે. ૫
દીર્ઘ વિરહ પછી કો જેમ યુવતી આવે રે,
ઉછળાવતી અદકો પ્રેમ પ્રિયમન ભાવે રે; ૬
હેવી રમણીયતર જો આજે રજની! તું દીપે રે,
સાદી સુંદરતામાં વિરાજે સ્વર્ગસમીપે રે. ૭
મન્દ મધુર અનિલ-ઉચ્છવાસ રજનિમુખકેરો રે
રેલે આનંદરસ ચોપાસ કાંઇ અનેરો રે. ૮
કૃત્ય તિમિરસહોદર ઘોર જગસુખ હણતાં રે
તુજ આગે તજી નિજજોર ઉજ્જવલ બનતાં રે. ૯
કૂર સાવજ સરિખા શોર કરતા ભાવો રે,
મુજ હૃદયવિશે ક્ષોભ ઘોર જે'ણે મચાવ્યો રે, ૧૦
તેહ સર્વે તુજ એક હાસે, રજનિ! આ રૂપાળી રે,
થયા લુપ્ત હવે જો! ભાસે, અહો દિવ્ય બાળી રે! ૧૧

અલૌકિક રજની.

*ગરબી. ક્હેવોં સૂતોં શાન્ત જો! આજ અલૌકિક આ રજની!
ફેડે હૃદયક્ષોભ સહસા જ અલૌકિક આ રજની.

---

* 'અલબેલોં રે અંબે માત જોવાને જઇયે'—એ ચાલ.

રજનિશ્રવણમાં મન્દસમીરણ વાત કરે કંઇ છાની રે
રસભર આવી, તે નિરખી રહી ચંદા છાનીમાની.
અલૌકિક આ રજની ! ૧

ગૂઢ વાત એ રજનિહૃદયમાં કોરી રાખી ઊંડી રે,
મુજ હૃદયે પણ ધ્વનિ ત્હેના કંઇ થાતા જાતા બૂડી.
અલૌકિક આ રજની ! ૨

મન્દ હસંત પડ્યું સરવરજળ ત્હેમાં પૂરી આજે રે
ગૂઢ વાત એ પ્રેમભરે કંઇ રમ્ય ગભીરી ગાજે.
અલૌકિક આ રજની. ૩

એહુ ગૂઢ કંઇ વાર્તા કળવા જો ! આ તારકવૃન્દ રે
સરવરહૃદયે ઊંડું પેઠું ભેદી તિમિર અનન્ત.
અલૌકિક આ રજની ! ૪

તટતરુમાંહિં લપાઈ અનિલ કંઇ કલરવ કરતો ધીર રે
તારકજડિતસરોવરહૃદયે પ્રેરે ધ્વનિ ગંભીર,
અલૌકિક આ રજની ! ૫

ઓ રજની ! તુજ હૃદયવિશે મુજ હૃદય તણો લય થાજો રે;
આ સરવરજળમાં તારક બની જીવન મુજ સહુ જાજો,
અલૌકિક આ રજની ! ૬

દિવ્યગાયકગણ.

*દેશી. રમણીય આજ પ્રભાત આ સિન્ધુતટ શું સુહાય !
નિરખતાં વાંત જો ! શો ઊંડો દિવ્ય રોમાંચ થાય !
રમણીય૦ ૧

ગંભીર આનંદગાનમાં ડોલે સિન્ધુ અનંત,
ત્હેને નિરખતો ભાવથી પેલો રૂપેરી ચંદ.
રમણીય૦ ૨

ચન્દ્રબિમ્બથી નીકળ્યો ધોધ રજતનો કાંઇ,
પ્રતિબિમ્બચંદ્રશું જઈ મળ્યો ઊંડા સિન્ધુની માંહિં;
રમણીય૦ ૩

પ્રતિબિમ્બચન્દ્રથી ઊછળ્યો પૂર્ણજ્યોતિપ્રવાહ
એ ધોધમાં ભળીને ગયો નભચંદ્રની માંહ્ય;
રમણીય૦ ૪

ધૂમકેતુ કો અપૂર્વ શું ભૂલીને નિજ પંથ
આ સૂર્યમાળામાં પેશિયો ચાલી ગગન અનંત; ૫
ને આ ઉદધિમાં બોળતો તેજોમય પુચ્છભાર,
હેવી ઉભયચન્દ્રજ્યોતિની દીસે ઘટના આ ઠાર.
રમણીય૦ ૬

આમ ઉભય "જ્યોતેજ્યોતથી સ્તંભ પ્રગટચો" અનુપ;
હેમાં ઊંડો રસભેદ છે, ઊંડું પ્રેમસ્વરૂપ;
રમણીય૦ ૭

---

* 'પઢો રે પોપટ રાજા રામના સતી સીતા પઢાવે'—એ ચાલ.

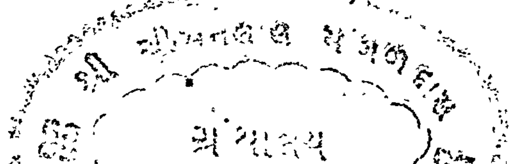
સિન્ધુમન્દિરે વશી હસે ચંદા, તે નિજ રૂપ
દેખીં વ્યોમચંદ્રહૃદયમાં ઉભર્યો પ્રેમનો કૂપ;
રમણીય૦ ૮

સિન્ધુસ્થ ચંદાના આત્મશું બનવા એકાકાર
રેડ્યું વ્હેણ અંતરાત્મનું ચંદ્રે નભથી જે વાર,
રમણીય૦ ૯

જલથકી ચંદાએ તે ક્ષણે દેઈને પ્રતિવ્હેણ
અંતરાત્મ ઊભરાવિયો;—એજ તાત્ત્વિક પ્રેમ.
રમણીય૦ ૧૦

આ પ્રેમતન્ત્ર નિહાળતા કાંઈ વિસ્મયભરિયા
ગિરિવર જો અર્ધચક્રમાં સ્તબ્ધ બનીને ઠરિયા.
રમણીય૦ ૧૧

વસંતતિલકા.
ગાઢાં અરણ્યતરુ એ ગિરિવ્યૂહપીઠે
સૂતાં જ સ્વપ્ન રમણીય વિશે અતીશે,
ત્હેને જગાડીં મૃદુ ગાન સમીર ગાતો
પ્રાચીં થકી ઊતરીં સિન્ધુ વિશે જ ન્હાતો. ૧૨
ત્હેને કુતૂહલ થકી નિરખી રહેલી
લાજે ગુલાબીં ધરીં ગાલ ઉષા શીં પેલી.
ઊંચી થઈ ચરણ-અંગુલિયે જ ઊભી,
ને ચંદ્રને નિરખીં લાજ વિશે જ ડૂબી. ૧૩
આ દિવ્યમંડળીં નિહાળીં નિહાળીં હું તો
ઊંચે ઊડી ગગનમાં જઈ કાંઈ ઊભો;

ને ત્હાં અપૂર્વ સહસા સુણિયું મધૂરું
સંગીતગર્જન ગભીર વળી જ પૂરું. ૧૪

*ગરબી. "આવો બધાં દિવ્યબાળ! અમરભૂમિ-આંગણે આવો;
ગાઓ સંગીત રસાળ ભવ્ય ને મધૂરું ગાઓ.
આવો૦ ૧૫/૧

સાખી. પ્રકૃતિદેવીઓનાં બાળ સહુ આપણ મળિયાં આજ
પરમ પુરુષના રૂપની કાંઇ ઝાંખી કરવા કાજ
દિવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ અનુપની. ૧૬/૨

સિન્ધુ—

ઉપજાતિ-વસંત-તિલકા. 'તારાગણોને મુજ ચોળમાંહિં
પરોવી અંધાર વિશે જ કાંઇ,
ગાજું કરી નૃત્ય પ્રચંડગાને,—
સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને. ૧૭/૧

આકાશમાં કજ્જલશ્યામ મેઘ
ચીરી કુદે વિદ્યુત ત્હાં અનેક
તે વેળ ઝૂઝું ધનવીજસંગે,—
સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ પ્રસંગે. ૧૮/૨

ને શાન્ત સન્ધ્યા હૃદયે સુવાડી,
અને ઉષાને હસતી જગાડી,
મીઠું ધીરું ગાન જ ગર્જું જ્યહારે,
સેવું રસે પરમ પૂરુષને હું ત્યહારે. ૧૯/૩

ને ચંદ્રિકા સાથ ઊંડી નિશીથે
અનંત વેરી સ્મિત પૂર્ણ પ્રીતે,

* 'લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો'—એ ચાલ.

તરંગ શૃંગારું સુદીપદાને,—
સેવું હું તો પરમ પૂરુષ એ વિધાને. ૨૦/૪

સાખી. સેવું પરમ પુરૂષને, અનુભવું અવિરત પ્રેમ,
તોય હજી નવ થઈ મુને ઝાંખી એહની ક્ષણભર કેમ ?
દિવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ ગહનની. ૨૧/૫

ચંદ્ર—

'અણગણતારાગણભર્યું ધૂમું ગગન અનંત,
ને મુજ કુંભથી રેડીને રસું આનંદરસથી દિગંત,
અમી ઝરતા આનંદે; ૨૨/૧
મર્ત્યલોકના કલહ ને દ્વેષ મોહ અંધાર
ફેડી નાંખી ક્ષણમાંહિં રેલું શાન્તિતણી ધીરી ધાર,
શાન્તિની દિવ્ય સરિતની; ૨૩/૨
અમીદીપ લઈ કરવિશે કરું નૃત્ય અવિરામ;—
સેવું પરમ પુરૂષને પૂર્ણ પ્રેમથકી હું આમ,
અમર એ આદિપુરુષને. ૨૪/૩
એહ પુરુષનું પ્રેરિયું અમી મુજ રગરગ આજ
વેગે કંઇ ઉછળી રહ્યું હેની ઝાંખી થવાને કાજ,
ભવ્ય ઝાંખી જ્યોતિ અતુલની. ૨૫/૪

ઉષા—

*ગઝલ. "સનાતન યૌવને રાતી હસું આનંદ હું લ્હાતી;—
*સાખી. આનંદકુસુમ વીણતી દિવ્ય ઉપવનનાં માંહિં,
ને કુસુમો એ વેરતી મર્ત્યલોકમાં કાંઈ;

---

* 'બુલબુલ'ની ચાલની ગઝલ-સાખીઓ.

ગઝલ. કુસુમ વેરી મનુજલોકે સુખસુગંધો ભરું થોકે;
કૃતિ એ ઉદ્ધારને યોગે મધુરગાન હું રહું ગાતી;
સનાતન૦ ૨૬/૧

સાખી. મુજ પ્રિય રવિના ઉરમહિં દિનભર રહું લપાઈ,
સંધ્યારૂપ ધરી ફરી સૂઉં ઉદધિની માંહિં;

ગઝલ. સૂતી રવિનાથની સંગે ઊઠું વ્હેલી કંઇ ઉમંગે,
ગગનનું આંગણું રંગે પૂરું હું કાંઇ મલકાતી;
સનાતન૦ ૨૭/૨

સાખી મૂળ ગરબીની. સેવું પરમ પુરૂષ જે નિશદિન હું આ પેર,
કરવા ઝાંખી તેતણી આવી આજ હું તો રસભેર,
ઝાંખી એ જ્યોતિ મધુરની. ૨૮/૩

(સિન્ધુ—ચન્દ્ર—ઉષા—ત્રણે)—
પ્રકૃતિ માતનાં બાળ ઓ ! આવો સત્વર આજ,
ટોળે મળીને ભાવથી ગાન અનુપમ ગાવા કાજ,
સ્તુતિગાન પરમ પુરુષનાં. ૨૯/૩

ધૂમકેતુ ! બ્રહ્માંડમાં ભમતા થોભો આજ;
તારાગણ ઓ ચમકતા ! અને ઝગમગતા રવિરાજ !
સ્તુતિગાન ઘેરું મચાવો.
આવો બધાં દિવ્ય બાળ !" ૩૦/૪

ઉપેન્દ્રવજ્રા. બધાંય એ દિવ્યજનો મળીને
અપૂર્વ સંગીત જ મેળવીને
મહાન ગીતધ્વનિ જે મચાવે
અખંડ બ્રહ્માંડ જ તે ગજાવે. ૩૧

સુરો મધૂરા મહિં ભવ્ય પૂરા
ભળે, અને જો ! ધ્વનિ થાય ઊંડા !
અસંખ્ય આ ગાયકવૃન્દમાંહિં
સુયોગ તૂટે સુરનો ન કાંઇં. ૩૨

(સિન્ધુ-ચંદ્ર-ઉષા-તથા રવિ-તારાગણુ-ધૂમકેતુ વગેરે
અદૃશ્ય રહેલાના અવાજ;—બધાં સાથે).

*ગરબી. "દિવ્યગણોનાં ગાન ઊંડાં આકાશે ગાજે;
ગાજે સનાતન તાન, સુણે મર્ત્ય કો ધન્ય આજે.
દિવ્યગણોનાં ગાન૦ ૩૩/૧

સાખી. અનંત કલ્પો વહી ગયા ગાતાં હમને આમ;
મર્ત્યલોકવાસીતણી દીઠી ઘૂમતી દશા અવિરામ,
દશા ઊંચી નીચી ઘૂમતી.
દિવ્યગણોનાં૦ ૩૪/૨

આશા, ભય, વળી હર્ષ ને શોક, ગાઢ પરિતાપ,
એ ભાવતણા ચક્રમાં ઘૂમતા મર્ત્ય દીઠા છે અમાપ,
ભાવના સબળ વમળમાં.
દિવ્યગણોનાં૦ ૩૫/૩

ઉપન્યા, લય પામ્યા, અને પ્રગટ્યા, ગયા બુઝાઈ
અસંખ્ય ગોળા સૃષ્ટિના;—તોય ગાન ન વિરમ્યું કાંઇં,
સનાતન ગાન હમારું.
દિવ્યગણોનાં૦ ૩૬/૪

---

* 'લોચનમનનો રે કે ઝગડો લોચનમનનો'—એ ચાલ.

કાળચક્ર ઘૂમતું ફરે મદભર અવિરત જેહ,
મ્હોટી ફાળો મારતું દીસે હમને શિશુસમ તેહ
સનાતન ગાયકગણને.
દિવ્યગણોનાં૦ ૩૭/૫

દેવી અનંતતાતણો પલ્લવ સાહીં વિશાળ
નૃત્ય કરંતાં રસથકી હમે રહિયે બધાં દિવ્ય બાળ
સનાતન ગાનો ગજવતાં.
દિવ્યગણોનાં૦ ૩૮/૬

પણ જે પ્રેરે ગાન એ પરમ પુરૂષ મહાન,
હેની પદરજ આગળે હમે સર્વ ખરે અણુમાન;
અકળ એ આદિ પુરુષ છે. ૩૯/૭

પ્રકૃતિમાત દીધું વચન એ-ઝાંખી કરાવા કાજ;
માટે મળિયાં આપણે, વળી ધન્ય કો મનુજને આજ
જ્યોતિ ઝળહળ એ દાખવવા. ૪૦/૮

અનુષ્ટુપ. વિરમ્યું ભવ્ય સંગીત;—ધીમે ધીમે ઢળી જતો
ઝણઝણે ધ્વનિ હેનો જો! મૂર્છામાં પિગળી જતો. ૪૧
ઊંડી વ્યોમગુહામાંહિં પડઘા મધુરો પડી
ગંભીરતા વળી ધારે દિવ્ય એ ગાનની ઝડી. ૪૨

ઉપજાતિ અને ઉપેન્દ્રવજ્રા. અને પછી વ્યોમનિ પેલિ પાર
અપૂર્વગીતધ્વનિના પુકાર
ગાજી રહ્યા ગંભીર ને મધૂરા,
અવર્ણ્ય જે'ના સ્વર ઉચ્ચ પૂરા. ૪૩

અસંખ્ય ભેળા જળધોધ આવે
અને મહા ગાન હશી મચાવે;
બ્રહ્માંડના સર્વ સમીર ભેળા
મળી ગજાવે રવ એકવેળા; ૪૪

અનંત સિન્ધુ મળીં ઘૂમીં ગાજે;
સુમન્દ્રઘોષે ઘન સર્વ વાજે;—
બધાં ભળે આસ મહાન ગાન,
ન તોય એ આ ધ્વનિની સમાન. ૪૫

દોહરા. પ્રકૃતિબાળના ગાનથી શતગુણ આ ગર્જંત
વ્યોમપારથી ઊપન્યો ધ્વનિ રેલ્યો જ દિગંત. ૪૬

તદપિ મધુરતા અવનવી હેમાં વસે અપાર;—
જો ! આ સહસા શો થયોં અપૂર્વ સાક્ષાત્કાર ! ૪૭

વસંતતિલકા. જો ! વ્યોમગોળ સહસા ચળકંત ભૂરો
ફાટ્યો વિશાળ જ, અને મહિંથી મધૂરો
તેજઃપ્રવાહ વહિયો લહરી જ લેતો,—
મીઠી નદી અમીંતણી નિકળી જ એ તો; ૪૮

જે'વી મનોરમ રમે કદિ સિન્ધુપૂરે
જ્યોત્સ્ના અપૂર્વ લસતી કંઇ રંગ ભૂરે,
હેવી વહી સરિત આ અમીંની અમોલી,
જે'ના તરંગ કંઈ મન્દ રહ્યાછ ડોલી. ૪૯

ને આ અલૌકિક સુવર્ણની નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઇ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
બેઠાં હસે અમર,—કો નર, કોઇ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિં
ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરી કાંઈ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુબોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા ભવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકોકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનની ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જે'ણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવી દીધી,
હેવાં અનેક કંઇ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં ઊંચું પદ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં બધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઢી આમ સલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઇ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

ગીતિ. જો ! સહસા આ ફાટ્યું અપૂર્વને ભવ્ય શાન્ત તેજતણું,
તદપિ નયન ઝંખવતું બ્રહ્માંડ જ્વલંત, જેહ દૂર ઘણું. ૫૫

ઉપજાતિ—વસંતતિલકા.
અને મહિંથી કંઇ ભાનુ કોટિ
ઝંખાવી દેતો જ પ્રચંડ જ્યોતિ,
તથાપિ ઊંડી કંઇ શાન્તિ ધારી,
જો ! આસ આ ઝળહળ્યો શું અગાધ ભારી! ૫૬

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માંહિં
અનંત બ્રહ્માંડ ડૂબ્યાં જ કાંઇ;
ડૂબ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરંત,
ડૂબી વળી અમોતણી નદી વેગવંત.. ૫૭

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અખંડ વ્હેતો
વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપી દેતો;
ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઇ,—
આ પેર જો ! પ્રકૃતિ ડૂબી પુરુષમાંહિં. ૫૮

વાટચ જોતી.

વસંતતિલકા. સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઈ રાતો,
ને શૈલની મુખછબિ પલટાઈ આતો;
ઊંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાજી રહેતી
આછું લીલું કંઇ અલૌકિક તેજ લેતી. ૧

ને આ અલૌકિક સુવર્ણની નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઇ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
બેઠાં હસે અમર,—કો નર, કોઇ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિં
ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરી કાંઈ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુબોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઈ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા ભવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકોકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનની ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જેણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવી દીધી,
હેવાં અનેક કંઇ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં ઊંચું પદ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં બધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઢી આમ સલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઈ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

ગીતિ. જો! સહસા આ ફાટ્યું અપૂર્વને ભવ્ય શાન્ત તેજતણું,
તદપિ નયન ઝંખવતું બ્રહ્માંડ જ્વલંત, જેહ દૂર ઘણું. ૫૫

ઉપજાતિ—વસંતતિલકા. અને મહિંથી કંઇ ભાનુ કોટિ
ઝંખાવી દેતો જ પ્રચંડ જ્યોતિ,
તથાપિ ઊંડી કંઇ શાન્તિ ધારી,
જો! આમ આ ઝળહળ્યો શું અગાધ ભારી! ૫૬

એ જ્યોતિના પૂર અગાધ માંહિં
અનંત બ્રહ્માંડ ડૂબ્યાં જ કાંઇ;
ડૂબ્યા બધા દિવ્ય ગણો તરંત,
ડૂબી વળી અમીતણી નદી વેગવંત.. ૫૭

પ્રચંડ એ જ્યોતિ અખંડ વ્હેતો
વિશાળ આ વિશ્વ વિલોપી દેતો;
ના જ્યોતિથી ભિન્ન દીસે જ કાંઇ,—
આ પેર જો! પ્રકૃતિ ડૂબી પુરૂષમાંહિં. ૫૮

વાટચ જોતી.

વસંતતિલકા. સૂતો રવિ જલધિમાંહિં લપાઈ રાતો,
ને શૈલની સુખછબિ પલટાઈ આતો;
ઊંચે અસંખ્ય વનરાજિ વિરાજી રહેતી
આછું લીલું કંઇ અલૌકિક તેજ લેતી. ૧

ને આ અલૌકિક સુવર્ણની નાવપંક્તિ
જાતી સરી સરિતમાં કંઇ વેગવંતી;
પ્રત્યેક નાવ મહિં દિવ્ય સ્વરૂપ ધારી
બેઠાં હસે અમર,—કો નર, કોઇ નારી;— ૫૦

ઉત્કૃષ્ટ સાધુજન માનવભૂમિમાંહિં
ચાલી ગયા ચરિતસૌરભ વેરી કાંઇ,
ઉદ્ધારતા મનુજ પામરને સુબોધે;
ને જે મહર્ષિજન તત્ત્વ અનાદિ સોધે; ૫૧

ને માનવીહૃદયને કંઇ ઠારનારાં
સંદેશ દિવ્ય વહતી કલગાનધારા
રેડી સૂકા ભવરણે કુસુમો ખિલાવ્યાં,
હેવા અનેક કવિકોકિલ ધન્ય આવ્યા; ૫૨

ને મર્ત્યજીવનની ગુપ્ત વિનમ્ર વીથી
જે'ણે ઉદાર ગુણથી ઝળકાવી દીધી,
હેવાં અનેક કંઇ રત્ન અમોલ રંક
પામ્યાં ઊંચું પદ મહાન જ સાધુસંગ;— ૫૩

હેવાં બધાં સુજન દિવ્યગણે ગણાતાં
તેજસ્વિ નાવ ચઢી આમ સલીલ જાતાં;
ને એહ દિવ્યગણમાં પ્રિયપૂજ્ય દીઠાં,
દીઠાં વળી પ્રિયજનો કંઇ પ્રેમમીઠાં. ૫૪

જોતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નૅને,
ઉત્કંઠ એક સુણવા પદઘોષ પ્રેમે;
દાબે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—
"હા! કેમ આંહિં હજિ પ્રાણસખા ન આવે?" ૭

ઉન્નત પ્રયાણ.

*રેખતો.

ગગન કોરે ગિરિ ઘેરા,
મુનિવ્રત ધારતા પેલા; ૧
ઝીણા ઘનધૂમપટકેરી
જવનિકાએ લીધા ઘેરી; ૨
અને વચ્ચે દીસે પેલાં
ઊંચાં તરુઝુંડ ઊભેલાં; ૩
દીસે ઝાંખાં ધુમસગોટે,
દીસે અધિકાં ઊંચાં જો તે! ૪
ન હાલે પાંદડાં નામે,
રહ્યાં સ્થિર નિશ્ચળાં ઠામે. ૫
દીસે તરુવૃન્દ એ મ્હોળું
શકે ભૂતડાંતણું ટોળું! ૬
અલૌકિક આ બધી રચના
બની અતુલા હૃદયમથના; ૭
અકથ ભાવો દિયે પ્રેરી,
હૃદયવૃત્તિ રેલતી અનેરી. ૮

* 'અહા પૂરી ખીલી ચંદા'—એ ચાલ.

એ તેજકેરોં વદને કંઈ છાય ધારી,
ને આત્મકાન્તિતણોં છાય બધે પસારી,
જો ! સિન્ધુકંઠ ઊભોં સુન્દરોં કોણ પેલી
એકાકિની ઊંડોં વિચાર વિશે ડૂબેલી ? ૨

આ અર્ધચક્ર બનીને ઊભું શૈલવૃન્દ,
ને નાલિકેરોંતણું ઊભું તળે જ ઝુંડ,—
સન્ધ્યામુખેથીં ઝરતી અમીંકાન્તિ પીતાં
શૈલોતરુ રમણીએ જ દીઠાં ન દીઠાં. ૩

એ સુન્દરીહૃદયની ઊંડોં ઊંડોં છાય
આ દૃશ્યમાંહિં પ્રતિબિમ્બિત કાંઇ થાય,
ત્હેને ન લેખતોં ઊભી લલના વિચારે,
ને દૃષ્ટિ દૂર, કંઇ દૂર, ઓંણી જ નાંખે. ૪

ધોળા તરંગ તટશૈલતળે નચાવે
ને ગાય વાળુતટ ગાન જ ઊંડું ભાવે
સિન્ધુ અસીમ પડિયો ધરોં ઊંડુ ધ્યાન
ઉદ્બોધતો ધ્વનિ ગભીર અનન્તતાના, ૫

તે સિન્ધુઘોષ સુણતી, ન સુણંતોં, બાલા
ઊભી નિરીખતોં અદૃશ્ય કંઈ રસાલા;
હેને નિહાળોં રહોં સ્નેહથોં શુક્રતારા,
તે જોતોં, જોતોં નહિં, ભાવનિમગ્ન બાલા. ૬

જોતી જ એક દિશ એ અનિમેષ નૈને,
ઉત્કંઠ એક સુણવા પદઘોષ પ્રેમે;
હાથે કરે ધડકતું ઉર ગૂઢ ભાવે,—
"હા! કેમ આંહિં હજિ પ્રાણસખા ન આવે?" ૭

ઉન્નત પ્રયાણ.

*રેખતો.

ગગન કોરે ગિરિ ઘેરા,
મુનિવ્રત ધારતા પેલા; ૧
ઝીણા ઘનધૂમપટકેરી
જવનિકાએ લીધા ઘેરી; ૨
અને વચ્ચે દીસે પેલાં
ઊંચાં તરુઝુંડ ઊભેલાં; ૩
દીસે ઝાંખાં ધુમસગોટે,
દીસે અધિકાં ઊંચાં જો તે! ૪
ન હાલે પાંદડાં નામે,
રહ્યાં સ્થિર નિશ્ચળાં ઠામે. ૫
દીસે તરુવૃન્દ એ બ્હોળું
શકે ભૂતડાંતણું ટોળું! ૬
અલૌકિક આ બધી રચના
બની અતુલા હૃદયમથના; ૭
અકથ ભાવો દિયે પ્રેરી,
હૃદયવૃત્તિ રેલતો અનેરી. ૮

---

* 'અહા પૂરી ખીલી ચંદા'—એ ચાલ.

ઊડું સહસા ઊંચે આ ક્ષણે;
હૃદય મુજ ભાવિગાનો સુણે; ૯
અને એ ગાનમાંહિં ઝીણું,
ગૂંથાયું ગાન બીજું સુણું; ૧૦
મધુર પ્રેમે ઘડ્યું ગાન જે
સખી ! આપણાં હૃદય ગૂંથતે. ૧૧
અલૌકિક આ ગિરિરચના
નિરખીં ઉછળે વિચારો ઘણા;— ૧૨
ન દીઠા કો મનુજબાળે
દિવ્ય લોકો કદી કાળે, ૧૩
ઊડી સહસા હૃદય મુજ તે
અલૌકિક લોકમાંહિં વસે. ૧૪
વળી સહસા હૃદય જો ! પડે,
મૂક્યાં પ્રિય પૂંઠળે ત્યહાં અડે. ૧૫
લઉં ખેંચી સહુ પ્રિયને,
અને ઊડું ફરી ગગને; ૧૬
સુણું ને સુણાવું સહુ પ્રિયને
મધુરગાન પેલું જે ગણગણે. ૧૭
અહા ! વાઞ્છા હૃદય ધરતું,—
સુણું ગાન એ નિરંતર હું. ૧૮

સૂકા વેરાનમાં કોયલ.

રાગ મ્હાડ.* આ વેરાન વિશે આ વેળ શો

મીઠો ટુહૂટૂહુકાર ?

તપી સૂકી વનભૂમિ બધી, મહિં એક લીલું કુંજાગાર;
ઊંડી બેઠી મહિં એકલી પેલી કોયલ અમૃતની ધાર
રેડ રેલી મીઠો ટૂહુકાર. ૧

રેલાઈ રેલ અમીતણી એ ફેલી વેરાનમોઝાર;
તપ્ત શિલાતૃણ શૈલનાં બન્યાં શીતળ જોતાં વાર;
આ શો મીઠો ટુહૂટૂહુકાર ! ૨

સૃષ્ટિ બધી અમીપૂરથી ભરી, ખાલી નહિં તલભાર,
તો કેમ, આ ક્ષણ પેસે નહિં, જો, ભેદી આ હૃદયદ્વાર
હાવો મીઠો ટુહૂટૂહુકાર ? ૩

અવિરત અમૃતની ધાર આ મ્હેં પીધી અણગણવાર;
ધરાઈ જઈ એહ રેલથી જડ હૃદય બન્યું શું આવાર?
પીએ ન મીઠો ટુહૂટૂહુકાર. ૪

દિવ્ય ગાન તુજ કોકિલા આ ! સંતૃપ્તિ કેમ તે ઠાર ?
સંતૃપ્તિ લૌકિક વસ્તુમાં; અને નિશ્ચે અલૌકિક સાર
ત્હારો દિવ્ય ટુહૂટૂહુકાર. ૫

---

* 'મ્હારી અમાં ત્હારે કારણે મેવાડો રે મલીર'—એ ચાલ.

તો હું માગું આજ કોકિલા! તુજ દિવ્ય પ્રભાવ અપાર;
તન્મય કર્યે તુજ સત્ત્વસંગે મ્હારું જડ હૃદય આ વાર,
પ્રેરી દિવ્ય ટુહૂટૂહુકાર; ૬
જેથી એ લીલું કુંજ બની રહે સૂકા ભવરાન મોઝાર,
કવિતકોકિલા માંહિં વશી રેલે અવિરત ને સુખકાર
તુજશો મધુર ટુહૂટૂહુકાર. ૭

અજ શિશુ.

ઉધોર.

પેલું બકરીકેરું બાળ,
વિખૂટું માડીથી આ કાળ,
ઊભું ઉચ્ચ ગિરિને શૃંગ,
કોઈ નાહિં હેની સંગ. ૧
ઊજળું બરફ઼સમ સોહાય,
પાછળ શિલા શ્યામ જણાય;
કરતું કરુણરવ કંઈ મન્દ,
વિસરી સહજ નિજ આનન્દ. ૨
પડઘા થાય ગિરિની માંહ્ય,
સુણી તે ભૂલ્યમાંહિં ભમાય;
જાણે બોલી મોરી માય,
દેખે નહિં, અધિક અકળાય; ૩

કરતું અધિક ઊંચો નાદ,
ધરતું માડીકેરી યાદ;
ચોગમ બાળ જોતું જાય,
વાંકી ધવળ ડોક સુહાય. ૪

નીચે ગાઢ ઝાડી ઘોર,
માંહિં સાવજોનો શોર;
સુણીને બાળ શું ગભરાય!
ક્‌યહાંથી માડીસોડ્ય લપાય? ૫

"ધીરજ ધર્ય તું, વ્હાલા બાળ!
આ હું આવુંછું તત્કાળ."
બોલી એમ મ્હેં તે વેળ,
ટેકરીટોચપર જઈ સ્હેલ, ૬

લીધું ગોદમાં અજબાળ,
ચુમ્બન કીધલાં દસ વાર;
ઊતરી કઠણ પર્વતવાટ
મૂક્યું બાળ જ્‌યહાં હતી માત; ૭

લાગ્યું ધાવવા તત્કાળ
મ્હારું મીઠું અજનું બાળ;
ને જો! નદીમાં અજશાવ
ધાવે માતને ધરી ભાવ! ૮

થાતાં તૃપ્ત છૂટ્યું એહ,
શોભી અધિક ઊજળી દેહ;
નાચ્યું શિશુ ધરી ઉછરંગ;
નાચ્યું હૃદય મુજ તે સંગ. ૯

ગભીરી રજની.

રેખતો.* ગભીરી, ઘોર આ રજની
ભણે ભેદો ઊંડા, સજની! ૧
નહિં ભેદ એહ વંચાતા,
હૃદયભાવે પ્રગટ થાતા. ૨
બિહામણું વ્યાપ્યું આ ગાઢું
તિમિર કજ્જલોથકી કાળું; ૩
હૃદય આ ઘેર્યું અંધારે,
સખી! તુજને દીસે ક્યહારે? ૪
વ્યથા ઊંડી અકથ રેલી,
હૃદય આ લીધું સખી! ઘેરી. ૫
મહિં ચમકે નિરાશાતણા
કંઈ ઝાંખા તારલા ઝીણા;— ૬
રજનિ-અંધકારમાંહિં જડ્યા
ઝીણા તારલા ચમકતા પડ્યા. ૭

* 'અહા! પૂરી ખિલી ચંદા'—એ ચાલ.

ચમકતા તારલા કહેવા !
ભુતાવળ કારમી જેવા ! ૮

અહો તારલા ! ત્હમો જાણો
હૃદય આ વ્યથાતણી ખાણ્યો. ૯

કહું કો'ને વ્યથા આ ઊંડી ?
રજનિમાં ઊઠી રજનિમાં ડૂબી. ૧૦

ગભીરી ઘોર આ રજની-
તણા ભેદો કહું, સજની ! ૧૧

મનોનયને જ જે ઝાંખ્યા,
હૃદયદર્પણે જડી રાખ્યા.— ૧૨

તજી ક્રૂર જે પતિપિશાચે
સતી સુન્દરી વિષયકાજે, ૧૩

હૃદય તેહનું લઈ, સજની !
બની છે ઘોર આ રજની. ૧૪

ભૂંડા મોતે દીધી છેદી
લગ્નગ્રંથિ સતી કેરી; ૧૫

રઝળતી મૂકી પતિવિહીના,
ન રોતી દુઃખમાં લીનાં; ૧૬

હૃદય તેહનું લીધું, સજની !
બની ત્હેની જ આ રજની. ૧૭

ન પામે પામવા ના મથે
અલભ સુન્દરીતણું જે હૃદે, ૧૮
તદપિ દાસ સુન્દરીના બન્યા
નિરાશા દિવ્યમાં જે પડ્યા, ૧૯
પડ્યા ઊંડા મધુર શોકે,
હૃદય આંસુડાં વહ્યાં રોકે;— ૨૦
અલૌકિક પ્રેમૉ હેવા જે,
શોકગાન જે-હૃદય ગાજે, ૨૧
લઈ ત્હેમનાં હૃદય, સજની !
રચી આ ઘોર જો રજની. ૨૨
પ્રલયગાન ઘોર ગંભીરું
રજનિતારલા ગાય ધીરું; ૨૩
સુણું દિવ્યગાન એ હું ઊંડું,
અને સુખદુઃખમાંહિં બૂડું. ૨૪
નિરખું નેને કિનારા, જ્યહાં
ઊભાં પ્રિય સર્વ જો ! આપણાં; ૨૫
અને નિરખું તહિં આપણાં
જીવન રમ્ય એકઠાં જો બન્યાં. ૨૬
ગભીરી ઘોર એ રજની
ઊંડા ભેદો ભણે, સજની ! ૨૭

હૃદય મુજ જે વ્યથા વ્યાપી,
નહિં જે તુંથી જશે માપી, ૨૮
અહો! એ કોઇ ના કળતું;
હૃદય ઠંડી આગમાં બળતું; ૨૯
કળે એક તારલા પેલા,
ઊંડે અંધકાર વ્યાપેલા; ૩૦
અને કળતી વળી, સજની!
ગભીરી ઘોર આ રજની. ૩૧

ઊંડી રજની.

*રાગ મ્હાડ.

આ શી ઊંડી રજની આજની
ભણે ઊંડા ભણકાર!
ઘેરી ગુહા આકાશની રે
માંહિં સૂતો ઊંડો અંધકાર,
ઊંડા ડૂબ્યા નભતારલા કંઈ
ગૂઢ સંદેશ વ્હેનાર રે;
આ શી ઊંડી રજની! ૧
શાન્તિપૂર રેલી રહ્યું રે
ઊંડું, અદ્દભુત, સહુઠાર,

---

* 'મ્હારી ઝૂમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર'—એ ચાલ.

એ પૂરને ઝીણું ઝીણું હલાવી
　છાનો અનિલ રમે સુકુમાર રે;
　　　　આ શી ઊંડી રજની ! ૨

ડૂબી ઊંડી એ પૂરમાં રે
　તરુવરકેરી હાર,
મોહમંત્રથી મૂઢ બની એ
　કાંઇ કરે ન ઉચ્ચાર રે;
　　　　આ શી ઊંડી રજની ! ૩

મૂઢ બન્યો એહ મંત્રથી રે
　સ્તબ્ધ ઊભો હું આ વાર;
ગૂઢ અસંખ્ય ભેદો કંઈ
　કરે ચોગમ ઘોર ઝંકાર રે;
　　　　આ શી ઊંડી રજની! ૪

જાગી ઊઠી એ ઝંકારથી રે
　અનુભવું દિવ્ય ઓથાર;
ભરાયું ભેદ અસંખ્યથી રે
　મ્હારું હૃદય ફાટે શતધાર રે
　　　　આ શી ઊંડી રજની ! ૫

ગૂંથાયું એ શત ધારથી રે
　એહ સ્તબ્ધ હૃદય આ ઠાર,

શાન્ત, અદ્દભુત, ઊંડા કંઇ
સુણે ઉચ્ચ ગાનના પુકાર. રે.
આ શી ઊંડી રજની ! ૬

કોયલ.

ચોપાઈ.

કોયલડી ! તું ક્યહાં સંતાય ?
મીઠાં ગીતડાં ગાતી જાય.
શોકથકી તું દીસે દૂર,
નિત્ય રમે હર્ષતણે પૂર. ૧
મીઠો સ્વર તુજ અનુપમ દીસે,
હું નવ જાણું તું ક્યહાં વસે.
ક્યહાંથી શીખી અદ્દભુત ગાન ?
ખરે સ્વર્ગ છે હેનું સ્થાન. ૨
કુહૂ કુહૂ કરી વારંવાર
અમી વરસતો તુજ ઉચ્ચાર;
શિખવે મુજને ગાન રસાળ,
આપું આંબામોરની માળ. ૩

ચંદા.

ચોપાઈ.

ચંદા પેલી ચઢી આકાશ,
મુજને નિરખે કરતી હાસ !

હસતી ચંદા મુજને ગમે,
નદીજળે પડીને જે રમે. ૧

ચંદા જાગે આખી રાત્ય,
દિવસે તો સંતાડે જાત્ય.
ચંદા દિવસે કાં સંતાય ?
દીસે તો કાં રોતી જણાય ? ૨

ચંદા પડીને તરુમાં રસે
હીંદોળા લેતી શી હસે !
પવન મીઠાં હાલેડાં ગાય,
ચંદા પછિ જળમાં સૂઈ જાય. ૩

માડી ! મુજને ચંદા ગમે;
ધન્ય જેહ ચંદાશું રમે.
ચંદાસંગે રમવા જાઉં,
હેની પેઠ હિંદોળા ખાઉં. ૪

ગુલાબ.

ચોપાઈ.

ગુલાબફુલ ! તું શું મલકાય ?
તુજ મન હર્ષ ઘણો લ્હેરાય.
નિરખી નિરખીને આકાશ,
કાલું કંઈ તું કરતું હાસ. ૧

પવનસંગ તું રંગે રમે,
સુગન્ધ મીઠો ચોગમ ભમે.
પાંખડીઁ તુજ કોમળ સુકુમાર
ધરે રંગ મૃદુ હસતાંવાર. ૨

હસતું ર્‌હે આ મધુર ગુલાબ !
ભલે ખાલીઁ ર્‌હે મુજ ફૂલછાબ;
હું તુજને તોડી નહિં દમું,
નિરખીઁ દૂરથી સુખમાં રમું. ૩

પર્વત.

ચોપાઈ.

પર્વત ઊંચો સુંદર દીસે,
વાદળિયો હેની ભણી ધસે;
'વાદળીશું વાતો એ કરે,'
ને ભૂરું નભ કંઇ કોતરે. ૧

રાત્રિસમે તારા અણગણ્યા
ચમકતા આકાશે ચઢ્યા,
તે પર્વતશિખરે જઈ ઠરે,
રમવા ક્ષણભર વાસો કરે. ૨

મૌન ધરી ર્‌હે નિશ્ચલ ઊભો,
ઊંડા વિચારમાં કંઇ ડૂબ્યો;

भेदस्तोदार्त्तिराक्षेपो मोहश्चायास एव च ।
एवंविधानि रूपाणि करोति कुपितोऽनिलः ॥२३॥
हेतुस्थानविशेषाच्च भवेद्रोगविशेषकृत् ।

सङ्कोचः સંકોચાવું संकोच, पर्वणाम् પર્વોનું पर्वोंका, स्तम्भः જકડાઈ જવું स्तम्भ, अस्थ्नाम् હાડકાં अस्थियों, पर्वणाम् अपि અને પર્વોમાં और पर्वोंमें, भेदः ભેદ भेदवत् पीड़ा, लोमहर्षः રૂંવાડાં ઊભાં થવાં रोमहर्ष, प्रलापः પ્રલાપ प्रलाप, पाणि-पृष्ठ- હાથ, બરડો हाथ, पीठ, शिरोग्रहः च અને માથું જકડાઈ જવું और शिरका जकड़ा जाना, खाञ्ज्य- લંગડાપણું खंजता, पाङ्गुल्य- પાંગળાપણું पंगुता, कुब्जत्वम् કૂબડાપણું कुब्जपन, अङ्गानाम् અંગોના अंगोंका, शोषः શોષ सूखना, अनिद्रा ઊંઘ ન આવવી अनिद्रा, गर्भ-शुक्र- ગર્ભ, શુક્ર गर्भ, शुक्र, रजःनाशः અને આર્તવનો નાશ और रजका नाश, स्पन्दनम् ફરકવું स्फुरण, गात्रसुप्तता અંગોમાં સ્પર્શજ્ઞાનનું ન રહેવું गात्रोंमें स्पर्शज्ञानका अभाव, शिरः-नासा- માથું, નાક सिर, नाक, अक्षि આંખો आँख, जत्रूणाम् હાંસડી जत्रु, ग्रीवायाः च अपि અને ડોક પણ और ग्रीवाका भी, हुण्डनम् અંદર પેસી જવાં अन्दर धस जाना, भेदः तोदार्तिः ભેદ, તોડ, પીડા भेद, तोद, पीड़ा, आक्षेपः ખેંચ आक्षेप, मोहः च મોહ मोह, आयासः एव च અને શ્રમ और थकान, एवंविधानि

અદ્‌ભુત એ રચના ગિરિતણી
નવ વર્ણાય, ન જાએ કળી. ૩

તારો.

ચોપાઈ.

'તારા! ચળક ચળક તું થજે;
મુજમન કૌતુક કંઇ ઊપજે,—
કોણ હઈશ તું ઊજળે નૂર,
આ જગથી ઊંચો અતિ દૂર;— ૧

ને ચળકંતો વ્યોમનિ વિશે
હીરા સરિખો તું કંઇ દીસે.'
તુજ સરખા નભમાંહિં અસંખ્ય
ચળકે તારા ઉજ્જવળ અંગ; ૨

આખો દિન નભમાં સંતાય,
સાંઝે નિકળે ઘરથી બધાય,
એક પછી એક જ આવતા,
કૌતુકનજર નીચે નાંખતા; ૩

કોઇ મધુર લોચન સ્થિર ધરી,
કો હસતા ચમકારા કરી,
તારા નિરખી રહે મુજ ભણી,—
હું થાકું એ તો ગણી ગણી. ૪

રમિયે, રમિયે, કાંઇ અલૌકિક રાસમાં રે,
નિરન્તર હાસમાં રે.
વ્હાલી૦ ૭

કવિહૃદય.

વસન્તતિલકા. બંને તટે ઘન તરુવર જો! ઝૂમે,
ને કોઇ વેળ સરિતાજળ મીઠું ચૂમે,
હેવાં અસંખ્ય તરુવૃન્દની શ્યામ છાય
ધારી ઊંડા ઉરવિશે નદી ચાલી જાય. ૧

ઊંચા ઊંચા ગિરિવરો તટ બે ઊભેલા
લાંબા અનંત રચી કોટ નભે અડેલા,
એ વ્યૂહ ભેદી સરિતા સ્થિર વ્હેતી ચાલે,
ને કોઇ વેળ સુગભીરું જ ગાતી મ્હાલે. ૨

મધ્યાહ્નસૂર્યકર તીવ્ર જહિં ન પેસે,
હેવા સુશીત સરિતાતટકુંજદેશે
સૂતો સૂતો હું સુણતો સરિતાનું ગાન
નિદ્રા વિશે ડૂબી ગયો, ભૂલી વર્તમાન. ૩

અનુષ્ટુપ્. ડૂબ્યો નિદ્રા વિશે તો એ જાણ્યું મ્હેં જે હું જાગિયો
શ્રવણે પડતાં ઊંડા ગીતધ્વનિ અપૂર્વ કો. ૪

એ સરવરમાં સ્નાન કરંતી
જ્યોત્સ્નામય વપુવાન ધરંતી
દૈવી લલના રમતી લલિત

વિમલ

લઈ પેલી વીણા ઊભી વ્યોમછેડે
ચઢી મેઘના હેમશૈલાગ્ર પ્રેમે;
ગુલાબી રુડા ગાલ હાસે હસાવી,
વીણાતન્તુએ અંગુલીઓ નચાવી. ૧૧

ને ગાન જો! મન્દ વીણા વિશેથી
આનન્દનાદી રસેથી;

વસન્તતિલકા. બંને તટે આનન્દતન્ત્રી જ છેડી,
ને કોઇ વેળ શોકની તન્ત્રી પેલી ૧૨
હેવાં અસંખ્ય ઊંડું ગાન રેડે,
ધારી ઊંડું બીજા વળી નાદ ભેળે.
ઊંચા હૃદ્ય કહે,—"જો! હ્મણે વિશ્વવન્દ્યા
લાંબા વીણા રુડી દેવી સન્ધ્યા." ૧૩
એ ઊઠી તહિં આવી દિવ્યસુન્દરીવૃન્દથી;
ને હસ્તેથકી લીધી વીણા વિભ્રમ મન્દથી. ૧૪

લાજાળી એ લલિત સુન્દરી લેતી વીણા,
ઉદ્બોધતી રજત-અંગુલિયેથી ઝીણા
ઝીણા સ્વરો વિરલતન્તુ થીરેથી સ્પર્શી;—
ને શાન્ત ગાનતણી હેલી રહી જ વર્શી. ૧૫

ને આ ક્ષણે પણ ઊંડા કંઈ અન્યતન્તુ
નાચી રહ્યા ધ્વનિ ગભીર દઈ અનંત.

બોલી સખી મુજ,—"વગાડતી આ રસાલા
ફ્હેવી રહી મધુર સુન્દરી શુક્રતારા !" ૧૬

સોરઠો. પછિ વળી બીજી ત્યાંહિં ચંપકવર્ણી સુન્દરી,
વીણા લઈ કરમાંહિં, વ્યોમ ચઢી નવયૌવના. ૧૭

વસન્તતિલકા. વેરંતી એ રજતહાસ દશે દિશામાં,
વીણાં વગાડતી, ઊભી રમણીય રામા;
ને છેડતી યદપિ એક જ તન્તુ મીઠો,
તો એ ગભીરરવ તન્તુ સ્ફુરન્ત દીઠો; ૧૮
ને અન્ય તન્તુ સ્ફુરતા કંઈ ઝીણઝીણા,
ને મિશ્રગાન ઝરતી રહી એહ વીણા.
બોલી સખી મુજ,—"અલૌકિક આ તું ચંદા !
ત્હારી મીઠી કનક-અંગુલિયો શી ધન્યા !" ૧૯

અનુષ્ટુપ્. ખશેડી સર્વને આઘી આવી કો પ્રૌઢ સુન્દરી,
તેજસ્વી ટપકીવાળું શ્યામ અમ્બર જો ! ધરી. ૨૦

*રેખતો. લીધી વીણા પછી કર એ,
તન્તુ છેડે શી મદભર એ !
ગભીરો ભવ્ય ગીતધ્વનિ
મચાવી રહી એક અંગુલી; ૨૧
તદપિ ઝીણા મૃદુ મધૂરા,
અમીરસથી ભર્યા પૂરા,

* 'અહાપૂરી ખિલી ચન્દા'–એ ચાલ.

તન્તુ છાના કંઈ ઝણઝણે,
યદપિ અંગુલી ન હેને અડે. ૨૨
સખી મુજ દિવ્ય વદી ત્યાંહિં;—
"ભવ્યગાન આ ઉછળ્યું આંહિં;
ઉછાળતો એ હૃદયમથની
ગભીરી દેવી આ રજની." ૨૩

વસન્તતિલકા. આ બોલતાં, ઘુઘવતો અતિચંડ વાયુ
વ્યાપ્યો, અને ઘનદળે નભ સર્વ છાયું;
ને જો! અદૃશ્ય સઘળી થઈ દિવ્યનારી,
ને હું રહ્યો, મુજ સમીપ સખી જ મ્હારી. ૨૪
બોલી સખી—"અહિં ન માનવ! યોગ્ય હાવે,
બીજા પ્રશાન્ત વનમાં તુજને જ ફાવે."
હેવું વદી નદીકિનાર જ દૂર કાંઈ
મૂક્યો મ્હને મધુરકાનન શાન્ત માંહિં. ૨૫
બોલી ફરી,—"મરુતદેવ પ્રચંડ એ તો
આવ્યો હતો ગગન ઘેરી સમસ્ત લેતો;
સ્પર્શી ધીમે ગજવશે તહિં પેલી વીણા,
ઉદ્બોધતો સ્વર ગભીર અને નવીના. ૨૬
એ ગૂઢરૂપ કંઈ દિવ્ય અનેક ધારી,
વીણા અદૃશ્યકર-અંગુલિયે વગાડી,
કોવાર મન્દ મૃદુગાન મીઠું નચાવે,
કોવાર ભવ્ય સુગભીર ધ્વનિ મચાવે; ૨૭

કોવાર-તન્ત્રીં ઝીણીં ધીરસમીર ચૂમે,
ઝંઝાનિલો કદિ વીણા ગજવી જ ધૂમે.
બીજાં અસંખ્ય વળીં સત્ત્વંજ દિવ્યરૂપ
વીણાતણા રવ જગાડીં રહે અનુપ. ૨૮

*રેખતો. વહ્નિગોળો, વીંટ્યો ધૂમે,
ગગનમાં તરે અને ઘૂમે,
ધુમસગોટ ચોગમે વેરે,—
રવિ એ વીણાતન્તુ છેડે. ૨૯

ગગન નિઃસીમમાં ધાતો,
અનન્તત્વ માપવા જાતો,
ધૂમકેતુ જરા થોભી
વીણા ગજવે ગાનલોભી. ૩૦

ગિરિ ઊંચા, ઊંડો સિન્ધુ
હલાવે વીણાતણા તન્તુ;
કુસુમવનવૃક્ષમાં જે વસે
દિવ્યસત્ત્વ તે વગાડે રસે. ૩૧

ઝીણીં તન્ત્રીવિશે અંગુલી
વિવિધ રંગની નચવીં ને રુડી,
મધૂરું ગાન ઉપજાવે
જઈ ત્યહાં ઇન્દ્રધનુ ભાવે. ૩૨

ગભીરો મેઘ, રુડી વીજળી,
ઊંડી ગર્જના, ઉષા ઉજળી,

---

* 'અહા પૂરી ખિલી ચંદા'—એ ચાલ.

શિલાખંડમાંહિં પછડાતો
મહા જળધોધ મદમાંતો, ૩૩

મધુર કોકિલા;—સહુ, એ સહુ
વીણામાંહિં ગાન રેડે નવું.
ગણાવું કેટલાં અણગણ્યાં
દિવ્યજન જે વગાડે વીણા ? ૩૪

વગાડી એહ જે જાણે,
વીણા ગાન દેતી ત્હેવાને;
અને એક ગૂઢ ગુણ ધારે
દિવ્યવીણા વિરલ તારે.— ૩૫

મનુજલોકમાં કલહ ક્રૂરા,
લોભ, મોહ, દ્વેષ કંઇ ઊંડા,
પ્રેમ, ભક્તિ, ગભીરી દયા,
અને ભાવ એહવા અણગણ્યા ૩૬

કરે નૃત્ય નિત્ય સંસારે,
નૃત્યનાદ તે શ્રવણ ધારે,
અને તન્તુમાં તદનુસારે
સ્વરો નચવે જ વીણા એ; ૩૭

સ્વરો એ વહી ભાવનૃત્યે
દિવ્યભવ્યરૂપ દે સત્યે.
મનુજ-અંગુલી ન વીણાને
મુખર કંઇ કરી સકે ગાને; ૩૮

અને જો કદી વગાડે જરા,
ઊઠે સ્વર માંહિંથી બેસુરા.—
કહું એક હું ત્હને છાનું,—
'કવિત્હૃદય' નામ વીણાનું. ૩૯

તન્તુ સુકુમાર અને ઝીણા
ધરે મૃદુગાત્ર એ વીણા;
મનુજકરધૃષ્ટસ્પર્શે કદી
મૃદુલ વીણા જ તૂટી જતી. ૪૦

ઉપાદાન એહ તન્તુતણું
રહ્યું ગુપ્ત મર્ત્યજનથી ઘણું;
થઈછું પ્રસન્ન જો આજ હું,
બધું ગૂઢ તત્ત્વ ત્હને દાખવું. ૪૧

સોરઠા. એમ કહીને નાવ રમ્ય સરિતમાં મૂકિયું;
દિવ્ય સખી ધરી ભાવ મુજને મહિં બેસાડતી. ૪૨

વસન્તતિલકા. હંકાર્યું ત્યહાં ત્વરિત નાવડું એ સખીએ,
ચાલ્યું ગયું સરતું નાચતું એ નદીએ.
સન્ધ્યાતણો સમય શાન્ત હતો ગભીર,
ને શીત મન્દ વહતો સુરભિ સમીર; ૪૩
કો મુગ્ધ બાળકો પઠે ઘનમાંહિં ચંદા
સંતાય ને વળી જણાય હસંતી મન્દા;
ને શૈલરાજ ધુમસે વીંટળાઈ ઊભા
અજ્ઞાતતા કંઈ અગમ્ય વિશે જ ડૂબ્યા; ૪૪

આછી ઝીણી જવનિકા ઘનની ખશેડી,
ધીમે ધીમે નિકળતી સ્મિતયુક્ત પેલી
લાજાળ આવી સુમનોહર દિવ્ય બાલા
આકાશ મન્દિર ઊંડે થકી શુક્તારા. ૪૫

ઊંચી નીચી લહરિયે સરિતા શી ખેલે!
ચન્દા તહિં રજત-ઓઘ અમોલ રેડે;
ધીમે ધીમે રજત-ઓઘ વિશાળ થાતો;
આનન્દ-ઊર્મિ સરિતાહૃદયે ન માતો. ૪૬

ઉદ્ગાર. હેવી રમ્ય રચનામાંહ્ય
નાવડું નાચતું કંઇ જાય;
બોલી દિવ્યસખી પછિ વેણ;—
"જળમાં નાંખ્ય ઊંડાં નેન," ૪૭

જોતાં દીઠું અદ્‌ભુત કાંઇ,—
સરિતાજળની લહરીમાંહિં
ચન્દાએ રચ્યાંછ અનેક
કંકણ કનકનાંજ સુરેખ; ૪૮

નાવડું નાચતું જ્યમ જાય,
કંકણ તેમ બહુ ઉભરાય.
બોલી દિવ્ય સખી ફરીવાર,
"જળમાં જો તું બીજી ઠાર."

જોયું;—ને દીઠી જળમાંહિં
રૂડી શુક્રતારા કાંઈ
ધરતી સેંકડો પ્રતિબિમ્બ ૫૦
લહરીલહરિમાંહિં રમ્ય;
ને વળી એહ બીજે સ્થાન
મ્હોટા રજતસર્પસમાન
સળવળતી ચળકતી કાંઈ, ૫૧
સરિતાજળ ઉછળતું જ્યાંહિં;
બીજે સ્થળ વળી એ વેરી
ઝીણાં સર્પશિશુ રૂપેરી
સળવળતાં મૂકી જ અનંત, ૫૨
રચના દાખવે ચળકંત.

વસન્તતિલકા. બોલી સખી:—"રજતસર્પ દીસે બધા જે,
ને રમ્ય કંકણ પ્હેણે જ સુવર્ણનાં જે,
તે સર્વમાંહિં થકી તન્તુ જ તાણી ઝીણા ૫૩
બાંધી અમૂલ્યસ્વરવાદિની પેલી વીણા.
ને પેલી ઊંડી સરિતામંહિં શ્યામ છાય
ઊંચા ગભીર તટશૈલતણી જણાય,
ત્હેમાંથી કોઇ ઘનતન્તુ ગભીરનાદી લે ૫૪
'કવિહૃદય'કેરી વીણા જ બાંધી."
ને આમ અદ્ભુત વાત, ભ
ન્તુ એ નિજ હાથ, રૂપ

નાવેથી કુદી જળમાંહિં
પડિયો હું અધીરો કાંઇ. ૫૫

અનુષ્ટુપ. ને હું તો ઝબકી જાગ્યો,—સખી દિવ્ય દીસે નહિં;
જોવા સર્વ દિશે લાગ્યો;—સ્વપ્નમાયા ઊડી ગઈ. ૫૬

એના એ જ નદીતીરકુંજમાં હું સૂતો દીઠો;
એનો એ જ નદીઘોષ ગાજતો ગંભીરો મીઠો. ૫૭

તર્કતુમુલ.

રોળા. અણગણ કવિતાતર્ક ઉછળી તરતા મુજ મનમાં,
ને બુદ્‌બુદસમ ફૂટી જઈ લુપ્ત થતા ક્ષણમાં;
સુઘટિત કવિતામૂર્તિવિશે પૂરવા મથું ઝટ કે
સઘળા બદલી રૂપ પકડમાંથી એ છટકે. ૧

અસંખ્ય તારકવૃન્દ ગગનવનમાં દઈ વેરી,
રજની અજપાલિકા નિયમમાં રાખે કહેવી!
ફરતા ઊંચે વ્યોમ, અને ગિરિશૃંગે ઠરતા,
ને નભછેડે જઈ સિન્ધુમાં પાન જ કરતા,— ૨

તારા ભમતા દીસે કંઈ સ્વચ્છન્દે સરવે,
પણ રજની ત્હેમને નિયમ નિશ્ચલમાં ચલવે;
કો ન તજે નિજમાર્ગ, રજનિ હાંકે ત્યમ ચાલે,
આજ્ઞા અનુસરી રહે યદપિ સ્વચ્છન્દે મ્હાલે. ૩

ઓ રજની ! તુજ શક્તિ દીસે અદ્‌ભુત એ સાચે,
ક્‌હાં થકી શીખી એહ નિયમનકલા તું આજે ?
એ તુજ શક્તિતણો જ અંશ અલ્પ મ્હને દે તું,
નિયમું કવિતાતર્ક વિચરતા મનગગને હું. ૪.

સન્ધ્યાકાળના આકાશભણી જોઈ ર્‌હેતી બાળકીને.

તોટક.

ઊજળા અતિ દિવ્ય પ્રદેશ થકી
જડ મર્ત્યભૂમિમહિં તું ભટકી,
અહિં નૂતન પાય દીધો શિશુ ! ત્હેં;
પૂછું પ્રશ્ન ઊંડો, કંઈ ઉત્તર દે;— ૧

નિરખી રહી શું ધરી પ્રીત ઘણી
ઘનરંગસુરંગિત વ્યોમ ભણી ?
જહિં સાન્ધ્ય સુદૈવત વાસ વસે;
શિશુ ! કાં તુજ તે સહ આત્મ હસે ? ૨

મરુભૂમિતણા રણમાં પડતી
ઘનધાર નિરર્થક જેમ અતિ,
જગનાં જનનાં જડ નેનપરે
મધુરી રચના સહુ તેમ ઝરે; ૩

તુજ લોચન એ ક્ષણ વાર પડી
મૃદુ સુન્દરતાતણી દિવ્ય ઝડી,
હૃદયે ઊતરી નયને જ ફરી
કંઈ ભાવ અલૌકિક રહેજ તરી. ૪

મધુરી ઘનરંગની મૂર્તિતણું
કરતી કંઈ પાન તું ભાવભર્યું;
નિરખી મુજ આ હઇડે જુજવા
ઉછળે કંઈ ભાવ નવા જ નવા.— ૫

અતિ દૂર મૂકી ભૂમિ દિવ્ય જ જે
નવલું કંઈ તે ફરી રૂપ સજે,
સજી નેનસમીપ જ્વલંત તરે;
વળી ભાવિસ્વરૂપ રૂડું ચીતરે. ૬

સ્થળ સાન્ધ્યસુદૈવતખેલતણું
નભમંડળ જેહ અનેરું બન્યું,
નિરખી અનિમેષ જ લોચનથી
રહી તું કુતુકે ભરિયા મનથી; ૭

પ્રતિમા હઇડે તુજ તેહતણી
જુદી મૂર્તિ ધરંતી અનુપ ઘણી;
જડબન્ધનપૂરિતચિત્તવિશે
નવ જે કદિ એ વિલસંતી દીસે. ૮

હૃદયે મુજ આ ક્ષણ એક ઝીણી
ઊઠતી લહરી કંઈ વાઞ્છનની,—
જડ આ હૃદયે મુજ પ્રેમરસે
તુજ ભાવતણો શત-અંશ વસે. ૯

કોલાહલમાં ગમ્ભીર ધ્યાન.*

*ગરબી. જનકોલાહલ ચોમેર રહ્યોછે ગાજી રે,
અતિ કર્કશ ભૂંગળભેર રહ્યાંછે વાજી રે; ૧
અને નગરમાર્ગપર ઘોર રથ ગડગડતા રે,
ચોગમ વ્યાપ્યા શોરબકોર શ્રવણે પડતા રે;— ૨

એ કોલાહલ નવ લેખે સરોવર સૂતું રે,
ઊંચે નિર્મળ નભ ભણિ દેખે શાન્ત અદ્ભુતું રે. ૩
કદિ મન્દ પવન સવિલાસ સરને ચુમ્બે રે,
તો સ્મિતનો કરીને વિકાસ જળલહરિ કમ્પે રે. ૪

અને ધારી હૃદય રસભેર મૂર્તિ રસીલી રે
તટ-ઉપવનનાલીકેરતણી જે ગભીરી રે; ૫
અને ગઢ જે ઊભો કિનારે ભવ્ય પુરાણો રે
રચી વ્યૂહ બુરજનો ભારે મેઘ જે'વો જાણ્યો રે, ૬

---

* 'અમદાવાદ નામે આજ શહેર છે સારું રે'—એ ચાલ.

ઊભો ગમ્ભીર મૂર્તિ ધારી ધરે ધ્યાન ધીરું રે,
ત્હેની અચળ છબિ શાન્ત વારિ ધરેછે ગભીરું રે. ૭
એમ હું પણ આ સંસારકોલાહલમાં રે
દીસું ગૂંથાયો અતિશ અસાર માયાવમળમાં રે, ૮
તેહ ક્ષણ પણ મૂર્તિ નિહાળું અનન્તત્વકેરી રે,
અને અન્તર છાયા ધારું ઊંડી ભાવઘેરી રે. ૯

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.

પ્લવંગમ.

ધુમ્મસ ગાઢું આમ છવાયું ચોગમે,
વ્યોમસરોવરવૃક્ષતણાં જીવન દમે;
અન્તર કંઈ ગુંગળાય ભરાયું ધૂમથી,
ઊંડી નિરાશાનદી અહિં આ ઘૂમતી. ૧
ને જો ! એકાએક ધુમસપટ આ ખશી,
આનન્દછબિ આજ ઊભી જો ! શી હશી !
સૂર્યે સ્પર્શી પીંછી કનકની જેટલે,
આલેખાઈ મીઠી છબિ અહિં તેટલે. ૨
ભૂરું હસતું વ્યોમ, સરોવર નિર્મળું,
ને ઊંચું તરુવૃન્દ, અને નભવાદળું,—
સર્વેકેરી રેખ ઝીણી ઝીણી આંકતો
એક પછી કંઇ એક રવિ જો ! ઝાંખતો. ૩

હા ! મુજહૃદયે શોકધુમસ વ્યાપે જ્યહાં,
ને થાયે સહુ લુપ્ત મનોહર ભાવના,
તે વેળા, મુજ વ્હાલિ ! તવ સ્મિત સ્પર્શતાં
છેદાએ એ ધુમસ, અને પછિ હર્ષે ત્ય્હાં ૪
આલેખે બહુરૂપ સુરેખિત કંઇ છબિ;—
હેવી રચના આજ નયન આગે ઊભી.

સંશયધુમ્મસ રેલો હૃદયને કંઇ દમે,
ને પછિ એકાએક ઝળકતું કો સમે ૫
જ્ઞાનકિરણ દે ફેંડી ધુમસનું પૂર એ,
ને દીસે પછિ દિવ્ય કિનારા દૂર જે,
ને ત્ય્હાં પ્રિયજન રમે છબિ ત્હેની દીસે;—
રચના હેવી આજ નયન આગે હસે. ૬

આ જગધુમ્મસ વિશે હૃદય કદિ ડૂબતાં,
ને સહસા કંઇ દિવ્ય ભાવના ઊગતાં,
ધુમ્મસ જાએ ઊડી, કવિતછબિ ઊઘડે;—
હેવી આજે મૂર્તિ ઊભી મુજ આગળે. ૭

સાગરકિનારાનું સત્ત્વ.

ઉદ્ધોર.

આ ગમ્ભીર કાળી સાંઝ
ધારે મૌન કારમું આજ;
ઊંડો સિન્ધુરવ પણ શાન્ત
અનિચો જોઈ ઊંડું ધ્વાન્ત. ૧
હેવા શ્યામસાગરકંઠે
ઊભો હું કંઈ સોત્કંઠ,
જોતો શ્યામ જળની માંહ્ય
તટપર્વતતણી ઘનછાય. ૨
હેવા શ્યામ જળપર ઘેરું
પડિયું શુક્રતારાકેરું
કારમું તેજ કાંઇ વિશાળ;
હેને નિરખો રહો ગિરિમાળ. ૩
કરતું શ્યામ જળને શ્વેત
એ તારાનું ઊજળું તેજ;
કરતું તેજને કંઈ શ્યામ
જળ એ તિમિરઘેર્યું આમ. ૪
સાગરતટ મ્હણે ગિરિ હેઠ
ઝબુકે વળી એકાએક
થાએ લુપ્ત જો ! પળમાંહિં
ભડકા ભૂતડાંના કાંઇ. ૫

અનુષ્ટુપ્. સહસા કોણ આ દેખું સત્ત્વ કારમું આ પળે ?
તારાતેજપટે ઝાંખા સિન્ધુમાંહિંથી નીકળે. ૬

નીકળી અન્તરિક્ષે જો! ઊભું સત્ત્વ મહાન એ,
તેજસ્વી શીર્ષ છે જે'નું સ્પર્શ્યું વ્યોમકમાનને. ૭
પસારી પાંખ બે મ્હોટી શ્યામળી સત્ત્વ એ ઊભું;
દીસતું ઝાંખું એ, તો એ શબ્દ હેના પૂરા સુણું. ૮

વસન્તતિલકા. "આ સિન્ધુમાં ધર્શો જતો ગિરિ આ મહાન
અર્ધાન્ધકારમહિં છાંય પસારી શ્યામ
આ એક તારકનું તેજ વિલોપી નાંખે
જે શ્યામ સિન્ધુપટમાં કંઇ મન્દ ઝાંખે; ૯

એ આ નિગૂઢ સ્થળની અધિદેવતા હું
ઊંડું રહસ્ય કથવા તુજને હું આવું;
આ સ્થાનમાં પૂરી મૂક્યાં કંઇ તત્ત્વ ગૂઢાં,
દીસે ન એ મનુજને જળમાંહિં બૂડ્યાં:— ૧૦

દુઃસ્વપ્નદર્શનથકી ધડકંતી છાતી
દાબે, અને ભુજવડે પતિકંઠ સ્હાતી,
હેવી પ્રિયા મધુરીનો ભુજબન્ધ તોડી
સૂતો રણે રમણ મૌન અભેદ્ય જોડી; ૧૧

ના જાણતી પતિદશા લલના લગારે,
અંધારભાર દમતો હૃદયે જ ધારે,
ને માંહિં આશ ચમકે કંઇ ઝાંખી ઝાંખે
ત્હેને ઊંડું તિમિર કાંઇ વિલોપી નાંખે; ૧૨

તો એ સુદૂર ઝળકી વળીઁ જ્યોતિ આછી
જોતી રહે જ લલના નયનોં વિકાસી;—
એ સુન્દરીહૃદયની કંઇ આશ ઝાંખી
આ સ્થાનમાં જળ વિશે ઊંડો પૂરી રાખી. ૧૩

સૂતો પતિ પ્રબળ વ્યાધિ અસાધ્ય માંહિં
ત્હેને નિરીખતીં રહી અનિમેષ કાંઇ,
સેવાપરા યુવતિને હૃદયે ઉછાળા.
ઊઠ્યા દબાવીં દઈ રોતીં ન રોતીં બાળા; ૧૪

હેના ઊંડા હૃદયમાં ભય-આશકેરું
થાતું મહાતુમુલ જે ન દીસે ગભીરું;—
એ સુન્દરીહૃદયની કંઇ શ્યામ આંશ
ઊંડે જળે કરી રહી અહિં ગૂઢ વાસ. ૧૫

હાવાં અનેક અહિં તત્ત્વ રહ્યાં લપાઈ,
પ્રત્યક્ષ તે કરતું સત્ત્વ વસું હું આંહિં;
ચંદા અને રવિ ચઢે ગગને જ જ્યહારે,
આ સ્થાન છોડી પળીં જાઉં હું શીઘ્ર ત્યહારે. ”—૧૬

સોરઠો. વદી વેણ આ પેર સત્ત્વ વિરમ્યું એ બોલતાં;
પ્રાચીમાં એ વેળ ચંદ્રતેજ કંઇ ચળકિયું; ૧૭
ને જો ! થઈ આરૂઢ સહસા શશિરશ્મિ પરે
સત્ત્વ સરી ગયું ગૂઢ ચંદ્રબિમ્બમાં જઈ શમ્યું. ૧૮

જળધોધ.

વસન્તતિલકા.

લીલી હસંતી રુડી આ વનભૂમિમાંહિં
ગંભીર શો ઘુઘવતો જળધોધ આંહિં !
ધારે મનોહર કંઈ મૃદુ ફેનહાસ;
તો એ દીસે કંઈ ઊંડો ધરતો નિસાસ. ૧
થોભે જરાક સુણવા નિજ ઘોષ ઘેરો,
પાછો કરે દ્વિગુણ તે ધ્વનિને અનેરો.
ને વાગતાં હૃદય આ રવ એ ગભીરો,
ઊંડો પ્રતિધ્વનિ થતો કંઈ શોકધીરો. ૨
આ ધોધ ને હૃદય આ સમભાવ ક્હેવાં !
એનાં ગૂંથ્યાં નિકટ જીવનતત્ત્વ જેવાં:
સંસારના અનુભવો સુખદુ:ખકેરા
બંને વિશે વર્શી રહ્યા કંઈ રસ્યઘેરાં. ૩
નિર્દોષ બાળકો ફસી પડી પાપજાળે,
ને જાગતાં જ અનુતાપજ આંસુ ઢાળે;
હેનાં નિગૂઢ રુદનોતણી છાય ઊંડી
આ ઘોરનાદી જળધોધ વિશે જ બૂડી. ૪
આનન્દવાડી રમતાં હશી પ્રેમીજોડાં,
ઈર્ષ્યાકટારી થકી તે સહસા જ તોડ્યાં;
તે પ્રેમીનાં હૃદયનાં કંઈ શોકગાન
ઊંડાં સૂતાં જ જળધોધ વિશે મહાન. ૫

આશાતણાં મૃગજળો પૂઠ દોડી દોડી,
આ મર્ત્યજીવનની ભૂમિ વિલોકી કોરી,
આનન્દસિન્ધુ કંઇ ભાવિતણો નિહાળે,
ને માનવી-હૃદય અશ્રુ અમોલું ઢાળે; ૬

એ અશ્રુકેરું દીસતું પ્રતિબિમ્બ ગુપ્ત
ગમ્ભીરનાદી જળધોધ વિશે સુષુપ્ત;—
હેવા સુષુપ્ત કંઇ ભેદ અનેક ધારી
વેરું જ ગાય અહિં આ જળધોધવારિ. ૭

હેવા સુષુપ્ત સ્વર ધારતી કાંઇ ઝીણા
અદ્દભુત આ હૃદયકેરી સુવાદ્ય વીણા;
વીણાતણા પ્રબલ તન્તુશું ધોધકેરો
જેવેળ નાદ સહસા અથડાય વેરો, ૮

તે વેળ થાય સમભાવબળે પ્રબુદ્ધ
સર્વે સુષુપ્ત સ્વર વેગથકી વિશુદ્ધ;
ને વર્તમાન વળી ભાવિતણા ગભીરા
થાએ અલૌકિક ઊંડા ધ્વનિ કાંઇ ધીરા. ૯

ત્ય્હારે તું ગાન કંઇ શોકભરેલ ગાતો,
ર્‌હેજે ભલે જ, જળધોધ ! ન મૂક થાતો;
ગમ્ભીર આ હૃદયવાદ્ય ભલે જગાવે,
આ વાદ્યને કરુણગાન વિશેષ ભાવે. ૧૦

સિન્ધુઘોષને સંબોધન.

*ગરબી. 'આ ભવ્ય ઘોષ અતિગૂઢ, પડંતાં જે શ્રવણે,
કંઇ ભૂતભાવિના ધ્વનિ ઊંડા હૃદયે ગગણે, ૧
એ ઘોષ ગભીરો સિન્ધુ-ઊંડાણ વિશે જનમી
કંઇ અનન્તતાના પૂર વિશે રહેતો જ રમી; ૨
એ ઘોષ ફરીથી આજ મળ્યો જ અનેક દિને,
ને મુજ હઇડું સહસા જ વિકસ્યું કંઇ શાન્ત બને; ૩
જે'વું આ સિન્ધુનું પૂર નદીમુખમાં પસરે,
ને ખાડી ખાડી ઊંડી બધે પેશી જ ફરે, ૪
ત્હેવું મુજ રગરગ પૂર શાન્ત આનન્દતણું
ફરી વળિયું સુણી આ ઘોષ;—અને પછી હું ગગણું. ૫

+રાગ મ્હાડ. અતિ ગૂઢ ઊંડા ઊંડા ઘોષ ઓ!
ત્હારો ઊંડો ઊંડો શો પ્રભાવ!
રેડે હૃદયનાં ઊંડાં મૂળમાં
કાંઇ ઊંડા ઊંડા દિવ્ય ભાવ. ૬

સ્થાવર જંગમ વિશ્વ આ સહુ સુવે અંધારી રાત્ય,
તેહ વેળા તારાગણને સુણાવે ત્હારું ગાન ગંભીરું અગાધ રે,
ઊંડા ગૂઢ ઊંડા ઓ ઘોષ! ૭

---

* 'ઇતિહાસનો આરશો સાહી મ્હેં જોયું માંહિં'—એ ચાલ.
+ 'મ્હારી ઝૂમાં ત્હારે ઓઢણે મેવાડો રે મલીર'—એ ચાલ.

ચકિત બની રહી તારલા એ સુણી રહે એકતાન;
અનન્તતાનાં ઊંડાં સ્વપ્નાં વિશે તારાગણને ઘુમાવે તુજ ગાનરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા એ ઘોષ! ૮

કલહ, કપટ, દ્વેષ, ક્રૂરતા,—હેવા કર્કશ નાદ અનેક,
એ સહુ તુજ ઘેરા ગાન વિશે કંઈ જાય ડૂબી એકાએકરે,
ઊંડા અદ્ભુત એ ઊંડા ઘોષ! ૯

તત્ત્વ ઊંડું કંઈ સોધતા મ્હોટા કવિવર ગાએ ગાનં,
તે ગાનં તુજ ભવ્ય ગીતધ્વનિનો નવ અંશ બને અનુમાનરે,
ઊંડા હૃદયમથન એ ઘોષ! ૧૦

તોય હૃદય મુજ ઘેલું બની કંઈ મારે ઊંચી ઊંચી ફાળ;
મર્ત્ય પામર કેમ પામી સકે ત્હારી શક્તિ ઊંડી ને વિશાળરે,
ઊંડા દિવ્ય ઊંડા એ ઘોષ! ૧૧

મર્ત્યજીવનમાંહિં વ્યાપી રહી દુષ્ટભાવતણી વિષવેલ,
તુજ બળે ટાળી જાય ખરી, તે હું ટાળી સકું શી પેરરે?
ઊંડા દિવ્યપ્રભાવ એ ઘોષ! ૧૨

તોય યાચું દીનભાવથી હું, રાખી ઊંચી ઊંચી આશ,—
એક જ અંશ તુજ શક્તિતણો આપ્ય;મુજને ન કર્ય તું નિરાશરે,
એ તું ઊંડા ઊંડા ભવ્ય ઘોષ! ૧૩

તિમિરનું ગાન.

વસન્તતિલકા. ગમ્ભીર આ રજનિના કુહરે નિહાળું,
તારાગણે તિમિર મુદ્રિત જ્યહાં વિશાળું
ઊંડું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન
ગાઈ સુણાવતું મ્હને, સુણું ધારી ધ્યાન. ૧
ને મન્દ નિર્બલ કવિત્વસ્વરો જ મ્હારા,
તેમાંહિં એ ગહનગાનસ્વરો વિશાળા
હું રેડવા મથું જ યદ્યપિ પૂર્ણભાવે,
એ ભવ્ય ગાનતણી છાય જ અલ્પ આવે. ૨
નાચે ભુતાવળસમા પ્રતિબિમ્બતારા,
તે નૃત્યને ધ્વનિ દઈ હૃદયે જનારા,
સિન્ધુ પુરાણ ગજવે કંઈ ઉચ્ચ ગાન,
ને ભૂતભાવિતણું દર્શન દે મહાન; ૩
એ સિન્ધુગાન સઘળું ડૂબી જાય ઊંડું,
જે વેળ આ તિમિરગાન જ થાય ગૂઢું.
ઝંઝાનિલો અચલશૈલ હલાવી દેતા
ઉન્મત્તગાન ગગને જ ગજાવી રહેતા; ૪
ને વજ્રનાદ કરી મેઘ ધ્વનિ મચાવે;
ગાઢાં અરણ્યતરુ ગાન ઊંડું ગજાવે;—
એ સર્વ ગાન લય પામી જઈ વિરામે,
જે વેળ આ તિમિરગાન જ પૂર્ણ જામે. ૫

એ ગાનના સ્વર બન્યા વિવિધસ્વરૂપે,
જેનું.નિદાન રહ્યુંછે હજિ અન્ધકૂપેઃ—
ભગ્નાશ-પ્રેમિ-હૃદયે ઉછળે ઉછાળા
ત્હેના બન્યાં તિમિરગાનસ્વરો જ ગાઢા. ૬

માતાપિતા વિણ થયાં શિશુ જે અનાથ,
ઠેશે ચઢ્યાં જગતની જનસ્યોનિ સાથ,
એ બાળનાં હૃદયનિઃશ્વસિતો જ ઊંડાં,
ત્હેના બન્યા તિમિરગાનસ્વરો જ ગૂઢા. ૭

કો દુષ્ટના વિષવિલોભનમાં ફસાતી
નિર્દોષ બાળવિધવા ઝટ ચેતી જાતી,
ને જાગતાં હૃદયમાં ધબકાર થાતા,
ત્હેના સ્વરો તિમિરગાન વિશે ગવાતા. ૮

અજ્ઞાતતાકુહરમાંહિં થયા વિલીન
જૂના અસંખ્ય જનવંશ, વળી નવીન
ઊઠ્યા, ડૂબ્યા, સહુ જ તેતણું ઘોર નૃત્ય
જામી રહે, તિમિરગાન થતાં પ્રબુદ્ધ. ૯

ઊંચું ચઢે તિમિરગાન જ ભવ્ય રૂપે
તે વેળ આત્મ મુજ તેમહિં પૂર્ણ ડૂબે,
ડૂબી સુણે કંઇ અવર્ણ્ય ધ્વનિ ગભીર,
જે શબ્દમાં કંઇક આમ ધરે શરીરઃ— ૧૦

"બ્રહ્માંડગોળ ચળકંત અસંખ્ય કાંઈ
ઊંચા ઉછાળતોઁ જ, ફેંકતોઁ શૂન્યમાંહિં,
હેવી કરે રમત દેવોઁ અનન્તતા જે,
ત્હેના ધ્વનિ મુજ શરીર ધરી જ ગાજે. ૧૧
એ દેવોઁ ગર્વ ધરી મર્ત્ય ભણી જ બોલે;—
'તું કીટ માનવ! ખરે અણુકેરોઁ તોલે!'
ને તોય એં પરમતત્ત્વમહાન આગે
દેવી ખરે શિશુસમાન જ ન્હાનોઁ લાગે." ૧૨

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.

મન્દાક્રાન્તા. જો! જો! પેલો ઘુઘુઘુઘુઘુઘૂ નાદ ગમ્ભીર બોલે,
ઊંડો પેસે મુજ હૃદય, ને શાન્તિનું નીર ડોલે;
ને થાયે ત્ય્હાં પ્રતિરવ કંઈ ઊપની ઊર્મિમાળા;
ક્ય્હાંથી પામ્યો અતિ ગહન આ શક્તિ ઓ સિન્ધુ કાળા!૧
અનુષ્ટુપ્. ઊંડા એ નાદના અર્થો ઉકેલી ના સકું કંઈ;
છાયા માત્ર હોંસે ઝાંખી, સ્પર્શતાં તે ઊડી ગઈ. ૨
સ્વપ્નસંસ્કાર એ સર્વે વાંકા ચૂંકા ગૂંથી રમું;
હૃદયોર્મિતણા બિન્દુ ઉછાળું સ્વલ્પ એમ હું. ૩
ઉપજાતિ—વસન્તતિલકા. ધરા-ઉછંગે, લવોઁ મન્દ વાણી,
મનુષ્ય જાગ્યો નવજન્મ પામી,
તે કાળ પૂર્વે પણ નાદ આ તો
ગાજી રહ્યો ગહન ગાન અનાદિ ગાતો. ૪

ધરા વિશે માનવકેરી વાણી
વિલુપ્ત થાશે સ્થિર મૌન પામી,
ત્હેની પછી એ ગુરુ નાદ આ તો
જો ! ગાજશે ગહન ગાન અનન્ત ગાતો. ૫

તથાપિ સિન્ધુ જનમ્યાનિ પ્હેલાં,
અને લયે સિન્ધુ વિલુપ્ત થાતાં,
ગાજ્યો હતો ને વળી ગાજશે જો !
સિન્ધુ સનાતન તણો ઘન નાદ બીજો. ૬

*ગરબી. ઓ ગિરિકોકિલ તું !

શું અદ્‌ભુત રેલે ગાન ઓ ગિરિકોકિલ ! તું ,
તુજ ગૂઢ અર્થનું જ્ઞાન પામું ન કો દિન હું. ૭

મેઘશિખર છૂપી ચંદા વરસે સ્મિત-અમીધાર અનન્ત રે,
ને ગિરિ, તરુ, જળ મત્ત જ ઘૂમે,—હેવું ગાન રેલંત
ઓ ગિરિકોકિલ ! તું. ૮

લતામાધવી-ઉછંગ ઉછળી કળી રમે લાજાળ રે,
સુગન્ધ ને સ્મિત ચોગમ વેરે,—હેવી મધુરરવધાર
ઝરે ગિરિકોકિલ ! તું. ૯

---

*‘અલબેલીરે અંબે માત જોવાને જઇયે’—એ ચાલ.

ટિટૂ ટિટૂ ગાન કુંડાળે ભમતું નભમોઝાર રે;
ગિરિશૃંગોમાં ધ્વનિ મધુરો દઈ રમ્ય રજતરણકાર
કરે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૦

મધ્યરજનિ ચાંદનીમાં ચળકે, સાગવને ગુઁચવાયું રે
ધુમસ રુપેરી, તેપર તરતું ગાન ચમકતું આવ્યું
જો ! ગિરિકોકિલનું. ૧૧

પ્રિયસહચરીને શું તું સોધે ગાન ગાઈ વનવનમાં રે ?
તેથકી શું કંઇ મધુર ગાનને રંગે ભાવકરુણમાં
ઓ ગિરિકોકિલ ! તું ? ૧૨

અવિરતમધુરા ગાનતણી તુજ કવિતા કદિ ન સુકાય રે,
એ અદ્ભુત ગુણ ક્યહાંથી સાંપડ્યો ?—મધુર જ મધુર જ ગાય
ઓ ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૩

માનવજીવનના સુર ઊંડા, પ્રફુલ્લને વળી ઘેરા રે,
તે સર્વેનાં રહસ્ય સાચાં વાંચી સકે જ અનેરાં
તે ગિરિકોકિલ ! તું. ૧૪

નતનઘનરંગે રંગીલી સન્ધ્યા લટકે આવે રે,
મધુર અનિલ-ઉચ્છ્વાસથી કરતી અધરસ્પર્શો ભાવે
ઊંચા ગિરિવરને; ૧૫

તોય અડગ ગિરિ સમાધિ ન તજે, તે ગિરિ પણ દ્રવ ધારે રે,
જેહ વેળ સુરસુન્દરી સન્ધ્યા લલિત સુરો લલકારે
આ ગિરિકોકિલના. ૧૬

ગૂઢ શક્તિ ને ગૂઢ અર્થ તુજ કળી સકું શી પેર રે?
મૂઢ બને ગિરિવર જ્યહાં પીતાં અવિરત અમૉરસસેર
તુજ ગિરિકોકિલ ઓ! ૧૭

*રાગ મ્હાડ. ભૂરા વ્યોમ વિશે ગિરિરાજ ઓ!
છાના લેખ લખે શા આજ?
મેઘમાળ તુજ કંઠ વળગંતી
ત્હેને ન જોતો લગાર;
ઊંચા ઊંચા ભૂરા વ્યોમ વિશે તું
લેખ લખે શા હજાર રે?
છાના લેખ લખે શા હજાર? ૧૮

આવી પડંતી ઉછંગમાં રે
કાંઇ હસતી ધુમસની હાર,
પ્રતિહાસ ત્હેને ન દેતો તું તો ઊંડા
મૌનતણો ધરીં ભાર રે
છાના લેખ લખે શા અપાર? ૧૯

---

*"મેવાડોરે મલીર"—એ ચાલ.

નાદ સનાતન સિન્ધુતણો રેડી
  રેડી હૃદયમોઝાર,
ઘોળી ઘોળી ગાન અંતરમાં રચ્યું
  ત્હેનો કરે ઉદ્‌ગાર રે
    છાના લેખ લખી ગિરિરાજ. ૨૦

શ્યામ રજનિ નિજ અંગુલીં નચવે
  વ્યોમપટે જે વાર,
તારકમય ગાન ચમકીં એ રૂહે, તો એ
  વાંચી સકું ન લગાર રે
    ઊંડા લેખ લખ્યા ગિરિરાજ. ૨૧

ગૂઢ અર્થ તમ ત્હદયતણા પછી
  કેમ ઉકેલું હું બાળ ?
દીન બની લહું આનન્દ ઊંડો,
  ઊંડો માનું ઉપકાર રે,
    સિન્ધુ ! કોકિલ ! ને ગિરિરાજ ! ૨૨

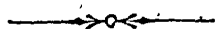
અવસાન.

દ્રુતવિલમ્બિત.

ત્હદયકુંજ વિશે વશીં કૂજતો
  કલ અલૌકિક કોકિલ કો સુણ્યો;
રવ મનોરમ એ મન રુચતો
  વહીં રહે ધ્વનિ કુંજ વિશે ઝીણો. ૧

મનુજજીવનનાં મનનાં વળી
કંઈ રહસ્ય ઊંડાં ઝળકાવતું
અનુપ ગાન હું એ ન સકું કળી,
તદપિ એ સુજને મન ભાવતું. ૨
વિમલ કોકિલગાન તણા ધ્વનિ
સ્મરણમાં ભમતા ઝડપ્યા કંઈ,
કવિતરૂપ રહ્યા ઝટ તે બની;
રસિક ! તે તુજને અરપ્યા અહિં. ૩

ટીકા.

મંગળાચરણ—પૃ. ૧. શ્લોક ૨. ચરણ.—

વિપ્રલંભી—(૦ ભિની)=ઠગનારી. વિષયમોહની=વિષયસુખની લાલચ આપનારી મોહક શક્તિ, મૂઢ બનાવનારી **માયા.**

તાત્પર્ય—દિવ્યધામં જવાને રસ્તે જતાં વચમાં **મોહની** આવીને મધુ જેવા સ્વરથી, હાથમાં વિષ ધરીને, લલચાવીને આડે રસ્તે દોરવાને મથે, તે ક્ષણે, હે દયાના નિધિ ! તું હમારો હાથ પકડી (સહાય થઈ) એ મધુરગાન કરતી **મોહ**નીએ ધરેલી સુરા (મદ્ય) પરિહરવા (પાછી ઠેલવાને) હૃદયમાં બળ આપજે.

પૃ. ૨. શ્લો. ૩. ચરણ ૪. તમને=અંધકારને. સદયમને=સદય (દયાયુક્ત) મનથી.

અજ્ઞાતહૃદયક્ષોભ—પૃ. ૨. લોક ૩. ચરણ ૧. શિલાપ્રબંધે—પથ્થરના ચણેલા બંધ ઉપર. ફેનિલ=ફીણવાળું.

વાદ્યસમૂહ—Band નું વાજું; વાજાંનું band.

શ્લો. ૪. ચરણ. ૧. બે ગાન—એક પ્રકૃતિનું રચેલું,—નદીનું ગાન; બીજું મનુજ(માણસ)નું રચેલું,—વાજાંનું.

શ્લો. ૪-૫-૬. કલ્પના હાવી છે;—ગાન વસ્તુતઃ એકજ સ્વર-માધુર્યનું પરિણામ છે. તેથી નદીનું ગાન અને વાજાંનું ગાન મૂળ એક જ કુળમાં ઊપજેલાં; અને ઘણું કરી બંને દૂર દૂર વશેલાં. અહિં જ માત્ર નદીકિનારે બાગમાં વાજું વાગતું હતું તેથી અકસ્માત્ ઘણે કાળે બંને ગાનબન્ધુ એકઠાં થયાં, અને તેથી પૂર્વનો સંબન્ધ (એક કુળમાંનો) સાંભર્યાથી અને એકબીજાને ઓળખીને જાણે આનન્દથી બંને ભેટેછે.

પૃ. ૩. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. કરુણભારભરેલ=શોકરસના ભારથી ભરેલો.

શ્લો. ૮. ચરણ ૪. નાણે= ન આણે.

અકાલમરણ.—એક મિત્રની મુગ્ધા પત્નીના મરણે આ કાવ્ય પ્રેર્યું છે.

પૃ. ૪. શ્લો. ૧. ઉત્તરાર્ધ. 'શશિકેરોં પ્રકાશોં લગાર કળા જ્યમ બીજતણી' એ રા. ભીમરાવે ગાયકવાડની રાણીના મરણવિશે કરેલી ગરબીમાંની પંક્તિમાંની કલ્પના આ કલ્પનાથી કાંઇક ભિન્ન અને કાંઇક મળતી છે. પણ હેમનું કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયું તે પ્હેલાં, એટલે આ કાવ્ય મ્હેં રચ્યું તે પ્હેલાં, હેમનું કાવ્ય મ્હારા જોવામાં ન્હોતું આવ્યું.

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. સ્નેહકુતુકમોદ-એ ત્રણે ભાવનું મિશ્રણ અંગ્રેજીમાં admiration એ એક શબ્દથી યથાર્થ બતાવાયછે.

પૃ. ૪. શ્લો. ૫. ચરણ ૨. જવનિકા=પડદો.

પૃ. ૫. શ્લો. ૬. ચરણ ૪. ઝળકી=ઝળકાવી.

,, શ્લો. ૭. ચરણ ૧. ઝળકી-(અહિં અકર્મક છે)=પ્રકાશ પામી.

,, શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. દિવ્યજનસાથ.—નીચે ઉદ્દિષ્ટ કરેલાં તારાકણી, માધવી, ઉષા, ચંદા એ સર્વે દિવ્યજનોનું ટોળું.

પૃ.૭. શ્લો.૧૬.ચરણ ૪. શોકમોદ–શોક અને આનન્દ, બંને સંમિશ્ર.

વ્યથા અન્વેષણ—પૃ. ૧૧. શ્લો. ૨. ચરણ ૪. ખેલવે=રમાડે.

ફસી પડેલી બાળવિધવા.—

કોઇ દુષ્ટે ફોસલાવી લગ્નનું વચન આપી લાભ લઈને પછી તજી દીધેલી બાળવિધવા ડૂબી મરી આપઘાત કરવાને અંધારી રાત્યે નદી-કિનારે ઉભેલી છે. આમ કાવ્યનો આરમ્ભ છે. આપઘાતમાંથી રોકવામાટે કોઇ અદૃશ્ય દિવ્યવાણી હેને ઉપદેશ કરેછે (શ્લો. ૯, ૧૩, ૨૦–૨૨, અને ૨૫ નું પ્રથમ ચરણ—એ દિવ્યવાણીનાં ઉપદેશવચન છે). છતાં હેનો દૃઢનિશ્ચય ફરતો નથી અને અન્તે નદીમાં પડતું મૂકેછે.

પ્રથમ પાંચ શ્લોક, શ્લો. ૧૪ મો, ૨૫ માનાં ચરણ ૨,૩,૪, અને શ્લો. ૨૬ મો એ કવિનાં વચન છે.

પૃ. ૧૩ શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ઘર્ઘર—ઘુંઘુઘુઘુ એમ ઘોઘરો; રવ=અવાજ. ચરણ ૨. આપઘાત થવાનોછે એ કરુણ અને ભયાનક બનાવની અગાઉથી જ જાણે ખબર હોય એમ નદી અંધારાનીસાથે કંઇ (અગમ્ય, અજ્ઞેય) ઊંડી (ગમ્ભીર, છાની) વાતો કરેછે.

શ્લો. ૨. પૃ. ૧૩-૧૪.—'ફરેછે,' 'કરેછે,' અને 'ભણે' એ ત્રણે ક્રિયાનો કર્તા 'સમીરણ' (=પવન) છે.

પૃ. ૧૪. શ્લો. ૨, ૩.–નદીની અન્ધકાર સાથેની ઊંડી વાતની પેઠે જ પવનનું ઘોર ગાન, તમરાંનો નાદ, ઘુવડોનો ઘુઘવાટ, અને દેડકાંનો અવાજ, તે સર્વ ભાવિ (આત્મઘાતરૂપ કરુણ બનાવ)ના પૂર્વધ્વનિ છે; જાતે ભાવિ જાણનારના જ ધ્વનિ છે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧ તમતમે=તમ તમ તમ અવાજ કરેછે.
ચરણ. ૨. અશંક=ભય વિના. (રાત્યનો વખત તેથી).

શ્લો. ૪. ચરણ ૧. અંધારું નયનમાં (આંખ્યમાં,—જોનારાની આંખ્યોમાં) કાળું કાજળ આંજેછે. અર્થાત્ એટલું બધું ગાઢું અંધારું છે.

ચરણ ૩. 'નિહાળે' નો કર્તા 'તું' (૪ થા ચરણમાંનો) છે.

શ્લો. ૫. ચરણ ૧. સરિતા (નદી) પોતાના તરંગશિખરે (મોજાની ટોચો ઉપર) તારા (તારાઓને—પ્રતિબિમ્બ પડેલાં હેને) નચાવેછે.

શ્લો. ૨. ચરણ ૪માં તથા શ્લો. ૫. ચરણ ૨માં વર્ણવેલી સ્થિતિ એ સ્ત્રીની અગમ્ય વ્યગ્રતા અથવા એકાગ્રતા બતાવવામાટે જ છે. પવનનું ગાન એ કાંઈ સાંભળવા માટે સાંભળતી નથી; તેમ જ નદીજળમાંના પ્રતિબિમ્બતારા એ કાંઇ ખરેખરી ગણતી નથી.

પૃ. ૧૫. શ્લો. ૧૦—૧૨. અહિં એ વિધવા અદૃશ્યવાણીના ઉપદેશના જવાબમાં કાંઇક બોલેછે, છતાં સ્વગત જ, સ્વતઃ ઉત્પન્ન થયેલા

ભાવ જ, પ્રકાશ કરેછે. એ પ્રમાણે આગળ ઉપર પણ અદૃશ્યવાણીનાં વચન પછીનાં વિધવાનાં વચનમાં જોઈ લેવું.

શ્લોક ૧૧. ચરણ ૧-૩.—ઇતર(બીજા)ના-અર્થાત્, મ્હને ફસાવનાર પુરુષના—હાથે લીંપાયલો કાજળ (પાપરૂપ કલંક) હૃદયે વળગેલો ધારણ કરતી હું એ કાજળને નદીના ઊંડા પાણીમાં ધોઈ નાંખું (આત્મઘાત કરીને).

શ્લો. ૧૨. પૂર્વાર્ધ—જીવીને આગળ જે ભવિષ્ય છે તે કરતાં ડૂબી મરી આપઘાતથી થનારું ભાવિ ઓછું દુઃખકારક છે—આમ ખોટી દલીલ અન્ધકારથી ઘેરાયલા હૃદયવાળી બોલેછે.

ઉત્તરાર્ધ—બીજી દલીલ એ આપેછે કે-ભૂત (અત્યાર પ્હેલાંની દશા) અને વર્તમાન (હાલની દશા) બંને મ્હારી દશા ભયંકર છે તો પછી ભાવિ દશાથી શું કામ ડરું ?

પૃ. ૧૬. શ્લો. ૧૩. આ શ્લોક બીજા (૯ મા વગેરેની) માફકનાં ટાઇપમાં જોઇતો હતો;-છાપનારની ચૂક છે. અદૃશ્યવાણીનું વચન છે માટે હેવાં ટાઇપ રાખવાં જોઇયે.

ચરણ ૧. નદી ખરેખરા રુધિરથી નહિં, પણ જો આપઘાત કરે તો પાપપરિણામરૂપ રુધિરથી, ભરેલી કહેવાનો હેતુ છે.

ચરણ ૪. અટ્ટહાસ=ખડખડાટ હસવું.

પાપ (મૂર્તિમાન્ **પાપ** જ) ત્હને,—ત્હારા આ આપઘાતના મૂર્ખાઈભરેલા વિચારને—જોઈને ખડખડ હસતું રહ્યુંછે. તું જાણેછે કે આમ ડૂબી મર્યાથી ત્હને—ત્હારા આત્માને-લાગેલું કલંક ધોઈ નંખાશે. પરંતુ એથી તો વળી આત્મઘાત(અને આગળ ઉપર જણાશે તેમ ગર્ભસ્થ બાળકના પરંપરાએ ખૂન)નું પાપ વધશે. તેથી જ કરીને **પાપ** ત્હારી મૂર્ખતાયુક્ત દલીલને અને વૃત્તિને હશી કાઢેછે.

આ ચરણમાંની કલ્પનાનું અજ્ઞાત બીજ Tennyson (ટેનિસન) ના Forlorn નામના કાવ્યની નીચેની કડીમાં કાંઈક છેઃ—

Catherine, Catherine, in the night
What is this you're dreaming?
There is laughter down in Hell
At your simple scheming.........
In the night, in the night;
When the ghosts are fleeting.

મૂળમાં આ—ફસી પડેલી બાળવિધવા વિશેના—કાવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા એ Forlorn કાવ્ય વાંચ્યા પછી જ પણ સ્વતન્ત્ર રીતે થયેલીછે.

શ્લો. ૧૪. આ શ્લોકમાં કાવ્યના આરમ્ભમાંનું જ વર્ણન ફરી આણેલું બે અર્થે સારેછે. એક તો આ ચિત્રની મધ્યમૂર્તિરૂપ વિધવાની આસપાસનાં ઉપાઙ્ગ (તમરાં, ઘુવડ, દેડકાં, પવન હેના નાદ) ફરીથી વાચકની નજર આગળ આણીને એક જાતની શૃંખલા દૃઢ બાંધવી; ક્ષણવાર ઉપાઙ્ગ તરફ નજર ફેંકાવીને. અને બીજું પાપના અટ્ટહાસનું ઇન્દ્રિયગમ્ય પૂર્વરૂપ ધ્વનિદ્વારા (વ્યઙ્ગ્ય તરીકે) બતાવવું. તમરાં વગેરેનો નાદ તે જ પાપનો અટ્ટહાસ છે એમ સૂચવાયછે.

શ્લોક ૧૫ વગેરેમાં વિધવા પોતાની ધૂનમાં ને ધૂનમાં જ—જાણે અદૃશ્યવાણીનું (શ્લો. ૧૩ માનું) વચન સાંભળ્યું જ નથી એમં—પોતાનો ઇતિહાસ કહેછે. છતાં પોતાનું નિર્દોષત્વ અહિં ખરેખરું સ્થાપિત કરીને એજ (શ્લોક ૧૩ માના) વચનનો આડકતરી રીત્યે ઉત્તર આપેછે.

શ્લોક ૧૫. પૂર્વાર્ધ.—હેને ફસાવનારના કપટને ઉદ્દેશીને કહેછે.
ચરણ ૪. તુજ—અર્થાત્, હેને ફસાવનાર પુરુષનું.

શ્લો. ૧૬. લગ્નનું વચન આપ્યાથી ફસાઈ તેથી નિષ્પાપ; પણ લગ્નની પવિત્ર મુદ્રા મળ્યા પ્હેલાં પતિવત્ આચરણ કરવા દેવા જેટલી લાલચને વશ થઈ તેટલે દરજ્જે પાપ. પણ બાકી નિર્દોષ જ

પોતે છે તેથી પોતાના નિષ્પાપત્વનો સાક્ષી **સરલતા**, નિર્દોષ ભોળપણાની વૃત્તિ, તે જ છે, બીજું કોણ હોય? હેવા કપટમય અને ગુપ્ત વૃત્તાન્તનો સાક્ષી અંતર્વૃત્તિ શિવાય કોણ?

આ પાપ અને નિષ્પાપત્વના મિશ્રણને લીધે જ, આગળ જૂદે જૂદે ઠેકાણે 'નિર્દોષ દોષિત,' 'મલિન નિર્મલ' એમ વિરોધાભાસિ વિશેષણો આવ્યાંછે.

પૃ. ૧૭. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. મનોહર રૂપ—પોતાને ફસાવનારના સૌન્દર્ય(શારીરસૌન્દર્ય)ને વિશે કહેછે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૨ જગલોકતણી.—'ભીતિ' એ અધ્યાહાર્ય છે.

ચરણ ૪. મહાનુકમ્પી=મહાદયાવાન્.

પૃ. ૧૮. શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. બૂડી.–અંધારમાં બૂડી તે માત્ર નદીના પાણીમાં અંધારામાં બૂડી એમ નહિં; પણ નદીમાં બૂડી તે અંધારામાં હોવાને લીધે અન્ધકારના ઊંડાણમાં પણ ગુપ્ત થઈ; તેમ જ આત્મઘાત અને ગર્ભસ્થ શિશુઘાતને લીધે આધ્યાત્મિક અન્ધકારમાં, પરમાત્મવિમુખતાના નરકાન્ધકારમાં, પણ બૂડી.

ચરણ ૪. કેટલાક લોક આ પાપ રૂઢિને માથે ન મૂકતાં પુનર્લગ્ન કરવાને ઉત્તેજન આપનારા સુધારાને માથે મૂકશે–એમ કરીને કે એ સુધારો કરાવા માંડયોછે તેથી લગ્નની આશામાં પડીને વિધવા ફસાઈ. પણ વાસ્તવિક જોતાં એ ભૂલ્યું છે. લગ્ન થઈ સકેછે તેથી નહિં, પણ લગ્ન ન થવા દેનારી રૂઢિના બન્ધનને લીધે બાળવિધવાની વૃત્તિયો અવશ રહેવાનો સંભવ વધ્યો; (સ્વાતન્ત્ર્ય હોય તો લગ્નની સહજ સરલતાને લીધે વૃત્તિને અકાલ ઉત્તેજન ન થાય; લગ્નસમાપ્તિ સૂધી ધૈર્ય રહી શકે જ.) તેમજ, પુનર્લગ્ન કરનારાં જોડાંનો ત્યાગ કરાવનારી રૂઢિના ભયથી જ પુરુષે વિધવાને આખર તજી દીધી. એટલે ખરો દોષ રૂઢિને માથે જ યથાર્થ રીતે નાંખ્યોછે.

શ્લો. ૨૬. અહિં વળી ચિત્રનાં ઉપાઙ્ગ તરફ કટાક્ષ ફેંકાવીને શૃંખલા-બન્ધન દૃઢ કર્યુંછે. તેમ જ, વિધવા બૂડી મુવા પછી આ શ્લોકમાં વર્ણ-

વેલા પ્રકાર તરફ સહજ લક્ષ જઈને બનેલા કરુણ ભયાનક બનાવનો એક જાતનો પડઘા પડેછે. તેથી જ હવે નદીનું ફૂદવું, તારાનું તરંગમાં ઊછળવું, પવનનો સુસવાટ અને વિશેષે કરી નદીની અન્ધકાર સાથેની વાત, તે પ્રથમના તે જ બનાવોથી ભિન્ન છે; આ કરુણ બનાવ બનેલાની છાયાથી અંકિત છે. પ્રથમ એ બનવાના બનાવની પૂર્વસૂચના આ બધાં કરતાં હતાં; હવે ભૂતવૃત્તાન્તની—થયેલાની—ગમ્ભીર ભયશોકથી વાતો કરેછે. આ બે કારણથી શ્લો. ૨૬ મો પણ આરમ્ભમાં વર્ણવેલા વૃત્તાન્તની પુનરુક્તિ સહેતુક આણેછે.

ફુલમણિ દાસીનો શાપ.—પૃ. ૧૮.

આખા હિંદુસ્તાનમાં અજ્ઞાન ભણેલાઓના મંડળમાં ખળભળાટ કરી મૂકનારો સંમતિવયનો કાયદો ૧૮૯૦-૯૧ માં જે કેસ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો તે પ્રસિદ્ધ કેસ (હરિમોહન મૈથીનો કેસ) હજી સર્વના સ્મરણમાં હશે. તોપણ અહિં હેનો સારાંશ સગવડને અર્થે આપવો ઠીક છે.

ફુલમણિ દાસી, નાત્યે ઉરિયા કાયસ્થ, ૧૦મી માર્ચ ૧૮૭૯ એ જન્મી; ૧૧મી મે ૧૮૯૦એ (૧૧ વર્ષની ઉમરે) હરિમોહન મૈથી નામના મ્હોટી ઉમરે પ્હોંચેલા પુરુષ સાથે હેનું લગ્ન થયું. લગ્ન પછી સાત દિવસ, રિવાજ પ્રમાણે, એ સાસરે રહી હતી; પછી, પાછી માને ઘેર આવી. પછી વળી બે દિવસ પછી એક દિવસ સાસરે ગઈ હતી, પણ રાત્રે જ પાછી માને ઘેર આવી. પછી ૧૫મી જૂને હરિમોહન આવ્યો, અને તે રાત્રે તે સાસૂની જોડેની ઓયડીમાં સૂતો હતો; ફુલમણિ અને હેની બે ન્હાની બ્હેનો માવાળી ઓયડીની બ્હાર ઓશરીમાં સૂતી હતી. મધ્યરાત્રને શુમારે ફુલમણિની ચીસોથી મા જાગી ઊઠી, અને જઈને જુવેછે તો હરિમોહનવાળી ઓયડીમાં પથારીમાં ફુલમણિને રુધિરપ્લાવિત દશામાં દીઠી, અને હેની થડમાં હરિમોહનને ઊભેલો દીઠો. ઘરનાં બીજાં બૈરાંને બોલાવ્યાં.

ફુલમણિની વડિયાઇયે હરિમોહનને હેના કર્મ માટે ગાળો દીધી; પણ એ ચૂપ ઊભો રહ્યો. ફુલમણિએ થોડુંક પાણી માગ્યું. તે શિવાય કશું, પણ એ બોલી નહિ. દાક્તરને બોલાવ્યો, તે સ્હવારે આવ્યો. તે વખત ફુલમણિ મરણસમીપ હતી; નાડી બન્ધ હતી; શ્વાસ થયો હતો. દવા આપી. સાંઝે ત્રણ વાગ્યે એ મરણ પામી. તે પછી હરિમોહન દાક્તરને મળ્યો; તેણે પૂછ્યું:–"આ અકસ્માત્ શાથી બન્યો?" હરિમોહને કહ્યું:–"સમાગમને લીધે."

બચાવમાં હેતું બતાવવામાં આવ્યું હતું કે આ બનાવ પ્હેલાં સમાગમ થયેલો હતો. આ વાત સંદિગ્ધ હતી. વાત ખરી હશે તો વળી સાબીત થાયછે કે લગ્ન પછી તરત જ એ દુરાચાર થયેલો. નાત્યની રૂઢિ પ્રમાણે (ફુલમણિની માના કહેવા પ્રમાણે) રજોદર્શન પ્હેલાં મેડી થતી ન્હોતી. આ ખરું, હોય તો,

"ત્હેં દુષ્ટ રૂઢિતણું દાસપણું સ્વીકારી"

એ પંક્તિ નિરર્થક જેવી કોઇને લાગશે. પરંતુ રૂઢિના જ બળને લીધે હાવાં અસમાન અને બાલ્યકાળમાં લગ્ન થાયછે, તેમ જ ત્હેને લીધે જ હાવા અકાલ સમાગમનો પ્રસંગ આવેછે; એ જોતાં એ પંક્તિ સંગતાર્થ રહેછે. તેમ જ એ કેસમાંની હકીકતથી લાગેછે કે ફુલમણિની માનું કહેવું પોતાના બચાવ માટે હશે.

પૃ. ૨૦. શ્લો. ૮. ચરણ ૧. અવદ્ય=બોલી ન સકાય હેવું. નિન્દવા લાયક.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. ચાણ્ડાલ=ચાણ્ડાલે. (તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.) આ અધમ ચાણ્ડાલ—અર્થાત્; પોતે.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. ઘૃણા=pity; એક જાત્યના તિરસ્કારથી મિશ્રિત દયા.

પૃ. ૨૨. શ્લો. ૧૮. ચરણ ૩. 'જે'—હાનો સાપેક્ષ શબ્દ 'આર્યભૂમિ' છે.

શ્લો. ૨૨. ચરણ ૧. તિમિરાવૃત=અંધારાથી છવાયલી. શર્વરી =રાત્રિ.

ચરણ ૨. સંહરી=સામેટી લઈને.

ચરણ ૪. એ ઉષાને જોતો નથી પણ જુવેછે હેવી ચિત્તની વ્યગ્રતા અને એક જાત્યની શૂન્યહૃદય એકાગ્રતા પણ છે તેથી "ઉષાને નિરખતો" કહ્યોછે.

કારાગૃહમાંની વિધવા.—પૃ. ૨૩.

કાનડા જિલ્લાની જેલમાં (કારવારમાં) એક ગૌડ સારસ્વત બ્રાહ્મણ નાત્યની રૂપવતી વિધવા યુવતીને જોયા પછી આ કાવ્યની પ્રેરણા થઈછે. દુરાચારથી જન્મેલા બાળકના શબને છુપાવી વ્યવસ્થા કરી દીધા માટે હેને સજા થયેલી હતી. આટલું જ બીજ છે, બાકી સર્વ વાર્તા આ કાવ્યમાં કલ્પનાથી જ રચેલીછે.

પૃ. ૨૩–૨૪. શ્લો. ૬–૭. સાગર અને વૃદ્ધ વિપ્ર (પિતા), લહરી અને બાળકી, વડવાનલ અને પિતાની હૃદયની પીડા (પિતાહૃદય-અંગાર), એ ઉપમાન ઉપમેયનાં યુગ્મ છે તે સહજ જણાશે. લહરીનું સાગર–ઉર ઉપર ઉલ્લાસથી ઊછળવું અને બાળકીનું પિતાને કંઠે હસતે હસતે વળગવું એ બંને પણ સમાન ક્રિયાઓ છે.

પૃ. ૨૪. શ્લો. ૮ ચરણ ૨. બાળ=બાળા. અને તૃતીયાનો પ્રત્યય લુપ્ત છે. બાળાએ.

પૃ. ૨૬. શ્લો. ૨૧. ચરણ ૪. અન્યથા=બીજી રીત્યની. અર્થાત્ સ્વપ્નથી ભિન્ન, જાગતી વખતની જ (સ્થિતિ).

શ્લો. ૨૪. આ પ્હેલાંના બધા બનાવ ઓળંગી જઈને ઠગાઈને કરેલા દુરાચારથી જન્મેલા શિશુનું શબ દરિયામાં નાંખી દેવાને દરિયાકિનારે વિધવા આવી તે વાતથી આરમ્ભ કર્યોછે.

ચરણ ૩. ખદ્યોત=આગિયા.

શ્લો. ૨૫. ચરણ ૩. સુણી રહે.–પોતે કરેલા પ્રતિધ્વનિને જ પોતે સાંભળી રહે.

શ્લો. ૨૬. ચરણ ૧. તુમુલ=તોફાન (પવન વગેરેનું).

પૃ. ૨૭. શ્લો. ૨૬. ચરણ ૩. સિન્ધુના ધ્વનિના યુગલ (જોડા) ની મધ્યે (જ=) જન્મેલા મૌનમાં. પાછલા (૨૫ મા) શ્લોકમાં વર્ણન કર્યાં પ્રમાણે સિન્ધુ એક વાર ઘુઘવે, પછી બંધ રહે, પછી પાછો ઘુઘવે, તે બે ઘુઘવાટની વચ્ચેના મૌન (સિન્ધુ ઘુઘવતો બંધ રહે તે વખત) માં.

શ્લો. ૨૭. ચરણ ૧. આ ચરણમાં 'ઓ' એ શબ્દ આવીને ત્રીજા ચરણના કરતાં બે માત્રા વધેછે; તેથી વિષમ હરિગીતના માપમાં ફેર પડેછે. પણ ત્રીજામાં બે માત્રા ઓછી છે એટલે વિષમત્વ રહ્યું જ ગણાય. ' ઓ ' એ સંબોધનદર્શક અહિં આવીને બે માત્રાથી લંબાણ પ્રારમ્ભમાં થાયછે તે અર્થને ઉપયોગી છે. સંબોધનની સાથે ભાવપ્રબલતા આમ લંબાતા ઉદ્ગારથી સૂચવાયછે.

વિષમ હરિગીતનું માપ 'કુસુમમાળા'માં બતાવ્યુંછે. પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં બીજા તથા ચોથા ચરણ કરતાં બે માત્રા ઓછી; પ્રથમ તથા ત્રીજા ચરણમાં તાલ પ્રથમ માત્રા ઉપરથી જ શરૂ; બીજા તથા ચોથામાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ.

માત્ર આ શ્લોકમાં પ્રથમ ચરણમાં 'ઓ' ઉપર નહિં પણ 'મત્ત'-ના ' મ ' ઉપર પ્રથમ તાલ.

ચરણ ૪. પવનના ઘુઘવાટમાં પોતાના હૃદયમાં હ્‌હોળાતા ગુપ્ત પણ પ્રબળ ક્ષોભનું પ્રતિબિમ્બ પોતે દેખેછે; અને જાણે તેથી જ કોઇક રીત્યે પોતાનું હૃદય ખાલી થતું લાગેછે તેથી પવનનો ઘુઘવાટ હેને આ વખત ગમેછે. વિશેષરીતે એ કારણ શ્લો. ૨૮ના પૂર્વાર્ધમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૨૮. પૂર્વાર્ધ.—અન્વયઃ—ને ત્હમારા ઘુઘુરવમાં બધા મ્હારા હૃદયરવ સુણી સુણીને, ત્હમારા ઘોરરવમાં ડૂબી જતા મ્હારા હૃદયરવ વીસરી જાઉં.

શ્લો. ૨૯. ઉત્તરાર્ધ.—બાળકના ખૂનમાં સાક્ષાત્ પોતાનો હાથ નથી

છતાં હેને વિપથ દોરનારે બાળકનું ખૂન કર્યું ત્હેના શબને સંતાડવા જેટલી સહાયતા કરવાને લીધે, હાથ લોહીથી નથી ખચડાયા છતાં પાપભાગને લીધે હૃદય પાપના રુધિરથી જ ખચડાઈને કલંકિત થયું છે જ.

શ્લો. ૩૦. ઉત્તરાર્ધ.–તારા તે રાત્રિનાં નયન.

શ્લો. ૩૧. પૂર્વાર્ધ—એટલામાં એકાદ તારો વાદળામાં પડેલા બાકોરાંમાંથી જણાયછે ત્હેને સંબોધીને કહેછે.

પૃ. ૨૮. શ્લો. ૩૧. ઉત્તરાર્ધ–ત્હારા તેજથી ઓપેલા, તરંગના (મોજાના) શીકર (ફોરાં, જલકણ) ઉછાળીને આ કાળો સિન્ધુ કરાલ હાસ કરી મ્હારા કર્મને જ નિંદેછે.

શ્લો. ૩૨. ચરણ ૨. લઘુ=હલકી. અદ્ધર ફલંગો મારે તેથી હલકી ફલંગો.

શ્લો. ૩૬ વગેરે. સ્વપ્નામાં પોતે વેલી બની ગઈ હતી તે વખત જે ભમરાએ દંશ દીધો હતો તે ભમરો માણસ બનીને હેને ફસાવનારો પુરુષ થયો એમ કલ્પના કરેછે.

પૃ. ૨૯. શ્લો. ૪૨, ૪૩. અહિં ખરેખરા ભમરાનો, તેમ જ ફસાવનાર પુરુષનો, બંનેનો ઉદ્દેશ છે. પુરુષથી ન ઠગાવાની વાસ્તવિક ઇચ્છા છે; તેમ જ પરિતાપના જોસમાં ને જોસમાં વસ્તુસ્થિતિ અને પોતાના સ્વપ્નની વચ્ચેની મર્યાદા ભૂલી જઈને (શ્લો. ૩૬ વગેરેમાં ભૂલી ગઈ છે તેમ જ) ખરેખરા ભમરાને પડછાયે પણ ન જવાનો નિશ્ચય કરેછે.

શ્લો. ૪૫. ઉપાલમ્ભ=ઠપકો; મ્હેણું.

દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો.—પૃ. ૩૧.

એક વખત સાંજે કારવારના અર્ધચન્દ્રાકાર દરિયાકિનારે ફરતાં એ અર્ધચન્દ્રાકાર કિનારાને અન્તે ઊભેલા ઊંચા અને ઝાડીથી ભરપૂર પર્વતની ટોચથી થોડે જ ઊંચે ચન્દ્ર, શુક્ર, અને બીજો એક તારો (ગ્રહ,–ગુરૂ અથવા શનિ હશે) એમ ત્રણે પાસેપાસે ખૂબ આવેલા દીઠા; જોતાં જોતાં પર્વતના શિખરની ટોચને જાણે અડકીને ગૂમ

થયા. (જાણે પર્વતની ઝાડીમાં જ ગયા.) એ ઉપર આ કાવ્યની કલ્પના ચણીછે.

ઉપરટ્પકે જોતાં મનુષ્ય અને પ્રકૃતિ એ બે એકબીજાથી સ્વતન્ત્ર, અસંબદ્ધ, એકની બીજા ઉપર કાંઇં અસર નહિં હેવાં જણાયછે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ બંને ગૂઢ અને નિકટ સંબન્ધમાં જોડાયલાં છે; પ્રકૃતિ મનુષ્યની સર્વ ઘટનાનું મૂળ છે, હૃદય, આત્મા, સર્વના બંધારણ ઉપર પોતાની છાયા સૂક્ષ્મ રીતે પાડેછે, એ કવિત્વમત આ કાવ્યમાં દર્શાવવાનો પ્રયત્ન છે. **ચંદા**, **શુક્ર**તારા, અને બીજી **તારા**સખી આ લોકથી અપ્રાપ્ય રહી ગગનમંડળમાં ભમતાં છતાં આ પ્રસંગે એકાએક છેક મનુજભૂમિમાં તો નહિં પણ પર્વતટોચે રમતી **વ**નદેવી કને આવીને મર્ત્યભૂમિ સમીપ (ઉપમર્ત્યભૂમિમાં) આવ્યાંછે અને પોતાનાં તત્ત્વનો માનવ જોડે સંબન્ધ બતાવનારાં ગીત ગાયછે. **વ**નદેવી તે મનુજભૂમિથી એટલી બધી (**ચંદા** વગેરે જેટલી) દૂર નથી વસતી; પરંતુ મનુષ્યથી અદૃશ્ય (અને માત્ર કાલ્પનિક) હોવાને લીધે માનવમંડળથી ઊંચા ચક્રમાં ફરનારી છે. તે **ચંદા** વગેરે દિવ્યમંડળ અને માનવમંડળની વચ્ચે, બેને જોડનાર, અંકોડારૂપ છે. **ચંદા**, **શુક્ર**તારા, **તારા**સખી, **વ**નદેવી દરેકને પોતપોતાના ખાસ ગુણધર્મ આરોપ્યા છે તે હેમની ગરબીઓમાં જણાવ્યાછે. આ ત્રણ ગગનસુન્દરીઓ અને ચોથી **વ**નદેવી મળી ચાર દિવ્યસુન્દરીઓ સાથે (આ વખત પર્વત ઉપર મળીને) ગરબાં ગાતી કલ્પીછે. એ ગરબા માનવમંડળથી સંભળાય એમ નહિં જ, પણ આ પ્રસંગે કોઇ અજ્ઞેય દિવ્ય કૃપાના પ્રતાપે માત્ર કવિ આ ગરબા સાંભળવાને જઈ સક્યોછે; એ ગરબા "સુણે કો મનુજ ધન્ય" હેવા છે. આમ એ તત્ત્વોનાં વચનોક્તિ દ્વારા ઉપર કહેલો કવિત્વમત દેખાડ્યોછે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૪. ઉદ્દામ=અનિયન્ત્રિત; અર્થાત્ જોરભેર.

શ્લો. ૨. ચરણ ૩. જે'માં=જે હૃદયમાં.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧. ગાનસંગમ—સાગરનું ગાન અને મ્હારા હૃદયનું ગાન, એ બે ગાનનો સંગમ.

•પૃ. ૩૪. શ્લોક. $\frac{૨૧}{૩}$ વગેરેમાં ધ્રુવ (ટેકની) પંક્તિ-"તેજે ધર્યાં૦"-એવડાં "   " ચિહ્નમાં છે, અને ચંદા વગેરે છૂટક બોલેછે તે કડીઓ અક્કેક '   ' ચિહ્નમાં છે; ત્હેનું કારણ એ કે ચંદા વગેરે પોતપોતાની કડીઓ એકલી ગાયછે, પણ ટેકની પંક્તિ ('તેજે ધર્યાં' વગેરે) બધીઓ સાથે લાગી ઉપાડીને ફરી ગાયછે.

પૃ. ૩૫. શ્લો. $\frac{૨૫}{૭}$ કવિમિત્ર—કવિતા અને ચિત્રકલા એ બેમાં કવિત્વમૂલક ઊંડો સંબન્ધ છે માટે કવિનો મિત્ર ચિત્રકાર. ફલક=ચિત્ર જે'નાઉપર ચીતરવાનું તે ચોકઠું અથવા કપડું.

તત્ત્વદર્શિ=તત્ત્વ બતાવનાર; ચિત્રના વિષયભૂત વસ્તુઓનું ઊંડું અને ખરું સ્વરૂપ બતાવનાર; એ 'પ્રતિભા'નું વિશેષણ છે.

•પ્રતિભા=genius, કવિત્વશક્તિ, જે સ્વાભાવિક રીત્યે જ મળે-છે-ઈશ્વરદત્ત જ છે-તે શક્તિ. પ્રતિભાનું લક્ષણ

प्रज्ञानवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता

(નવો નવો ચમત્કારયુક્ત પ્રકાશ કરનારી બુદ્ધિશક્તિ તે પ્રતિભા.) એમ કહ્યુંછે.

શ્લો. $\frac{૨૬}{૮}$. હર્ષરિપુ—પ્રકાશ અને આનન્દને અનુકૂલતાનો સંબન્ધ છે, તેમ અન્ધકારને આનન્દ જોડે એક જાત્યનો વિરોધ જ છે માટે હર્ષનો રિપુ અન્ધકારને કહ્યોછે.

પૃ. ૩૬. શ્લો. ૨૭. ઉત્તરાર્ધ.—ગાન બંધ પડ્યા પછીનો ધ્વનિ, ઝણકાર, સંસ્કાર રહે તેથી. સુન્દર અપૂર્વ ગાન તેથી હેનો સંસ્કાર મનમાં વધારે ભમ્યા કરે.

વનદેવીની ગરબી.—આ ગરબીનો બાંધો અપ્રસિદ્ધ છે; પણ એ ચાલ ઘણી મધુર સુરની હોવાથી, બાવચા લોકનાં બૈરાં કનેથી સાંભળે-

લી, સ્વીકારીછે. ગાઈ સાંભળ્યા અથવા સંભળાવ્યાથી જ જણાય એમ છે; પણ હેના સુર કાંઇક નીચે પ્રમાણે છે.

આ સો મા સો શ ર દ પુ ન્ય મ ને ચાં દ જો

ग प प ग प प प ध प म ग ससम ग रि

કા ગ ળિ યા લ ખ તાં રે ચં દ ન ચો ક માં રે લોલ

रि रि रि रि स स रि ग म प ध मप म ग रि स

આ બધા સુર શુદ્ધ છે, કોમળ કે તીવ્ર હેમાં કોઇ નથી.

આ ગરબીમાં 'ભે,' 'મી,' 'વે' વગેરે દીર્ઘ સ્વરો ઉપર વળી દીર્ઘતાનાં ચિહ્ન મૂકવાનું કારણ એ કે એ બધા પ્લુત સ્વર છે.

શ્લો. ૩૧/૧ ચરણ ૪. **વ**નદેવીને ઘેર પધાર્યાં તેથી મન્દિર અમીરસથી રચ્યું કહેછે.

પૃ. ૩૭. શ્લો. ૩૩/૩. ચરણ—૧. છેડીને—તંબૂરો વગેરે તારનાં વાદ્યમાં તારને આંગળીથી હલાવવું (વગાડવા માટે) હેને ' છેડવું ' કહેવાયછે.

શ્લો. ૩૩/૩, ૩૪/૪. **વ**નદેવી તે સંગીતની અધિદેવી કલ્પીછે; અને સંગીતને મનુષ્યના હૃદયભાવ જોડે સંબન્ધ ઊંડો છે. માટે **વ**નદેવીની વીણામાં મનુષ્યહૃદયના હર્ષશોક રેડાઈ પાછા ધ્વનિરૂપે નીકળતા કહ્યાછે. મનુષ્યના હૃદયના સર્વ જાત્યના ભાવ, હર્ષ અને શોક, એ બે મુખ્ય વર્ગમાં આણી સૈકાયછે; માટે બે જ વિભાગ બસ છે. ઉત્સાહપર (પ્રવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ હર્ષના વર્ગમાં, અને વિરક્તિપર (નિવૃત્તિપર) સર્વ ભાવ શોકના વર્ગમાં આવી જશે.

સંગીતમાં જે સુર શ્રવણે પડેછે તે બધા મનુષ્યના હર્ષશોકનું જ (આ સંગીતદેવીની વીણામાં થઈને થયેલું)રૂપાન્તર, મૂર્તરૂપ, છે. અને આ **વ**નદેવીની વીણાના સુર તે તો મનુષ્ય સાંભળી સકતા નથી; પણ મર્ત્યલોકમાં જે માનવગાન બધું છે તે એ વીણાના જ સુર મર્ત્યલોકમાં પ્હોંચીને બનેલુંછે; એટલે સુધી પ્હોંચતાં પ્હોંચતા એ સુર–મૂળ

સુર-ઝાંખા બની ગયેલા હોયછે, એટલો ફરક. અને માટે જ એ માનવ-ગાનનું આખર ઊંડે દૂર જતાં મૂળ વનદેવીની વીણાના સુરમાં જ છે, પણ તે કોઇ વિરલાઓને જ જડેછે. આમ કાંઈક કલ્પના છે.

શ્લો. ૩૫/૫. ઉષા તે આ લોકમાં પ્રત્યક્ષ દેખાયછે તેથી આ લોકની છે; તેમ જ આખેર અમૂર્ત ભાવના જ છે અને ક્ષણવારમાં અદૃશ્ય થઈ જનારી ઉષા દિવ્યલોકનું જ ભાન કરાવનારી છે તેથી દિવ્યલોકની છે; આમ એ બંને લોકને જોડનારી છે. તે જ રીતે સંગીત એ વસ્તુ જ મર્ત્યલોકમાં પ્રત્યક્ષ ગમ્ય છતાં દિવ્યભાવનાઓ ઉત્પન્ન કરેછે તેથી દિવ્ય વસ્તુ જ છે;. અને તેથી સંગીતની દેવી એ બંને લોકને જોડનારી છે.

શ્લોક. ૩૯. એકાએક આ અદ્‌ભુત સ્વપ્નદર્શન લુપ્ત થયું. છતાં એ ગાનના અલૌકિકત્વને અને માધુર્યને લીધે સંસ્કારરૂપે ગાન સંભળાતું જ રહ્યું.

સ્વપ્ન અને પ્રત્યક્ષ.—પૃ. ૩૮.

પ્રિન્સ વિક્ટર તે આપણા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સનો પ્રથમ કુંવર ઈ. સ. ૧૮૯૨ ના જાન્યુઆરીમાં એકાએક ટૂંકી માંદગીમાં મરણ પામ્યો. પ્રિન્સેસ મે ઑફ ટેકની સાથે હેનું લગ્ન થવાનું નક્કી થયું હતું, તેટલામાં જ એ મરણ પામ્યો. પ્રિન્સેસ મે હેના મંદવાડમાં પ્રેમ-પૂર્વક ચાકરી કરતી હતી એ વિશે તે વખતના પ્રસિદ્ધ થયેલા વૃત્તાન્તો-માં આવેલુંછે.

શ્લો. ૨. ચરણ ૩. સુષુપ્ત=પૂર્ણનિદ્રામાં પડેલા, અર્થાત્- ક્ષણવાર લોપ પામેલા.

પૃ. ૩૯/૪૦. શ્લો. ૬ થી ૧૨ એ કુંવરીના સ્વપ્નનું વર્ણન કરેછે.

પૃ. ૩૯. શ્લો. ૮. ચરણ ૧. દિવ્યપુરુષ—પ્રેમનો અધિદેવતારૂપ દિવ્યપુરુષ આ કલ્પ્યોછે.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૨. 'વીંઝતો'-હેનું કર્મ 'ઝંઝાવાત' અને કર્તા 'ગૃધ્રરાજ' છે.

પૃ. ૪૦. શ્લો. ૧૧. ચરણ ૩. આક્રમી=આક્રમ કરનાર; હુમલો કરનાર.

ગૃધ્રરાજ—મહાન્ ગીધ; તે ભાવિ મૃત્યુનો સૂચક કર્યોછે.

પૃ. ૪૧. શ્લો. ૨૮. ચરણ ૧. એડિ—પ્રિન્સ વિક્ટરનાં નામોમાં એડવર્ડ એ એક હતું અને હેનાં ભાઈ બ્હેનો વગેરે તથા પ્રિન્સેસ મે એડી એ ટૂંકા નામથી બોલાવતાં.

ચરણ ૩. 'બોલી'—હેનો કર્તા 'આકાશવાણી' છે.

વિધવાબાલાશ્રમની પાસે.—પૃ. ૪૨.

પૃ. ૪૭. શ્લો. ૩૦. વિધવાઓનાં બાળકો ગુપ્ત રીતે એ આશ્રમમાં મૂકી દેવા માટે હેવી ગોઠવણ જોયેલીછે કે બ્હારથી જ ભીંતમાં પેટી (વખારો) ખશેડી દેતાંની સાથે પેટી જોડે સંબન્ધ કરેલો ઘંટ અંદર મકાનમાં વાગે એટલે રક્ષક આવીને તરત બાળકને લઈ જાય; અને બ્હાર આવેલી વિધવા દેખાય પણ નહિં.

ઠગાયલી વિધવા અને હેનું માંદું બાળક.—પૃ. ૪૭.

પૃ. ૪૯. શ્લો. ૧૭. ચરણ ૪. સાધ્વસ=ભય.

પૃ. ૫૧. શ્લો. ૨૬–૨૭. **મ**દ્રદેશના રાજાની કુંવરી **સા**વિત્રીને **ય**મરાજે મુવેલો પતિ **સ**ત્યવાન્ પાછો જીવતો કરીને આપ્યો હતો એ આખ્યાન સુપ્રસિદ્ધ છે.

માદ્રી=**મ**દ્રરાજની પુત્રી; **સા**વિત્રી.

સાવિત્રીને તો મુવેલો પાછો આપ્યો હતો; અને આ વિધવાની માગણી તો જીવતી બાળકીના બદલામાં પોતાને **મો**તને આપવાની છે. તેથી **મા**દ્રી કરતાં આ સ્હેલી માગણી કહીછે.

બે સ્વપ્નદર્શન.—પૃ. ૫૨.

આ મનુષ્યનું જીવન અનેક દુઃખથી ભરેલું છે; પરંતુ અન્તે સુખમય પરકાળમાં જીવન છે જ; તેમ જ એ પરજીવનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ આ જીવનની કસોટીઓમાં થઈને જ છે; એ કસોટીઓનો કોઇ પણ પ્રકારે

ત્યાગ થઈને એકદમ સુખમય પરજીવનમાં જઈ સકાવાનું જ નહિ; અને હેમાં જ વાસ્તવિક સત્ય અને હિત છે; એ કસોટીઓમાંથી પાર ઉતરવા માટે શ્રદ્ધા અને શાન્તિ એ બે મુખ્ય સાધન છે; દુઃખમય સંસારથી ત્રાસીને ન્હાસવાથી કાંઇ જવાવાનું જ નથી; એ સંસારના અંગારાથી તપ્ત થયા છતાં શ્રદ્ધા અને શાન્તિનું સેવન કરી ખરા ધર્મમાર્ગને સ્વીકાર્યાથી ભાવિ આનન્દ અને સુખની સત્ય આશાનો ઝળકાટ અહિંથી જોઈ સકાશે.—આ સર્વ સત્યોનું નિદર્શન કરવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. બે જૂદાં જૂદાં સ્વપ્નમાં દર્શન દીઠાં; એકમાં ખોટા પણ બ્હારથી લોભક ઉપાય બતાવનાર છેતરનારો દિવ્ય (દિવ્યાભાસી) પુરુષ આવીને છેતરનારો ઉપદેશ કરેછે; બીજામાં સત્ય ઉપાય બતાવનાર સાચો દિવ્યપુરુષ (angel) સત્ય ઉપદેશ કરેછે;—આમ કલ્પનાનું સ્વરૂપ છે.

પૃ. પ૨. શ્લો. ૩. ચરણ ૨. મધ્યરજની–અહિં સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે. મધ્યરાત્રિયે.

ચરણ ૩, ચરણ ૪. 'ચાલિયો,' 'પેઠો;'—કર્તા (અધ્યાહૃત) 'હું' છે.

શ્લો. ૪. ચરણ ૨. ધરતી–હાનું કર્મ 'શોર' છે.

ચરણ ૩. ભેદી—હેનું કર્મ 'તરુઘટાઓ' છે. 'ચાલિયો'–કર્તા 'હું' (અધ્યાહૃત) છે.

ચરણ ૪. સુણતો—કર્તા 'હું'–ઉપર પ્રમાણે. પડછંદ=(પ્રતિચ્છન્દ) પડઘા. પ્રાથમિક અર્થ—પ્રતિબિમ્બ.

પૃ. પ૩. શ્લો. ૬ પૂર્વાર્ધ.–શ્યામશરીર (કાળા શરીરવાળા) તિમિરે નભગુહા લીંપી (લીપાઈ) હતી.

શ્લો. ૭. આકાશ અને સિન્ધુને એકઠાં ગૂથીને અંધારું બંનેને એકાકાર કરી નાંખતું હતું, અને એ બેમાં તારારૂપી અંગારા બધે વેરતું હતું. (સિન્ધુમાં તારાનાં પ્રતિબિમ્બરૂપે).

શ્લો. ૮. ચરણ ૨. 'ઘેરિયો'—(અધ્યાહૃત) 'હું' ઘેરાયો.

પૃ. ૫૪. શ્લો. ૧૩. વીણા (બીન)નાં તુંબડાં તો કડવાં જ હતાં, પણ હેને ચન્દ્રિકાના લેપથી ઢાંકી દઈને જાણે બીજા કોઇ અદ્ભુત પદાર્થનાં છે એમ કર્યું હતું; એ આ દૂતનું કપટમય સ્વરૂપ છે.

તન્ત્રી=તાર (વીણાના).

શ્લો. ૧૫. ચરણ ૧. નિર્વેદ=નિરાશામિશ્ર શોક.

શ્લો. ૧૬. ઉત્તરાર્ધ. " સ્વરમૌક્તિક વરસાવતો. "—

રા. ભીમરાવકૃત 'પૃથુરાજરાસા'ના પ્રથમ સર્ગમાંના **નારદની** વીણાને કરેલા અપૂર્વ અને રમણીય ઉદ્બોધનમાંની

'કોવાર ભાવ ધરી નાચંતી મોતી વેરે"

એ પંક્તિનો સંસ્કાર આ ઠેકાણેના રૂપકમાં છે.

પૃ. ૫૫. શ્લો. ૨૧/ ઉત્તરાર્ધ. આનન્દસિન્ધુ–આનન્દસિન્ધુમાં. સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.

પૃ. ૫૬. શ્લો. ૩૨. ચરણ ૧. ગાનસૌરભધારી=ગાન અને સૌરભ-ધારણ કરનાર. (ગાન અંદરથી આવતું; અને દિવ્યકુસમસુગન્ધ; જે બંને ઉપરના બે શ્લોકોમાં કહ્યાંછે તે).

પૃ. ૫૭. શ્લો. ૩૭. પૂર્વાર્ધ.–ગર્જનાને અને ઘોષણાને (બંનેને) ભેળીને. 'અને' અધ્યાહૃત છે. પવનનો અને પોતાનો નાદ બંને એકઠા કરીને.

પૃ. ૬૧. શ્લો. ૫૭. ઉત્તરાર્ધ.–એ માળાની વચ્ચે શુક્રનો તારો હતો તે દૂતના તેજસ્વી કપાળમાં પડેલા પોતાના પ્રતિબિમ્બને ચુમ્બતો હતો.

શ્લો. ૫૯. ઉત્તરાર્ધ. ધૂમકેતુરૂપી વિમાનને ધૂમકેતુનું પૂંછડું તે જ ચામરરૂપ શણગાર હતો.

પૃ. ૬૨. શ્લો. ૬૪/૪ ચરણ ૪. અવસાન=અવસાને; અન્તે. (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે).

પેલાપ્રથમ આવેલા ખોટા દૂતની શ્લો. ૨૪/૮, ૨૫/૫ માં કહેલી દલીલોનો ઉત્તર શ્લો. ૬૨/૨ ૬૪/૪, ૬૫/૫ માં છે; અને શ્લો. ૨૬/૧૦ માંની દલીલનો ઉત્તર પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૭/૭ માં છે.

પૃ. ૬૩. શ્લો. ૬૮ ભીનું લૂગડું પાથર્યાથી અંગારા હોલાઈ જાય; તેમ શ્રદ્ધાશાન્તિના ધ્વજપટથી ભવ-અંગાર હોલાઈ જાય.

પૃ. ૬૪ શ્લો. ૭૬ ચરણ ૨. ગગનસુન્દરી—અર્થાત્-ઉષા.

મત્સ્યગન્ધા અને શાન્તનુ.-પૃ. ૬૫.

મત્સ્યગન્ધાનું આખ્યાન મહાભારતમાંનું સુપ્રસિદ્ધ છે. વાર્તાનો માત્ર ઉપયોગ કરી આ કાવ્યમાં યોગ્ય લાગતો ફેરફાર કર્યોછે.

ગરબી.-ગરબીની આ ચાલ વિશે 'દિવ્યસુન્દરીઓનો ગરબો' એ કાવ્યમાંની વનદેવીની ગરબી (પૃ. ૩૬) ઉપરની ટીકા જુવો.

અહિંપણ 'ચ્છ,' 'રે,' 'ને,' 'એ' વગેરે ઉપરનાં ચિહ્ન પ્લુત-સ્વર જણાવેછે.

પૃ. ૬૬ શ્લો. ૮ ચરણ ૪. રાજા એકદમ અણધાર્યો આવી ચઢ્યો તે જોઈને ગાતી ગાતી તદ્દન બંધ ના રહી પણ અડધું મનમાં અડધું બ્હાર એમ ગાન ગણગણતી રહી; માટે 'ગુંજતી' કહ્યુંછે. ગુંજતી ગુંજતી રહીને ગાતે થોભી.

શ્લો. ૯. ચરણ ૨. મૃદુગાલમાં.-એ માછીની છોકરીના મૃદુગાલમાં.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૩. કર્તવ્યવશ.—હોડીમાં આ કિનારેથી પેલે કિનારે ઉતારૂઓને લઈ જવાનું હેતું કામ જ હતું માટે કર્તવ્યવશ.

પૃ. ૬૬–૬૭. શ્લો. ૧૨–૧૪ એ **મત્સ્યગન્ધાએ** ગાયેલી પ્રારમ્ભની ગરબી (પૃ. ૬૫ શ્લો. ૧–૩) ના રૂપકને અનુલક્ષીને ઉત્તરરૂપ કાંઇક છે. શ્લો. ૧૨ તે શ્લો. ૩ નો, શ્લો. ૧૩ તે શ્લો. ૨ નો, અને શ્લો. ૧૪ તે શ્લો. ૧ નો. એમ ઉત્તરરૂપ છે.

પૃ. ૬૮ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અતન્દ્રિતા=અનિદ્ર, જાગૃત.

ચરણ ૪. સ્મરસખી=સ્મર (=કામદેવ)ની સખી. મદનનું ઉદ્દીપન કરનારી.

પૃ. ૬૯ શ્લો. ૨૬ ચરણ. ૪. કુતૂહલ=નવાઈ; આશ્ચર્ય; કહેલું હશે? શું હશે? એ જાણવાની ઇચ્છાની વૃત્તિવાળું આશ્ચર્ય.

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનન્દાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી સ્મિત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.–પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાયછે અને ઉત્તરા હેને રોકેછે, પછી યુદ્ધમાં એ પડેછે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કલ્પી કાઢેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પક્ષ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પછી પ્હેલવ્હેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ,–નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ–નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. 'સુકુમાર જુગલ કપોતકેરું' એમ સંબન્ધ છે. 'સુકુમાર' પછી વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલ્યથી થયુંછે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિહ્વા=જીભ; અગ્નિની જ્વાળા; ભડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિ=તરવાર.

રમણીયતાજનિત શોક.–પૃ. ૭૩.

આનન્દ અને શોકનાં ઝરણનાં મૂળ મનુષ્યના હૃદયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેવું છે. આનન્દ અને શોક બંનેની પરિસીમામાં આંસુ જ પડેછે એ હેનું એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યન્ત ટાઢય અને અત્યન્ત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાયછે. આ કાવ્યમાં, સુન્દર સરોવર જોયાથી આનન્દ થતાં વાત . શોક—એ આનન્દથી જ–ઉત્પન્ન થયેલો હેનું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બતાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. પં. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ જાણે દિવ્ય ભૂમિ જુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગત્‌ની પણ પેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ ઊંડાં ઊંડાં પટ ખોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાર્ધ. 'શું' અને 'કાં' એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા. (કહેવા ઊંડા); અર્થાત્, અતિશય (ઊંડા)

શુક્રતારા.—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલ્લા બે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૧–૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી શુક્રતારાને સુરસરોવરમાં ન્હાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપીછે. બાકી-નો ઉપમાન વાકયનો અંશ—પુરૂરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડો થઇ બધે સોધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાકયમાં પ્રતિરૂપ પામતો નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજક જ થાયછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષા-ની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ્ રાજા અને ઉર્વશી અપ્સરા તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે. પછી **શતપથ** બ્રાહ્મણ, **વિષ્ણુ**પુરાણ; હરિવંશ વગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તર પામીને એ કથા ગવાઈછે. (**ઓ**ખા—ઉષા—અને **અનિરૂદ્ધ**ની કથાનું મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છે:—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરૂરવસ્ રાજા એકબીજાને મોહી ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરૂરવ જોડે રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં, છોકરાં જેવાં વ્હાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઇને લઈ જવા દેવાં નહિ: ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અને કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વ-શીની દૃષ્ટિયે નગ્નાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અંતે

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનન્દાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી સ્મિત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.–પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાયછે અને ઉત્તરા હેને રોકેછે, પછી યુદ્ધમાં એ પડેછે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કલ્પી કાઢેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પક્ષ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પછી પ્હેલવ્હેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ,–નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ–નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ‘સુકુમાર જુગલ કપોતકેરું’ એમ સંબન્ધ છે. ‘સુકુમાર’ પછી વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલ્યથી થયુંછે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિહ્વા=જીભ; અગ્નિની જવાળા; ભડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિ=તરવાર.

રમણીયતાજનિત શોક.–પૃ. ૭૩.

આનન્દ અને શોકનાં ઝરણનાં મૂળ મનુષ્યના હૃદયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેલું છે. આનન્દ અને શોક બંનેની પરિસીમામાં આંસુ જ પડેછે એ હેનું એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યન્ત ઠાઢ્ય અને અત્યન્ત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાયછે. આ કાવ્યમાં, સુન્દર સરોવર જોયાથી આનન્દ થતાં વાંત શોક–એ આનન્દથી જ–ઉત્પન્ન થયેલો હેનું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બનાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. ૫. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ જાણે દિવ્ય ભૂમિ જુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગતૂની પણ પેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ ઊંડાં ઊંડાં પટ ખોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાર્ધ. 'શું' અને 'કાં' એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા. (કહેવા ઊંડા); અર્થાત્, અતિશય (ઊંડા)

શુક્રતારા.—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલ્લા બે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૧–૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી શુક્રતારાને સુરસરોવરમાં ન્હાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપીછે. બાકી-નો ઉપમાન વાક્યનો અંશ—પુરૂરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડો થઇ બધે સોધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજક જ થાયછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષા-ની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ્ રાજા અને ઉર્વશી અપ્સરા તે સૂર્ય અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે. પછી **શતપથ** બ્રાહ્મણ, **વિષ્ણુપુરાણ**; હરિવંશ વગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તર પામીને એ કથા ગવાઈછે. (**ઓખા**—ઉષા—અને **અનિરૂદ્ધ**ની કથાનું મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરૂરવસ્ રાજા એકબીજાને મોહી ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરૂરવ જોડે રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં, છોકરાં જેવાં વ્હાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઇને લઈ જવા દેવાં નહિ. ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અને કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વ-શીની દૃષ્ટિયે નગ્નાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અંતે

શ્લો. ૨૭: ગાલ સુન્દરીનો; અધર શાન્તનુનો. ગાલને અધર અડકતા અડકતામાં સુન્દરીએ અપૂર્વ આનન્દાનુભવથી અને સંમતિ હોવાથી સ્મિત કર્યું.

ઉત્તરા અને અભિમન્યુ.–પૃ. ૬૯.

આ કથા મહાભારતમાં છે અને અત્યન્ત સુપ્રસિદ્ધ છે. નવીન લગ્ન થયેલો અભિમન્યુ યુદ્ધમાં જાયછે અને ઉત્તરા હેને રોકેછે, પછી યુદ્ધમાં એ પડેછે, એ માત્ર કથામાંથી લીધેલું છે. બાકી ઉત્તરાનું સ્વપ્ન અને બધો સંવાદ કલ્પી કાઢેલાં જ છે.

શ્લો. ૧ ચરણ ૪. નવોઢા=નવી પરણેલી યુવતી.

પૃ. ૭૦ શ્લો. ૫ ચરણ ૩. પક્ષ્મોમાં=પાંપણોમાં.

ચરણ ૪. નવાં—લગ્ન પછી પ્હેલવ્હેલાં જ આ આંસુ પાડ્યાં, (પ્રસંગ જ પ્રથમ), તેથી, તેમ જ,–નવવધૂના નવા નવા પ્રેમને લીધે એ પ્રથમ આંસુમાં મોહની શક્તિ પણ અપૂર્વ નવીન તેથી પણ–નવાં આંસુ.

શ્લો. ૮ તથા ૯ યુગ્મક છે. ‘સુકુમાર જુગલ કપોતકેરું’ એમ સંબન્ધ છે. ‘સુકુમાર’ પછી વિરામચિહ્ન છાપનારની ભૂલ્યથી થયુંછે.

પૃ. ૭૧ શ્લો. ૧૧ ચરણ ૩. જિહ્વા=જીભ; અગ્નિની જ્વાળા; લડકાની શિખા.

પૃ. ૭૩ શ્લો. ૨૧ ચરણ ૩. અસિ=તરવાર.

રમણીયતાજનિત શોક.–પૃ. ૭૩.

આનન્દ અને શોકનાં ઝરણનાં મૂળ મનુષ્યના હૃદયમાં પાસે પાસે છે એમ જ્ઞાતાઓનું કહેવું છે. આનન્દ અને શોક બંનેની પરિસીમામાં આંસુ જ પડેછે એ હેનું એક સૂચક ચિહ્ન છે. અત્યન્ત ટાઢય અને અત્યન્ત ગરમી બેનાં પરિણામ એકસરખાં જ કહેવાયછે. આ કાવ્યમાં, સુન્દર સરોવર જોયાથી આનન્દ થતાં વાત શોક–એ આનન્દથી જ–ઉત્પન્ન થયેલો હેનું સ્વરૂપ તથા નિદાન (મૂળ, કારણ) બનાવવાનો પ્રયત્ન છે.

પૃ. ૭૪ શ્લો. ૫. અત્યન્ત સ્થિર રહેલાં ઝાડ જાણે દિવ્ય ભૂમિ જુવેછે; જે દિવ્યભૂમિ જળમાં પડેલા પ્રતિબિમ્બ જગત્‌ની પણ પેલિપાર રહેલી છે. જળમાં ધ્યાનસ્થ જોઈ રહેલાં ઝાડ આમ ઊંડાં ઊંડાં પટ ખોલી દિવ્યભૂમિનું દર્શન કરેછે.

શ્લો. ૭ પૂર્વાર્ધ. 'શું' અને 'કાં' એ પુનરુક્ત નથી. શું=કહેવા. (કહેવા ઊંડા); અર્થાત્, અતિશય (ઊંડા)

શુક્રતારા.—પૃ. ૭૫.

આ કાવ્યનું ફલિતતત્ત્વ છેલ્લા બે (૧૦ તથા ૧૧ મા) શ્લોકમાં બતાવ્યુંછે.

શ્લો. ૧–૨. સન્ધ્યાકાળના આકાશમાંથી ધીરે ધીરે પ્રગટ થતી શુક્રતારાને સુરસરોવરમાં ન્હાતી ઉર્વશીની ઉપમા આપીછે. બાકીનો ઉપમાન વાક્યનો અંશ—પુરૂરવે ઉર્વશીને ગુમાવી, પછી ગાંડો થઇ બધે સોધી વળ્યો, વગેરે—ઉપમેયવાક્યમાં પ્રતિરૂપ પામતો નથી; એ માત્ર પૂર્વસંસ્કાર આણી ઉપરંજક જ થાયછે.

પુરૂરવ અને ઉર્વશીની કથાનું દૂરમાં દૂર મૂળ ઋગ્વેદમાંની ઉષાની રમણીય કલ્પનામાં છે. પુરૂરવસ્ રાજા અને ઉર્વશી અપ્સરા તે **સૂર્ય** અને ઉષા એ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ જ છે. પછી **શતપથ બ્રાહ્મણ, વિષ્ણુપુરાણ**; હરિવંશ વગેરેમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપાન્તર પામીને એ કથા ગવાઈછે. (**ઓખા**—ઉષા—અને **અનિરૂદ્ધ**ની કથાનું મૂળ પણ એ જ છે). એ કથાનું એક રૂપ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

ઉર્વશી નામની અપ્સરા અને પુરૂરવસ્ રાજા એકબીજાને મોહી ગયાં, અને ઉર્વશીએ કેટલીક શરતો કરીને પુરૂરવ જોડે રહેવાનું કબૂલ કર્યું, ઉર્વશીનાં ત્રણ ઘેટાં, છોકરાં જેવાં વ્હાલાં હતાં તે હમેશાં ઉર્વશીના પલંગે બાંધી રાખવાં અને કોઇને લઈ જવા દેવાં નહિ. ઉર્વશીને ખાવાને માત્ર ઘી જ આપવું; અને કદી પણ પુરૂરવે ઉર્વશીની દૃષ્ટિયે નગ્નાવસ્થામાં ન પડવું;—આ ત્રણ શરતો હતી. અંતે

સ્વર્ગમાંના દેવ ઉર્વશીને પાછી સ્વર્ગમાં આણવાંને ઉત્સુક થયા; તેથી એક રાત્રે ગંધર્વલોકોએ ઉર્વશીનાં ઘેટાં ચોરી લીધાં. ઉર્વશીની બૂમોનેલીધે પુરૂરવ નગ્ન છતાં પણ તલવાર લઈને દોડયો. આ વખતે ગંધર્વોએ એક જબરો વીજળીનો ઝબકારો પ્રગટ કર્યો, એટલે ઉર્વશીએ પુરૂરવને નગ્ન દીઠો. તુરત ઉર્વશી અદૃશ્ય થઈ ગઈ. પુરૂરવ ગાંડો બની ઉર્વશીને સોધતો ભટકવા લાગ્યો; અંતે કુરૂક્ષેત્રમાં એક કમળનાં સરોવરમાં બીજી ચાર અપ્સરાઓ સહિત ન્હાતી દીઠી. પછી વર્ષવરસે એક વાર મળવાનું કબૂલ કર્યું.–ઇત્યાદિ કથા છે. અહિંના પ્રસંગમાટે આટલી જ કથા બસ છે. સૂર્યને નગ્ન દેખતાં ઉષા લુપ્ત થાયછે એ નિત્ય બનતા સૃષ્ટિના બનાવને આ કથામાં ગ્રથિત કર્યોછે.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. પ્રમાદ=ગફલત. ઉર્વશીની નજરે નગ્નાવસ્થામાં જણાવાનો પ્રસંગ આવવા દીધો એ ગફલત.

પૃ. ૭૭ શ્લો. ૧૦ ચરણ ૨. દુઃખપ્રધાન=દુઃખ જેમાં પ્રધાન (મુખ્ય) છે હેવી. ઘણો ભાગ દુઃખથી ભરેલી.

શ્લોક ૧૧ ચરણ ૪. 'અમરભૂમિ'–એ 'ઝંખી'નું કર્મ છે; 'જશે'નું નથી.

ચેવતી.–પૃ. ૮૨.

શોલાપુર જિલ્લામાં ચેવતીનામના ગામપાસે ઘણું મ્હોટું તળાવ છે. તે સ્થળને સંબન્ધે આ કાવ્ય છે.

શ્લો. ૧ પૂર્વાર્ધ. પેલી—'ઘટા'નું વિશેષણ છે. તટ ગગનનિ=ગગનને તટે.

ચરણ ૪. શકલ=કકડો, અર્ધચન્દ્ર હતો તેથી.

પૃ. ૮૩ શ્લો. ૩ પૂર્વાર્ધ. બિમ્બપ્રતિબિમ્બ—ખરેખરા ચન્દ્રનું શકલ અને કાળું વાદળું તે બિમ્બ; અને મ્હારા હૃદયમાં રહેલો અંગાર અને ફેલેલો અંધકાર તે (ઉપર કહ્યાપ્રમાણે) પ્રતિબિમ્બ. એ બંને કોઇએપણ પ્રચ્છન્ને (છાનાં, ગુપ્તરીતે, પણ) નથી જોયાં.

પૃ. ૮૪ શ્લો. ૩. બીજા ચરણમાં "સધ" પછી (;) એ ચિહ્ન છાપનારની ભૂલ્યથી છે. માત્ર (,) આ ચિહ્ન જોઇયે. "આપણે બે એમાહિં બેસીને, પેલું નાવડું પછિ તરત તરતું મૂક્યું"—આમ અન્વય છે.

ભોરઘાટ.-પૃ. ૮૫.

શ્લો. ૧ ચરણ ૩-૪. 'હસ્યા,' 'બન્યા,' 'સૂતા' એ સર્વનો કર્તા તથા 'ક્ષુબ્ધ' નો વિશેષ્ય 'ગિરિ' (પ્રથમ ચરણમાંના 'ગિરિમંડળ'માંથી અધ્યાહાર્ય) છે.

પૃ. ૮૬ શ્લો. ૨. હાવો દેખાવ પર્વતો ચઢતાં વરસાદના દિવસમાં જોનારને હાનું તથ્ય સમઝાશે જ, મેદાનમાં રહીને તો ઇન્દ્રધનુષ્ય દૂર આકાશમાં જ દેખિયે છિયે, પણ આ તો આપણાથી પણ નીચે અથવા બરોબર સપાટિયે, આમ જાણે હાથવડે અડકીને લઈ લઇયે હેવું, બે પર્વતમાળની વચ્ચે ખીણમાં ઇન્દ્રધનુષ્ય તરતું દેખાયલુંછે.

શ્લો. ૩ ચરણ ૩. પર્વત એ ભવ્યતાની મૂર્તિ; અને ઇન્દ્રધનુષ્ય તે રમ્યતાની મૂર્તિ. ભવ્ય અંશ વિશેષ તેથી ભવ્યમાં રમણીય રહીને, શમેછે, માંહિં ભળી જાયછે.

ચરણ ૪. વિરમે=આનંદથી વિરામ પામે, તન્મય થવાથી સ્તબ્ધ થાય.

શ્લો. ૪ ચરણ ૨. મૌનનદી—મૌનનદીમાં, (સપ્તમીનો પ્રત્યય લુપ્ત છે.).

ચરણ ૪. ઠરે=સ્થિર ઊભા રહે.

શ્લો. ૫ ચરણ ૪. હૃદયે—જોનારના હૃદયમાં.

શ્લો. ૬ ચરણ ૨, તરણિ=સૂર્ય.

ચરણ ૩. તે—તૃણભૂમિ.

પશુવૃન્દ—ગાયો વગેરેનાં 'ટોળાં.'

પૃ. ૮૭ શ્લો. ૮ ચરણ ૧ એહ પરે=એ પેર; એ રીત્યે.

" " " ઉત્તરાર્ધ, ઉપર વર્ણવેલાં જૂદા જૂદા વખતનાં પર્વતમંડળનાં રૂપ દીઠાં ખરાં, તોપણ ન દીઠેલાં હેવાં ઘણાં બાકી હશે. તે રૂપ ભાવબળે (હૃદયના ભાવની શક્તિથી પ્રેરાયેલી કલ્પનાની

દૃષ્ટિવડે) જોઇ સકુંછું. માટેજ બિમ્બવિના (ન જોયલાં રૂપ તે બિમ્બવિના) પ્રતિબિમ્બ (કલ્પનાબળે, ભાવબળે, જોવાતાં રૂપ તે પ્રતિબિમ્બ) મન ઉપર પડેછે. એ પ્રતિબિમ્બ-કલ્પનાબળે જોયેલાં રૂપ—નીચેના શ્લો. ૯ થી શ્લો. ૧૩ ના પૂર્વાર્ધ સૂધીમાં દર્શાવ્યાં છે.

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૨. ઉષાને સૂર્યની પત્ની કોઇ ઠેકાણે, તેમ કોઇ ઠેકાણે જનની, વેદમાં કહેલીછે; તેમ કોઇ ઠેકાણે હેની (પૂષાની, એટલે પૂષા તે સૂર્ય જ ગણાય એમ છે તેથી, સૂર્યની) બ્હેન પણ કહીછે. તે વાંચ્યા પ્હેલાં જ સ્વતન્ત્ર રીતે આ કલ્પના કરેલીછે. ઉષા તથા સૂર્ય બંને એક જ દ્યૌદેવીનાં (દ્યૌ=આકાશ) એક પછી એક જન્મનારાં બાળક છે એમ કલ્પનાનું મૂળ છે.

સ્વસા=બ્હેન.

પૃ. ૮૮ શ્લો. ૧૨. ચરણ ૨. તર્જન=ચમકારો. ' ઘન 'નિ પછી (,) આ ચિહ્ન જોઇયે. અન્વય આમ છે:—કદિ ઘન ગાઢ ભયંકર ગર્જનથી ગગડે, (અને) વિદ્યુતતર્જનથી (વીજળીના ચમકારાથી) શ્યામળા નભને વાંકીચૂંકી લીટિયે ચમકાવીને (પછી તરત) તિમિરે (નભને) વીંટી લિયે (લે).

શ્લો. ૧૪. પર્વતની આમ જૂદી જૂદી સ્થિતિમાં જૂદી જૂદી છબિ હોયછે, છતાં આખર પર્વતનું વ્યક્તિસ્વરૂપ એક જ રાખનારું તત્ત્વ બધી છબિમાં ઊંડુ રહેલું હોયછે; તેથી જ પર્વતનું વ્યક્તિલક્ષણ (જાત્યનું ખાસ સ્વરૂપ) કાયમ રૂહેછે.

એક બાળકીના મરણવિષે.-પૃ. ૯૨.

શ્લો. ૨. ચરણ ૧. સૂનાની મેઘમાળા પર્વતાકારે સન્ધ્યાકાળે બનેછે તે.

શ્લો. ૩ ચરણ ૨. અમૃતાધિકાર=અમરભૂમિમાંથી તું આવેલી તે તારી યોગ્યતા.

પૃ. ૯૩ શ્લો. ૬ પૂર્વાર્ધ.-હૃદયમાં જે અલૌકિક ભાવની પ્રેરણાઓ કરી તે જ એ બાળકીનાં (દિવ્ય કોકિલાનાં) ગાન. ઉત્તરાર્ધ-જે

પ્રેરણાઓથી જાણે અમરભૂમિનાં દર્શન થઈ સકેલાં. માટે અમૃતનાં પાન પીધાં કહ્યાંછે.

શ્લો. ૮ નિર્દોષ વાચારહિત શિશુના સ્મિતનું નિદાન અહિં અમરભૂમિનાં ગાનનું શ્રવણ કલ્પ્યુંછે. અમરભૂમિનાં ગાન સાંભળેછે તેથી શિશુ આપણને કારણવિના લાગતું હસેછે.

આ કલ્પનાને મળતીજ કલ્પના Swinburne (સ્વિનબર્ન) ના Baby's Epitaph નામના કાવ્યમાંની નીચેની પંક્તિયોમાં છેઃ—

All the while ye saw me smile ye knew not whence the song.
Came that made me smile.

પણ આ કાવ્ય બનાવ્યા પછી ત્રણ વરસ પછી સ્વિનબર્નનું આ કાવ્ય મ્હેં પ્રથમ જ દીઠું હતું. તેથી આ કલ્પનાની ઉત્પત્તિ સંસ્કારજન્ય નહિં. પણ સ્વતન્ત્ર જ છે.

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪ અમૃતાશ્રુ–ઉપર કહેલા અનેક દિવ્ય સંસ્કાર અને ભાવને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં આંસુ માટે અમૃતાશ્રુ.

કુસુમમાળાની ભેટ.—પૃ. ૯૩.

શ્લો. ૧. ચરણ ૧. ફૂલડાં ગૂંથતાં–' કુસુમમાળા ' (એ કાવ્યના પુસ્તક) નાં કાવ્યો રચતાં તથા ગોઠવતાં.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧–૨. તે–ફૂલમાળ. એ કાવ્યોનું પુસ્તક (ભેટ આપેલું).

ઉપહારનો સ્વીકાર.–પૃ. ૯૪.

શ્લો. ૨ ચરણ ૧–૨. માટીનું અત્તર માટે શ્લો. ૧ માં કહેલો સુગંધ ધરતું.

નવા વર્ષને દિવસે.—પૃ. ૯૫.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩ કીલક=ખીલો.

નવીન રજની.—પૃ. ૯૭.

શ્લો. ૩. ચરણ ૧ સ્નાનવડે મેઘરજથી શુદ્ધ. આમ સંબન્ધ છે.

પૃ. ૯૮ શ્લો. ૯ તિમિરસહોદર—અન્ધકારનાં ભાંડુ. અન્ધકાર જોડે જન્મેલાં. અર્થાત્, ઘોર, દુષ્ટ (કૃત્ય.). હેવાં કૃત્ય હાવી તેજસ્વી આનન્દમય રજનીમાં લુપ્ત થઈ જઈ સદ્વૃત્તિ પ્રેરીને ઉજ્જ્વલતા ઉત્પન્ન થાયછે. એટલું જ; બાકી દુષ્ટ કૃત્ય તે કાંઇ કોઇ રીતે ઉજળાં (તેનાં તે જ) ના બનવાનાં.

અલૌકિક રજની.—પૃ. ૯૮.

શ્લો. ૧. કહેવી અને ફેડે ના આરમ્ભનાં અક્ષરો ઉપરનાં અર્ધચન્દ્ર ચિન્હ લઘુતાસૂચક છે; 'નેન' વગેરેમાં છે ત્હેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર બતાવવા માટે નથી.

પૃ. ૯૯ શ્લો. ૩ ચરણ ૨ પૂરી=પૂરીને.

એ વાત પૂરીને રજની ગાજેછે;—આમ અન્વય છે.

શ્લો. ૪. પ્રતિબિમ્બ પડેલાં,—તારાનાં—તેથી આ કલ્પના છે.

શ્લો. ૬ 'ઓ રજની!'—એમ જોઇયે. છાપનારની ચૂકથી 'ઓ' ને બદલે 'આ' છપાયુંછે.

દિવ્યગાયકગણ.—પૃ. ૧૦૦.

આ કાવ્યના આરમ્ભમાં વર્ણવેલો અદ્ભુત અને સુન્દર દેખાવ કાનડા જિલ્લામાં બેલીકેરીના અખાતમાં સમુદ્રકિનારે પ્હરોડમાં દીઠો હતો. પૂન્યમ પછી બે એક દિવસનો ચન્દ્રનો ગોળો આકાશમાં ક્ષિતિજથી સારી પેઠ ઊંચે રહેલો ત્હેના તેજનો ભભૂકો સમુદ્રની સપાટી સૂધી પ્હોચી અંદરના પ્રતિબિમ્બ પડેલા ચન્દ્રના તેજઃસ્તમ્ભ જોડે મળીને ખરેખરો જાણે તેજઃસ્તમ્ભ જ આકાશ અને સમુદ્રને જોડતો જણાતો હતો.

આ વખતના દેખાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ અને કલ્પના બંનેની પ્રવૃત્તિથી આ કાવ્ય રચાયુંછે. **ચન્દ્ર**, ઉષા, **સિન્ધુ** વગેરે દિવ્ય ગણનું આરમ્ભનું ગાન પ્રથમ સંભળાયછે. એ સર્વ **પરમાત્મસ્વરૂપનું** દર્શન કરવાને ઉત્સુક થઈ એકઠાં થયાં જણાયછે. **પ્રકૃતિ** માતાએ (પોતાના સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ભિન્ન વ્યક્તસ્વરૂપ

પોતાનાં બાળકરૂપ) આ સર્વ દિવ્યગણને વચન આપ્યું હતું કે કોઇક દિવસ **પરમ પિતાનું** દર્શન ત્હમને કરાવીશ. તે દિવસ આજ અપૂર્વ યોગને લીધે, આમ અનેક દિવ્યગણ અલૌકિક સૌન્દર્યવાળા પ્રભાતમાં એકઠાં થવાને લીધે, આવ્યોછે. સર્વ દિવ્યગણોએ સ્તુતિ-ગાન ચલાવ્યાં. ગીત બંધ થતાં વાંત, આકાશગોળાની પણ પેલિ પાર કોઇ અપૂર્વ દિવ્યગાન સંભળાયું. આકાશગોળ ફાટયો; માંહિં-થી કોઇ અપૂર્વ ભૂરા તેજનો પ્રવાહ—તે જ અમૃતની નદી—નીકળીને તે ઉપર સૂનાનાં નાવમાં બેશીને મૃત્યુલોકમાં સત્કાર્યે કરીને અમર-લોકમાં વશેલાં નરનારી જતાં જણાયાં. આ પછી, આ આકાશ-ગોળની પણ પેલિ મર રહેલું કોઇ શાન્ત તેજનું બ્રહ્માંડ (તેજનો ગોળો—વ્યોમગોળને પાછળથી વીંટી લેતો; આજ વ્યોમગોળ ફાટવા-થી થોડો જણાતો—તે બ્રહ્માંડ) ફાટયું; અને, આ વ્યોમ અને તેજનો બ્રહ્માંડગોળ, આમ બેવડા પડની પછાડી ગુપ્ત રહેલો પ્રચંડ જ્યોતિ ઝળહળ્યો. એ જ **પરમાત્મસ્વરૂપ**. મનુષ્યને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી **પરમાત્મસ્વરૂપનું** દર્શન, **પ્રકૃતિ** જોડે કવિત્વમય અને ભક્તિમય યોગલીનતાથી, થતું દેખાડવાનો પ્રયત્ન આ કાવ્યમાં છે. હેમાં વાપરે-લાં સાધનો, દિવ્યગણનું ગાન, આકાશનું ફાટવું, અમૃતનદીનું વ્હેવું, તેજોમયગોળાનું ફાટવું, વગેરે—કલ્પનાની જ સામગ્રી છે, એ કહે-વાની જરૂર નથી.

શ્લો, ૭. પૂર્વાર્ધ.—દમયન્તીના રૂપનું વર્ણન કરતાં **નળાખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દની**

"ઉઠ્યું અમીનિધિકિરણ પ્રગટયાં કળા થઈ પ્રકાશ,
જ્યોતે જ્યોતથી સ્તંભ પ્રગટયો, શું એથી રહ્યો આકાશ."

એ કડીમાંના ઉત્તરાર્ધમાંનું વચન ઉપયોગમાં લઈને અહિં જૂદી રીતે લગાડયુંછે.

પૃ. ૧૦૧ શ્લો. ૮. ચરણ ૨. નિજરૂપ=પોતાના જેવા સ્વરૂપની. પોતાના જેવી જ. (નિજરૂપ—એ એકઠું છાપવું જોઇતું હતું.)

પૃ. ૯૮ શ્લો. ૯ તિમિરસહોદર—અન્ધકારનાં ભાંડુ. અન્ધકાર જોડે જન્મેલાં. અર્થાત્, ઘોર, દુષ્ટ (કૃત્ય.). હેવાં કૃત્ય હાવી તેજસ્વી આનન્દમય રજનીમાં લુપ્ત થઈ જઈ સદ્વૃત્તિ પ્રેરીને ઉજ્જવલતા ઉત્પન્ન થાયછે. એટલું જ; બાકી દુષ્ટ કૃત્ય તે કાંઇ કોઇ રીતે ઉજળાં (તેનાં તે જ) ના બનવાનાં.

અલૌકિક રજની.—પૃ. ૯૮.

શ્લો. ૧. કહેવી અને ફેડે ના આરમ્ભનાં અક્ષરો ઉપરનાં અર્ધચન્દ્ર ચિન્હ લઘુતાસૂચક છે; 'નેન' વગેરેમાં છે હેવો પ્હોળો ઉચ્ચાર બતાવવા માટે નથી.

પૃ. ૯૯ શ્લો. ૩ ચરણ ૨ પૂરી=પૂરીને.

એ વાત પૂરીને રજની ગાજેછે;—આમ અન્વય છે.

શ્લો. ૪. પ્રતિબિમ્બ પડેલાં,—તારાનાં—તેથી આ કલ્પના છે.

શ્લો. ૬ 'ઓ રજની!'—એમ જોઇયે. છાપનારની ચૂકથી 'ઓ' ને બદલે 'આ' છપાયુંછે.

દિવ્યગોચકગણ.—પૃ. ૧૦૦.

આ કાવ્યના આરમ્ભમાં વર્ણવેલો અદ્ભુત અને સુન્દર દેખાવ કાનડા જિલ્લામાં બેલીકેરીના અખાતમાં સમુદ્રકિનારે પ્હરોડમાં દીઠો હતો. પૂન્યંમ પછી બે એક દિવસનો ચન્દ્રનો ગોળો આકાશમાં ક્ષિતિજથી સારી પેઠે ઊંચે રહેલો હેના તેજનો ભભૂકો સમુદ્રની સપાટી સૂધી પ્હોંચી અંદરના પ્રતિબિમ્બ પડેલા ચન્દ્રના તેજઃસ્તમ્ભ જોડે મળીને ખરેખરો જાણે તેજઃસ્તમ્ભ જ આકાશ અને સમુદ્રને જોડતો જણાતો હતો.

આ વખતના દેખાવથી ઉત્પન્ન થયેલા ભાવ અને કલ્પના બંનેની પ્રવૃત્તિથી આ કાવ્ય રચાયુંછે. **ચન્દ્ર**, ઉષા, **સિન્ધુ** વગેરે દિવ્ય ગણનું આરમ્ભનું ગાન પ્રથમ સંભળાયછે. એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરવાને ઉત્સુક થઈ એકઠાં થયાં જણાયછે. **પ્રકૃતિ** માતાએ (પોતાના સ્વરૂપમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં ભિન્ન વ્યક્તસ્વરૂપ

'કો નર, કોઇ નારી.'–મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નરનારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિં, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છેડયો-છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ દેહના જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી એમ જાતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઇપણ સાધન હોવું જ જોઇયે, અને તે સાધનને યોગે જ 'કો નર, કોઇ નારી' એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિપજાવેલો આ મત અહિં સૂચવેલોછે.

શ્લો. પર પૂર્વાર્ધ.–'ઠારનારા.'—એ 'સંદેશ'નું વિશેષણ છે.

શ્લો. પ૩ ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પદવી, વર્ગ.

શ્લો. પ૪. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબન્ધે ઓળખી સકવાના કે નહિં,–અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાંવ્હાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ ઓળખીશું કે નહિં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદષ્ટિના બળે રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યોછે. પરકાળમાં એટલું ઓળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ)નિ વિરુદ્ધ જણાયછે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબન્ધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત લુપ્ત થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન્ વિચ્છેદક ગર્ત પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, હેવી ખોટી કલ્પનાથી, તૂટી જાયછે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. ૫૦ નાં ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની બ્હાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાત્ત્વિક=સત્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨ શ્લો. ૧૭/૧ વગેરે. ઉપજાતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નવું કરેલુંછે, પણ સમજાય હેવું છે, તેમ સહેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપજાતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્તતિલકાનું—એમ છે.

શ્લો. ૧૮/૨ ચરણ ૨. 'ત્યહાં' એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. 'જ્યહાં' જોઇયે. 'જ્યહાં (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીજળી કૂદેછે તે વેળ'—એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩ શ્લો. ૨૦/૪ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે એ જ દીપ.

શ્લો. ૨૬/૧ ચરણ ૨. લ્હાતી=લ્હેંચતી. લ્હાણું કરતી.

પૃ. ૧૦૬. શ્લો. ૪૦/૮ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરૂષની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, નીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવવાનો અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં કનકનૌકાઓમાં સરી જતી અમરજનની પંક્તિનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ ગૂઢવંત્ રહ્યુંછે.

પૃ. ૧૦૭. શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ. ૨ ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસંભવિત જેવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઇક ઓછું હતું અને સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હતું ત્હેવી સ્થિતિમાં સમુદ્રજળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મ્હેં જોયેલીછે.

પૃ. ૧૦૮. શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુમતમાં માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નાહિં,—પણ) અમૃતત્વ પામેલા મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

'કો નર, કોઇ નારી.'—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નરનારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિં, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છેડ્યો-છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ દેહના જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી એમ જાતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઇપણ સાધન હોવું જ જોઇયે, અને તે સાધનને યોગે જ 'કો નર, કોઇ નારી' એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિપજાવેલો આ મત અહિં સૂચવેલોછે.

શ્લો. ૫૨ પૂર્વાર્ધ.—'ઠારનારા'—એ 'સંદેશ'નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૫૩ ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પદ્દવી, વર્ગ.

શ્લો. ૫૪. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબન્ધે ઓળખી સકવાના કે નહિં,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાં-વ્હાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ ઓળખીશું કે નહિં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદૃષ્ટિના બળે રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યોછે. પરકાળમાં એટલું ઓળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ)નિ વિરુદ્ધ જણાયછે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબન્ધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાંત લુપ્ત થઈ જાયે, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન્ વિચ્છેદક ગર્ત પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, હેવી ખોટી કલ્પ-નાથી, તૂટી જાયછે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. ૫૦ ના ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની બ્હાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાત્ત્વિક=સત્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨ શ્લો. ૧૭/૧ વગેરે. ઉપજાતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નવું કરેલુંછે, પણ સમન્જસ હોવું છે, તેમ સહેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપજાતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્તતિલકાનું–એમ છે.

શ્લો. ૧૮/૨ ચરણ ૨. 'ત્યહાં' એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. 'જ્યહાં' જોઇયે. 'જ્યહાં (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીજળી કૂદેછે તે વેળ'–એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩ શ્લો. ૨૦/૪ ચરણ ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે એ જ દીપ.

શ્લો. ૨૬/૧ ચરણ ૨. લ્હાતી=લ્હેંચતી. લ્હાણું કરતી.

પૃ. ૧૦૬. શ્લો. ૪૦/૮ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરૂષની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, નીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવવાનાં અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં કનકનૌકાઓમાં સરી જતી અમરજનની પંક્તિનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ ગૂઢવત્ રહ્યુંછે.

પૃ. ૧૦૭. શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ ૨ ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસંભવિત જેવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઇક ઓછું હતું અને સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હતું ત્હેવી સ્થિતિમાં સમુદ્રજળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મ્હેં જોયેલીછે.

પૃ. ૧૦૮. શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુમતમાં માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નહિં,—પણ) અમૃતત્વ પામેલા મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

'કો નર, કોઇ નારી.'—મરણ પછી પણ આ મૃત્યુલોકની પેઠે નરનારીનો ભેદ રહેવાનો કે નહિં, એ તકરારી પ્રશ્નને અહિં છેડયો-છે. મનુષ્યદેહ જેવો ભેદ તો ન જ હોવાનો, કેમકે આત્માનું સ્વરૂપ હના જેવું નથી, અને આત્મામાં નરનારી એમ જાતિ નથી; છતાં મનુષ્યદેહમાં હતા તે વખત નર હતા કે નારી હતા એ મરણ પછી જાણી સકાય હેવું કાંઇપણ સાધન હોવું જ જોઇયે, અને તે સાધનને યોગે જ 'કો નર, કોઇ નારી' એમ કહી શ્રદ્ધા તથા તર્કથી નિપજા-વેલો આ મત અહિં સૂચવેલોછે.

શ્લો. ૫૨ પૂર્વાર્ધ—'ઠારનારા'—એ 'સંદેશ'નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૫૩ ચરણ ૧. વીથી=શેરી, અર્થાત્, પદવી, વર્ગ.

શ્લો. ૫૪. ઉત્તરાર્ધ; પરજીવનમાં જીવાત્માઓ એકબીજાને પૂર્વના સંબન્ધે ઓળખી સકવાના કે નહિં,—અર્થાત્, આપણે આપણાં સગાં-વ્હાલાં વગેરેને પરકાળમાં મળીશું તો ખરાં પણ ઓળખીશું કે નહિં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર—શ્રદ્ધા અને કવિત્વદષ્ટિના બળે રચેલો ઉત્તર—આ શ્લોકાર્ધમાં આપ્યોંછે. પરકાળમાં એટલું ઓળખવાની પણ શક્તિ ના હોય એ વાત પરમ દયાળુ ઈશ્વરે મનુષ્યના હિત ઉપર લક્ષ રાખી કરેલી યોજના પ્રમાણે નિર્મેલી આત્માની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ (જ્ઞાન, ભક્તિ, વગેરેમાં થતી વૃદ્ધિ)નિ વિરુદ્ધ જણાયછે; પૂર્વસ્થિતિનું, પૂર્વસંબન્ધનું, સર્વ જ્ઞાન મરણ થતાં વાત લુપ્ત થઈ જાય, અને આ જીવન અને પરજીવન વચ્ચે મહાન્ વિચ્છેદક ગર્ત પડે, એ તર્ક જ અસંભવિત છે; તેમ જ આત્માની જ્ઞાનમર્યાદાને આ જીવનનાં કરતાં પણ વિશેષ સંકુચિત બનાવનાર છે. આ જીવન અને પરજીવનને એકધારી રીતે સાંધનાર અંકોડો જ, હેવી ખોટી કલ્પ-નાથી, તૂટી જાયછે.

આ મત તથા ઉપર શ્લો. ૫૦ નાં ચરણ ૪ માં સૂચવેલો મત પરજીવન વિશેનાં આપણા જ્ઞાનની મર્યાદાની બ્હાર નથી. પરજીવન કહેવું હશે તે આપણે વિશિષ્ટરૂપે હાલ જાણી સકતા નથી; પણ

શ્લો. ૧૦ ચરણ ૪. તાત્ત્વિક=સત્ય; સાચો.

પૃ. ૧૦૨ શ્લો. ૧૭/૧ વગેરે. ઉપજાતિવસન્તતિલકા.—

આ વૃત્તમિશ્રણ નવું કરેલુંછે, પણ સંમન્જય હેતું છે, તેમ સહેતુક પણ છે. પ્રથમ ત્રણ ચરણ ઉપજાતિનાં અને ચોથું ચરણ વસન્તતિલકાનું–એમ છે.

શ્લો. ૧૮/૨ ચરણ ૨. 'ત્હાં' એ છાપનારની ભૂલ્ય છે. 'જ્યહાં' જોઇયે. 'જ્યહાં (=જે વખતે) આકાશમાં મેઘને ચીરીને વીજળી કૂદેછે તે વેળ'–એમ અન્વય છે.

પૃ. ૧૦૩ શ્લો. ૨૦/૪ ચરણ. ૩. પ્રત્યેક તરંગમાં ચન્દ્રનું તેજ ચળકે એ જ દીપ.

શ્લો. ૨૬/૧ ચરણ ૨. લ્હાતી=લ્હેંચતી. લ્હાણું કરતી.

પૃ. ૧૦૬. શ્લો. ૪૦/૮ ચરણ ૨. એ. ઝાંખી=હેની (પરમ પુરૂષની) ઝાંખી. કરાવા=કરાવવા.

શ્લો. ૪૩. અહિં સૂચવેલું ગાન તે, નીચે (શ્લો. ૫૦ માં) આવવાનાં અમરજનનું ગાન છે એમ કલ્પના છે. એ ગાન પ્રથમ જ સંભળાયું, અને પછીથી માત્ર અમૃતનદીમાં કનકનૌકાઓમાં સરી જતી અમરજનની પંક્તિનું દર્શન થયું, તેથી આમ એ ગાનનું મૂળ ગૂઢવંત્ રહ્યુંછે.

પૃ. ૧૦૭. શ્લો. ૪૫. ચરણ ૨. સુમન્દ્ર=સારી પેઠે ગમ્ભીર.

શ્લો. ૪૯ ચરણ. ૨ ભૂરા રંગની જ્યોત્સ્ના (ચાંદની) અસંભવિત જેવી જણાશે, પણ ચન્દ્રનું તેજ જોરમાં કાંઇક ઓછું હતું અને સમુદ્રના રંગની સાથે સંબન્ધમાં આવ્યું હતું ત્હેવી સ્થિતિમાં સમુદ્રજળ ઉપર પડેલી ચાંદની ભૂરા રંગે જણાતી મ્હેં જોયેલીછે.

પૃ. ૧૦૮. શ્લો. ૫૦. ચરણ ૪. અમર=(ચાલતા આવેલા હિન્દુમતમાં માનેલા સ્વર્ગલોકના દેવ નહિં,—પણ) અમૃતત્વ પામેલા મનુષ્યના જીવાત્માઓ.

સામાન્યરૂપે જાણી સકાયછે. એ સામાન્યતાની મર્યાદામાં જ ઉપરના મત આવેલાછે; વિશિષ્ટસ્વરૂપની મર્યાદામાં નથી.

ચરણ ૩ પ્રિયપૂજ્ય=પ્રેમ અને ભક્તિ બંને ભાવના સાથે લાગાં વિષય થનારાં; જેમકે, માતા, પિતા, ગુરુ, વગેરે. 'પ્રિયજનો' (પત્ની, બન્ધુ, મિત્ર વગેરે) ચોથા ચરણમાં કહ્યાંછે તેનાથી ભેદ બતાવવા "પ્રિયપૂજ્ય" એ સંયુક્ત વિશેષણ આપ્યુંછે.

પૃ. ૧૦૯ શ્લો. ૫૬ ચરણ ૩ ધારી=ધારીને; અર્થાત્-ધારતો.

શ્લો. ૫૮ ચરણ ૩. આ અભેદ અદ્વૈતમતનો નહિ, પણ દ્વૈતમત જોડે અવિરોધી હોવો કવિત્વમય ભક્તિમતને ઇષ્ટ હોવો છે.

ચરણ ૪ સાંખ્યમતે પ્રકૃતિ અને પુરુષ કહેલાંછે તે અહિં સ્વીકાર્યાં છે ખરાં. પણ બીજા મત સ્વીકાર્યા નથી. બીજા મતોની ચર્ચાનું પ્રયોજન પણ અહિં નથી, ને જ્ઞાનનો દમ્ભ પણ નથી કરવો. પ્રકૃતિ પુરુષથી ભિન્ન છે, પણ પુરુષ જેવી અનાદિ અનન્ત નથી તેમ જ પ્રકૃતિ પુરુષ જોડે કોઇ-કાળે કોઇ પ્રકારે અભેદ પામશે તેમ પણ નથી. એ બે વચ્ચે અભેદ હોય તો આ ક્ષણે કવિત્વદૃષ્ટિથી પુરુષનું સર્વવ્યાપી પ્રાધાન્ય થઈ મહાજ્યોતિમાં પ્રકૃતિ ડૂબી વર્ણવીછે તે જ રીતે, બીજી રીતે નહિં. આમ હેતુ છે.

વાંટચજોતી.—પૃ. ૧૦૯.

શ્લો. ૧. ચરણ ૩. વનરાજિ=વનની રાજિ (=હાર્યે).

પૃ. ૧૧૦ શ્લો. ૩. ચરણ ૩. પીતાં—(=પીનારાં) 'શૈલોતરું'નું વિશેષણ છે.

શ્લો. ૪. ચરણ ૩. વિચારે=વિચારમાં.

શ્લો. ૫. ઊંડું ધ્યાન ધરી પડિયો (પડેલો), અને અનન્તતાના ગભીર ધ્વનિ ઉદ્બોધતો અસીમ સિન્ધુ તટશૈલતળે ધોળા તરંગ નચાવે(છે), અને ભાવે (ભાવથી) વાળુતટે ઊંડુ ગાન ગાય(છે).—આમ અન્વય છે.

'ધ્યાન' અને 'અનન્તતાના' : એ બેનો યમક કઢંગો પ્રથમદૃષ્ટિયે

લાગશે. પણ છેલ્લો સ્વર ('ધ્યાન'ના નકારમાંનો અ) બોલવામાં (ગાવામાં) લંબાવાનો જ અને તેથી 'આ' એ ઉચ્ચારને લગભગ મળતો થવાનો, તે વિચારતાં (અને શ્લોક બોલી જોતાં) આ લીધેલું સ્વાતન્ત્ર્ય નિર્દોષ જણાશે એમ આશા છે.

શ્લો. ૬. ચરણ ૨. અદૃશ્ય–એ 'બાલા'નું વિશેષણ નથી. 'નિરીખતી' નું કર્મ છે. જોવાનું કશુંક છે પણ નથી જણાતું હેવું કશુંક જુવેછે (જોવાનો પ્રયત્ન કરેછે)–એમ અર્થ છે. (મતલબ કે મળવા આવનાર પ્રિયને જોવાનું કરેછે.)

સૂકાવેરાનમાં કોયલ.—પૃ. ૧૧૩.

મનુષ્યત્દદયમાં કોઇક વખત હેવી એકાએક શુષ્કતા પસરી જાયછે કે જે સૌન્દર્યના અનુભવથી અનેક વેળ આનન્દના પ્રતિધ્વનિ થતા હતા, અને હમેશ થવા જોઇયે, તે સૌન્દર્યની અસર એ ત્દદય ઉપર થતી જ નથી. ત્દદય જાણે નીરસ જ બની જાયછે. આ એ સૌન્દર્યમાંની કોઇ ખામીને લીધે નહિં જ, પણ કવિત્વને પ્રતિકૂલ હેવી અનેક જીવનજંજાળને લીધે મનુષ્યહૃદયમાં જ ક્ષણિક જડતા આવી જાયછે. હાવા એક પ્રસંગે એક સૂકા મેદાનમાં એક લીલોતરીવાળી ન્હાની ઝાડીમાંથી કોયલનો ટહુકો સાંભળીને થયેલા ભાવ આ કાવ્યમાં પ્રગટ થયાછે.

પૃ. ૧૧૪. શ્લો. ૭.

એ–મ્હારું ત્દદય. તુજશો=ત્હારા જેવો.

અજશિશુ.—પૃ. ૧૧૪.

પૃ. ૧૧૫. શ્લો. ૮. ઉત્તરાર્ધ.—નદીમાં બકરી અને ધાવતું બચ્ચું એ બેનાં પ્રતિબિમ્બ પડેલાં.

ગભીરી રજની.—પૃ. ૧૧૬.

શ્લો. ૨. એ ભેદ એકદમ સમઝી સકાય હેવા નથી; માત્ર હૃદયની અન્તર્વૃત્તિમાં જ હેનો અનુભવ થાયછે.

શ્લો. ૧. વગેરેમાં અન્તે 'કુતુકમય હાસમાં રે' વગેરે છે ત્હેનો સંબન્ધ તે શ્લોકમાંનાં વાકયોની સાથે છે,—'ઘનદ્વીપ પડ્યો" એ કાયમના વાકય જોડે નથી.

કવિહૃદય.—પૃ. ૧૨૭.

આ કાવ્યમાં વર્ણન કરેલા સ્વપ્નનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે કવિના હૃદયનું સ્વરૂપ કાંઇક સૂચવવું. માટે કવિહૃદયને વીણાનું રૂપ આપ્યુંછે, અને હેને પ્રકૃતિનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપ,—ચન્દ્ર, રજની, શુક્રતારાં, પવન, જળધોધ, ઉષા, સૂર્ય, ધૂમકેતુ, વગેરે—વગાડેછે. એ વીણાના તન્તુ બનાવવાની સામગ્રી અપૂર્વ જ કલ્પીછે. તે શ્લો. ૫૩, ૫૪ માં છે.

શ્લો. ૪. ઉત્તરાર્ધ.—આગળ તરત જ આવવાનીછે તે વીણાનો ધ્વનિ.

પૃ. ૧૨૮. શ્લો. ૬. પૂર્વાર્ધ—ભીમસાવના 'પૃથુરાજરાસા' કાવ્યમાં નારદની વીણાને કરેલા ઉદ્બોધનની—

'કે તું રહી લટકતી વનવૃક્ષડાળે'

એ પંક્તિની છાયા આ ઠેકાણે આવીછે, તે સ્વીકારવું જોઇયે.

સહકાર=આંબો.

શ્લો. ૭. ચરણ ૨. વિવેચનની અધિદેવી આ કલ્પીછે.

પૃ. ૧૨૯. શ્લો. ૧૨ ઉત્તરાર્ધ તથા શ્લો. ૧૩ પૂર્વાર્ધ.

સારંગી વગેરેની તાંત્યો તથા તુરબોના સુર મેળવ્યા પછી જો એક તારને છેડિયે તો હેને મળતા સુરના બીજા તાર પોતાની મેળે કમ્પે છે એ બનાવ ઉપર અહિં અનુલક્ષણ છે. તેમ જ આનન્દ અને શોકનાં ઊંડાં મૂળ મનુષ્યહૃદયમાં પાસેપાસે જ છે એ તત્ત્વનું પણ અહિં નિદર્શન છે. આ ટીકા, નીચેના શ્લો. ૧૬ ના પૂર્વાર્ધને તથા શ્લો. ૧૮ ના ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯ ના પૂર્વાર્ધને, તેમ જ શ્લો. ૨૨ ને પણ લાગૂ પાડવાનીછે. મનુષ્યહૃદયના ભાવ એટલા બધા એકબીજા સાથે સંબદ્ધ છે કે એક ભાવ ઉત્પન્ન થવાની સાથે બીજા ભાવ ક્રમે ક્રમે સહસા ઉદ્બુદ્ધ થાયછે. કાંઇ નહિં તો કવિના બારીક બના-

વટવાળા હૃદયમાં તો અનેક ભાવ અત્યન્ત નિકટ રીતે જોડાયલા
હોયછે જ.

વીણા વગાડતાં એક નહિં પણ અનેક . તારને છેડવા પડે. પણ
આ વીણાને આ દિવ્યસુન્દરીઓ વગાડતી વખત એકેક તાર જ છેડે-
છે; એ અલૌકિકત્વ બતાવવામાટે છે, તેમ જ દરેક પ્રકૃતિના સ્વરૂપ-
ની કવિહૃદય ઉપર પ્રથમ અસર એક જ ભાવ ઉત્પન્ન કરનારી
થાયછે અને બીજા ભાવ ઉત્પન્ન થાય તે ત્હેને સંબન્ધે રહીને, એ
તાત્પર્ય પણ છે.

પૃ. ૧૩૦. શ્લો. ૨૦ .ચરણ ૪ અમ્બર=૧ લૂગડું, સાળૂ. ૨ આકાશ.
રૂપકના બંને અવયવ(ઉપમેય ઉપમાન)ને શ્લેષથી આ બે અર્થ
લાગૂ થાયછે.

પૃ. ૧૩૨ શ્લો. ૩૦ ચરણ ૨. કેટલાક ધૂમકેતુની ભ્રમણરેખા
(બીજાની પેઠે) અંડાકૃતિ વર્તુલની નહોતાં parabola, અથવા hyper-
bola ((હાવી) હોયછે, એટલે એક છેડેથી આરમ્ભમાં શરૂ
થયેલા તે ચાલતે ચાલતે અનન્ત આકાશમાં ચાલ્યા જવાના તે
ચાલ્યા જ જવાના, પાછા આરમ્ભની જગાએ આવવાના જ નહિં.
હાવા ધૂમકેતુને અનન્તતાનું જાણે માપ કરવાને જતો હોય એમ એ
કારણથી કલ્પ્યોછે.

પૃ. ૧૩૩. શ્લો. ૩૫ પૂર્વાર્ધ.–સર્વ કોઇ પદાર્થથી નહિં, પણ પ્રેરણા
ઉત્પન્ન કરનાર અનુકૂલ પદાર્થથી જ કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે. આ
તાત્પર્ય અહિં છે.

શ્લો. ૩૬, ૩૭, અને ૩૮ નો પૂર્વાર્ધ.–વીણાનું આ સ્વરૂપ તે
(objective) પરલક્ષી કવિસ્વરૂપ બતાવે છે. અત્યાર સૂધી (sub-
jective) આત્મલક્ષી કવિસ્વરૂપ આલેખાયું હતું.

શ્લો. ૩૭. વીણા એ સર્વ મનુષ્યના હૃદયભાવના નૃત્યનો નાદ
પોતાના શ્રવણમાં ધારેછે.

તાત્પર્ય એ છે. કે મનુષ્યના સર્વ ભાવની છાપ કવિના હૃદય ઉપર પડેછે, અને તે છાપ પાછી મૂર્તરૂપમાં મૂકતાં એ જ પૂર્વના મનુષ્યહૃદયના ભાવ-પૂર્વવત્ નિર્જીવ ચિત્ર જેવા નહિં, પણ—કવિત્વ-શક્તિને બળે નવીન દિવ્યરૂપ પામીને પ્રગટ થાયછે. આ જ પરલક્ષી કવિતાનું સ્વરૂપ.

પૃ. $\frac{133}{134}$. શ્લો. ૩૮ નો ઉત્તરાર્ધ અને ૩૯ નો પૂર્વાર્ધ.-કવિતાના સ્વયંભૂ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અહિં કર્યુંછે. માણસની આજ્ઞાથી કવિતા ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ અગમ્ય, ગૂઢ કારણોમાંથી, કવિત્વાનુકૂલ પદાર્થોનો સમાગમ થતે પ્રેરાય તો જ, કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે સ્વયંભૂ છે. માણસની આજ્ઞાથી જ કવિતા કરવા જાય તો અકાવ્યાત્મક પરિણામ નીકળે (બેસુરા સ્વર ઊઠે). આ તાત્પર્ય આ પંક્તિયોનું છે.

પૃ. ૧૩૪. શ્લો. ૪૦ ઉત્તરાર્ધ.—મ્હરાણે કવિતા કરવા જાય તો કવિત્વ તે ઘડી તો નાશ પામે; અર્થાત્ કવિતા સ્વયંભૂ જ છે; એ તાત્પર્ય રૂપાન્તરે અહિં બતાવ્યુંછે. પણ વિશેષ અર્થ એ છે કે કવિના હૃદયને જગત્નાં વિષમ અન્યાયો મળવાથી અનિષ્ટ ક્ષોભ થઈ કદી કદી કવિત્વનો લાભ જગત્ને આપવાનાં સાધન જ બંધ પડી જાયછે. આ જ ખાસ તાત્પર્ય અહિં છે. કવિનાં હૃદય નાજૂક હોવાને લીધે અત્યાચાર ખમી નથી સકતાં અને તેથી ઘણી વાર ભગ્ન થઈ જઈ અનિષ્ટ પરિણામ થાયછે, આ સત્ય કવિત્વને સંબન્ધે તેમ જ વ્યવહારના સુખદુઃખને સંબન્ધે પણ કવિહૃદયને લાગૂ પડેછે.

શ્લો. ૪૧ ચરણ ૧. ઉપાદાન—જે સામગ્રીની કોઇ વસ્તુ બનેછે તે ત્હેનું ઉપાદાન; જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન માટી.

પૃ. ૧૩૫ શ્લો. ૪૮-૪૯. આ તરેહનો દેખાવ ચાંદની પથરાયલા, સળવળતી લહરીવાળી નદીના પટ ઉપર નજરે હોડીમાંથી દીઠેલોછે. અસંખ્ય કંકણાકાર ચાંદનીની રેખાઓ જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ

જણાતી હતી. સ્પષ્ટ આકૃતિનાં સૂતાનાં કંકણ જ જાણે હોય હેવું જણાતું હતું.

પૃ. ૧૩૬. શ્લો. ૫૦, ૫૧, ૫૨: આ દેખાવ પણ નદીમાં નજરે જોયેલોછે. અમુક ખૂણો બનાવતાં કિરણ પડવાને લીધે, તથા પાણીની સપાટીની અમુક સ્થિતિને લીધે શુક્રનું પ્રતિબિમ્બ સાપ જેવા વાંકાચૂંકા લિસોટારૂપ એક ઠેકાણે પડેલું હતું; અને બીજે ઠેકાણે વળી ઝીણાં ઝીણાં પાતળાં અસંખ્ય રૂપેરી સાપોળિયાં જેવાં પ્રતિબિમ્બ (શુક્રનાં) સળવળતાં હતાં. (માત્ર મૂળ ગોળ ટપકાના આકારનાં પણ પ્રત્યેક મોજામાં એમ અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બ પણ વળી બીજે ઠેકાણે હતાં): આ સર્વ એક જ સાંઝે મ્હેં નજરે જોઈ અનુભવેલુંછે.

શ્લો. ૫૩, ૫૪. કનકકંકણ (ચંદ્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) અને રજતસર્પ (શુક્રનાં પ્રતિબિમ્બના) એ રમણીય અંશ અને નદીમાંની પર્વતની છાયા એ ગમ્ભીર ભાવનો અંશ,–આ કવિહૃદયરૂપ વીણાના તન્તુનાં ઉપાદાન. હેમાંથી તન્તુ બનાવેલા. આમ તર્ક કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જ છે.

પૃ. ૧૩૭. શ્લો. ૫૭. આ કાવ્યને આરમ્ભે, સ્વપ્ન શરૂ થતા પ્હેલાં જે નદીતીરે કુંજમાં સૂઈને નદીનો ઘોષ સાંભળતો હતો તે જ કુંજ અને તે જ ઘોષ.

સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભણી જોઈ રહેતી બાળકીને. પૃ. ૧૩૮.

પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને હેની જોડે સંબદ્ધ પરભૂમિના ધ્વનિ હેનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જડજગતના લેપથી અલિપ્ત સ્થિતિમાં વધારે અનુભવી સકાયછે; એ જ સ્થિતિ કવિત્વવૃત્તિને અનુકૂલ છે. તેથી શિશુત્વાવસ્થામાં એ તરેહનું જ્ઞાન, કવિત્વાનુભવ, વિશેષ હોવું જોઇયે; દિવ્યભૂમિમાંથી તાજા આવેલા શિશુના આધ્યાત્મિક અનુભવ વધારે સબળ હોવા જોઇયે; હેની નજરે સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યવાળાં દૃશ્યો જૂદા જ દિવ્ય આધ્યાત્મિક રૂપે જણાતાં હોવાં જોઇયે. જેમ જેમ, ઉમર

તાત્પર્ય એ છે કે મનુષ્યના સર્વ ભાવની છાપ કવિના હૃદય ઉપર પડેછે, અને તે છાપ પાછી મૂર્તરૂપમાં મૂકતાં એ જ પૂર્વના મનુષ્યહૃદયના ભાવ–પૂર્વવત્ નિર્જીવ ચિત્ર જેવા નહિં, પણ—કવિત્વ-શક્તિને બળે નવીન દિવ્યરૂપ પામીને પ્રગટ થાયછે. આ જ પરલક્ષી કવિતાનું સ્વરૂપ.

પૃ. $\frac{133}{134}$. શ્લો. ૩૮ નો ઉત્તરાર્ધ અને ૩૯ નો પૂર્વાર્ધ.–કવિતાના સ્વયંભૂ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન અહિં કર્યુંછે. માણસની આજ્ઞાથી કવિતા ઉત્પન્ન નથી થતી, પણ અગમ્ય, ગૂઢ કારણોમાંથી, કવિત્વાનુકૂલ પદાર્થોનો સમાગમ થતે પ્રેરાય તો જ, કવિતા ઉત્પન્ન થાયછે, માટે સ્વયંભૂ છે. માણસની આજ્ઞાથી જ કવિતા કરવા જાય તો અકાવ્યાત્મક પરિણામ નીકળે (બેસુરા સ્વર ઉઠે). આ તાત્પર્ય આ પંક્તિયોનું છે.

પૃ. ૧૩૪. શ્લો. ૪૦ ઉત્તરાર્ધ.—પ્હરાણે કવિતા કરવા જાય તો કવિત્વ તે ઘડી તો નાશ પામે; અર્થાત્ કવિતા સ્વયંભૂ જ છે; એ તાત્પર્ય રૂપાન્તરે અહિં બતાવ્યુંછે. પણ વિશેષ અર્થ એ છે કે કવિના હૃદયને જગત્નાં વિષમ અન્યાયો મળવાથી અનિષ્ટ ક્ષોભ થઈ કદી કદી કવિત્વનો લાભ જગત્ને આપવાનાં સાધન જ બંધ પડી જાયછે. આ જ ખાસ તાત્પર્ય અહિં છે. કવિનાં હૃદય નાજૂક હોવાને લીધે અત્યાચાર ખમી નથી સકતાં અને તેથી ઘણી વાર ભગ્ન થઈ જઈ અનિષ્ટ પરિણામ થાયછે, આ સત્ય કવિત્વને સંબન્ધે તેમ જ વ્યવહારના સુખદુઃખને સંબન્ધે પણ કવિહૃદયને લાગૂ પડેછે.

શ્લો. ૪૧ ચરણ ૧. ઉપાદાન–જે સામગ્રીની કોઇ વસ્તુ બનેછે તે ત્હેનું ઉપાદાન; જેમકે ઘડાનું ઉપાદાન માટી.

પૃ. ૧૩૫ શ્લો. ૪૮–૪૯. આ તરેહનો દેખાવ ચાંદની પથરાયલા, સળવળતી લહરીવાળી નદીના પટ ઉપર નજરે હોડીમાંથી દીઠેલોછે. અસંખ્ય કંકણાકાર ચાંદનીની રેખાઓ જળમાં પ્રતિબિમ્બિત થઈ

જણાતી હતી. સ્પષ્ટ આકૃતિનાં સૂતાનાં કંકણ જ જાણે હોય હેવું જણાતું હતું.

પૃ. ૧૩૬. શ્લો. ૫૦, ૫૧, ૫૨: આ દેખાવ પણ નદીમાં નજરે જોયેલોછે. અમુક ખૂણો બનાવતાં કિરણ પડવાને લીધે, તથા પાણીની સપાટીની અમુક સ્થિતિને લીધે શુક્રનું પ્રતિબિમ્બ સાપ જેવા વાંકાચૂંકા લિસોટારૂપ એક ઠેકાણે પડેલું હતું; અને બીજે ઠેકાણે વળી ઝીણાં ઝીણાં પાતળાં અસંખ્ય રૂપેરી સાપોળિયાં જેવાં પ્રતિબિમ્બ (શુક્રનાં) સળવળતાં હતાં. (માત્ર મૂળે ગોળ ટપકાના આકારનાં પણ પ્રત્યેક મોજામાં એમ અસંખ્ય પ્રતિબિમ્બ પણ વળી બીજે ઠેકાણે હતાં): આ સર્વ એક જ સાંઝે મ્હેં નજરે જોઈ અનુભવેલુંછે.

શ્લો. ૫૩, ૫૪. કનકકંકણ (ચંદ્રનાં પ્રતિબિમ્બનાં) અને રજતસર્પ (શુક્રનાં પ્રતિબિમ્બના) એ રમણીય અંશ અને નદીમાંની પર્વતની છાયા એ ગમ્ભીર ભાવનો અંશ,—આ કવિહૃદયરૂપ વીણાના તન્તુનાં ઉપાદાન. હેમાંથી તન્તુ બનાવેલા. આમ તર્ક કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ જ છે.

પૃ. ૧૩૭. શ્લો. ૫૭. આ કાવ્યને આરમ્ભે, સ્વપ્ન શરૂ થતા પ્હેલાં જે નદીતીરે કુંજમાં સૂઈને નદીનો ઘોષ સાંભળતો હતો તે જ કુંજ અને તે જ ઘોષ.

સન્ધ્યાકાળના આકાશ ભણી જોઈ રહેતી બાળકીને. પૃ. ૧૩૮.

પ્રકૃતિનું સૌન્દર્ય અને ત્હેની જોડે સંબદ્ધ પરભૂમિના ધ્વનિ હેનું આધ્યાત્મિક જ્ઞાન જડજગતના લેપથી અલિપ્ત સ્થિતિમાં વધારે અનુભવી સકાયછે; એ જ સ્થિતિ કવિત્વવૃત્તિને અનુકૂલ છે. તેથી શિશુત્વાવસ્થામાં એ તરેહનું જ્ઞાન, કવિત્વાનુભવ, વિશેષ હોવું જોઇયે; દિવ્યભૂમિમાંથી તાજા આવેલા શિશુના આધ્યાત્મિક અનુભવ વધારે સબળ હોવા જોઇયે; હેની નજરે સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યવાળાં દૃશ્યો જૂદા જ દિવ્ય આધ્યાત્મિક રૂપે જણાતાં હોવાં જોઇયે. જેમ જેમ, ઉમર

વધતાં, જગત્‌ની જડતાનાં પડ વીંટાતાં જાય, તેમ તેમ હાવી કવિત્વ-વાળી સ્થિતિ ઓછી થવાની. આ કવિત્વમતને પ્રકાશે આ કાવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે એમ આશા છે.

જડતાથી લિપ્ત થયા છતાં કવિત્વવૃત્તિ કેળવાયાના પ્રમાણમાં હેવાં આધ્યાત્મિક દર્શનો મ્હોટી ઉમરે પણ થવાનાં. અને હાવી રીતે શિશુને કાંઇ ગૂઢભાવથી તરતાં નયનવડે આકાશ ભણી જોઈ રૂહેતું જોતાં એ ભાવ મ્હોટી ઉમરના માણસના હૃદયમાં પણ એકાએક ઉઘડી જતાં, જે દિવ્યભૂમિમાંથી આવ્યે ઘણો વખત થયો તે ભૂમિનું કાંઇ અપૂર્વ દર્શન થઈ વળી એ જ ભૂમિમાં ભવિષ્યમાં જવાનુંછે તે જ્ઞાનથી ભાવિનું પણ રમ્ય દર્શન થયું:—હાવી વૃત્તિ શ્લો. ૬ ઠ્ઠામાં પ્રગટ થઈછે.

શ્લો. ૨ ચરણ ૩. સાન્ધ્યસુદૈવત=સન્ધ્યાકાળની સુન્દર અધિદેવી.

ચરણ ૪ તે સહ—એ દૈવત સાથે.

પૃ. ૧૩૯ શ્લો. ૭ ચરણ ૧.

સાન્ધ્યસુદૈવતખેલતણું=સન્ધ્યાકાળની સુન્દર અધિદેવીને રમવાનું. ચરણ ૩. તે (નભમંડળને)—એ 'નિરખી'નું કર્મ અધ્યાહાર્ય છે.

પ્રાતઃકાળનું ધુમ્મસ.—પૃ. ૧૪૧.

પૃ. ૧૪૨ શ્લો. ૪ ચરણ ૨. ભાવના=વૃત્તિ; લાગણી.

શ્લો. ૫. ચરણ ૧. 'આલેખે'—નો કર્તા પાછલા શ્લો. ૪ ના ચરણ ૪ માં 'હર્ષ' છે તે છે.

બહુરૂપ=બહુરૂપ (આકૃતિ)વાળી.—બહુવ્રીહિ સમાસ.

ચરણ ૩. સંશય—ધર્મનાં તત્ત્વ સંબન્ધી સંશય.

શ્લો. ૭ ચરણ ૨. ભાવના=ideal; આદર્શ; ગુણરૂપનું ઊંચું કલ્પના-દશ્ય સ્વરૂપ.

સાગરકિનારાનું સત્ત્વ.—પૃ. ૧૪૩.

સત્ત્વ=Spirit, મર્ત્યલોકથી સ્વતન્ત્ર કોઇ આત્મતત્ત્વ; ભૂત. (જો કે 'ભૂત' એ શબ્દ પૂરેપૂરો અર્થ નથી બતાવતો.)

પૃ. ૧૪૪–૧૪૫. શ્લો. ૧૨–૧૩. જરા ઝાંખી આશા પડે તે ભય અને નિરાશાથી લુપ્ત થાય; તો પણ વળી આખર ભાવિમાં પરભૂમિમાં મળવાની આશા ચમકે. પ્રથમની આશા તે આ જીવનમાં ફરી મળવાની આશા. અને 'સુદૂર ઝળકી જ્યોતિ' તે પરભૂમિમાં મળવાની આશા.

આશા અને નિરાશા વચ્ચે આમ પરસ્પરવિલોપક યુદ્ધ અને ઉપર વર્ણવેલા સમુદ્રમાં પડેલા અન્ધકાર અને શુક્રના તેજ વચ્ચે અન્યોન્યવિલોપક યુદ્ધ એ બેમાં સામ્ય અહિં સૂચવાયુંછે. તે પ્રમાણે જ નીચેના (૧૪–૧૫) શ્લોકમાં પણ લાગૂ પાડવું.

શ્લો. ૧૪ ઉત્તરાર્ધ.–'યુવતિને' અને 'બાળા' એ બે જૂદાં જૂદાં જણ નથી, પણ એક જ.

શ્લો. ૧૫ શ્યામ આશ—નિરાશા અને ભયથી મિશ્ર આશા માટે શ્યામ આશા.

જળઘોધ.—પૃ. ૧૪૬.

શ્લો. ૩ ચરણ ૩. અનુભવ જાત્યના જ એમ નહિં; કાંઇક જાત્યના અને કાંઇક પારકાંના પણ જોઈને જાણેલા. જળઘોધને વિશે તો જાત્યના અનુભવ નહિં જ.

શ્લો. ૪ ચરણ ૨ અનુતાપજ=અનુતાપ (પસ્તાવા) થી જન્મેલાં, ઉપજેલાં.

પૃ. ૧૪૭ શ્લો. ૬ ચરણ ૪ માનવીનું હૃદય આંસુ ઢાળે.

શ્લો. ૮ ઉત્તરાર્ધ. શ્લો. ૯ પૂર્વાર્ધ. સમાન સ્વરના તન્તુમાંથી એકને છેડતાં બીજા તન્તુ કમ્પેછે એ વિશે પાછળ '**કવિહૃદય**'ના શ્લો. ૧૨–૧૩ ઉપરની ટીકા જુવો.

સિન્ધુઘોષને સંબોધન.—પૃ. ૧૪૮.

શ્લો. ૧ અહિ દર્શાવેલી કલ્પના Keats ની નીચે લખેલી પંક્તિયોનું અલ્પશક્તિ અનુસરણ કરેછે:—

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. અણુમાન=અણુપ્રમાણ; એક અણુ (રજકણ) જેટલો. (બહુવ્રીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્ધ. (હૃદય) મારે ઊંચી ઊંચી ફાળ—અર્થાત્, આ પ્રાપ્ય શક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર ભાવ તે અન્ધકારના ગાનના ધ્વનિ કલ્પ્યાછે.

શ્લો. ૧. જ્યહાં (જે રજનિકુહરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું (છપાયલું) વિશાળ તિમિર ઊંડું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન ગાંઈને (તે ગાન) મ્હને સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળુંછું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. હૃદયે જનારા=હૃદયમાં ઊંડા પેસતા; હૃદયમાં ઊંડી અસર કરનારા. 'ધ્વનિ' નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત ભેળવી સંગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત) ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગજવેછે. (વાદ્ય અને ગીત અહિં એનું એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના ('**સિન્ધુઘોષને સંબોધન**'-એ) કાવ્યમાંના ૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જાગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડાતાં એકદમ ચેતીને સમઝી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જાગવું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં શરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કલ્પના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના ભાષાન્તરમાંની કલ્પનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય–'તિમિરનું ગાન'—તે પણ પછીથી ભાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાયુંછે.)—

"પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમા સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિં, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરેછે."

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કુમારપાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ" એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિલેખના ભાષાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુવો.)

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ સ્હવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારો છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર ઘુઘવાટ સંભળાયા કરતો હતો અને બીજી બાજૂએ ઊંચી પર્વતમાળ આકાશને પ્હોંચેલી અદ્ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

પ્રકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. પ્રકૃતિનું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેનું રહસ્ય, તત્ત્વ–મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સકાય હેવું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યુંછે. પ્રકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;–(૧.) Sublime–ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુન્દર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુન્દર. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુન્દરમાટે ગિરિકોકિલ. ભવ્યના દર્શનથી

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. અણુમાન=અણુપ્રમાણ; એક અણુ (રજ-કણુ) જેટલો. (બહુવ્રીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્ધ. (હૃદય) મારે ઊંચી ઊંચી ફાળ—અર્થાત્, આ પ્રાપ્ય શક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર ભાવ તે અન્ધકારના ગાનના ધ્વનિ કલ્પ્યાછે.

શ્લો. ૧. જ્યહાં (જે રજનિકુહરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું (છપાયલું) વિશાળ તિમિર ઊંડું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન ગાંઈને (તે ગાન) મ્હને સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળું-છું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. હૃદયે જનારા=હૃદયમાં ઊંડા પેસતા; હૃદયમાં ઊંડી અસર કરનારા. 'ધ્વનિ' નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત ભેળવી સં-ગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત) ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગજવેછે. (વાદ્ય અને ગીત અહિં એનું એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના ('**સિન્ધુઘોષને સંબોધન**'-એ) કાવ્યમાંના ૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જાગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડા-તાં એકદમ ચેતીને સમઝી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જાગવું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં શરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કલ્પના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના ભાષાન્તરમાંની કલ્પનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય–'**તિમિરનું ગાન**'—તે પણ પછીથી ભાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાયુંછે.)—

"પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમા સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિ, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરેછે."

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા "કુમારપાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ" એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિલેખના ભાષાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુવો.)

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.—પૃ. ૧૫૨.

એક દિવસ સ્હવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારો છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર ઘુઘવાટ સંભળાયા કરતો હતો અને બીજી બાજૂએ ઉંચી પર્વતમાળ આકાશને પ્હોચેલી અદ્ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

પ્રકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. પ્રકૃતિનું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેનું રહસ્ય, તત્ત્વ–મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સકાય હેવું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, પ્રકૃતિના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યુંછે. પ્રકૃતિના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;–(૧.) Sublime–ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુન્દર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુન્દર. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુન્દરમાટે ગિરિકોકિલ. ભવ્યના દર્શનથી

The voice mysterious, which whoso hears
Must think on what will be, and what has been.

પૃ. ૧૪૯. શ્લો. ૧૦. અણુમાન=અણુપ્રમાણ; એક અણુ (રજ-કણ) જેટલો. (બહુવ્રીહિ સમાસ. માન=માપ.)

શ્લો. ૧૧. પૂર્વાર્ધ. (હૃદય) મારે ઊંચી ઊંચી ફાળ—અર્થાત્, આ પ્રાપ્ય શક્તિ મેળવવાની આશા રાખેછે.

તિમિરનું ગાન.—પૃ. ૧૫૦.

અંધારી રાત્રિયે હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતા ગમ્ભીર ભાવ તે અન્ધકારના ગાનના ધ્વનિ કલ્પ્યાછે.

શ્લો. ૧. જ્યહાં (જે રજનિકુહરમાં) તારાગણથી મુદ્રિત થયેલું (છપાયલું) વિશાળ તિમિર ઊંડું, અલૌકિક, અને અતિગૂઢ ગાન ગાંઈને (તે ગાન) મ્હને સુણાવેછે; (તે) હું ધ્યાન ધારીને સાંભળું છું.—આમ અન્વય થઈને અર્થ થાયછે.

શ્લો. ૩. ચરણ ૨. હૃદયે જનારા=હૃદયમાં ઊંડા પેસતા; હૃદયમાં ઊંડી અસર કરનારા. 'ધ્વનિ' નું વિશેષણ છે. પ્રતિબિમ્બતારાના નૃત્યની સાથે તાલ આપવાને તથા તે જોડે અનુકૂલ ગીત ભેળવી સંગીત (ગીત, વાદ્ય, અને નૃત્ય એ ત્રણનો યોગ્ય સમાગમ તે સંગીત) ઉત્પન્ન કરવાને સિન્ધુ ગાન ગજવેછે. (વાદ્ય.અને ગીત અહિં એનું એ જ છે).

ચરણ ૪. ઉપરના ('**સિન્ધુઘોષને સંબોધન**'-એ) કાવ્યમાંના ૧ લા શ્લોક ઉપરની ટીકા અહિં પણ લાગૂ પડેછે.

પૃ. ૧૫૧. શ્લો. ૬. ચરણ ૨. નિદાન=મૂળ; કારણ.

પૃ. ૧૫૨ શ્લો. ૮. ચરણ ૩. જાગતાં—લાલચમાં સપડાતાં સપડાતાં એકદમ ચેતીને સમજી જતાં જે જ્ઞાન ખરું આવે તે જ જાગવું.

શ્લો. ૧૦. ચરણ ૪. જે ધ્વનિ આમ (નીચે પ્રમાણે) શબ્દમાં શરીર ધરે, અર્થાત્ શબ્દનું રૂપ ધારણ કરે. મતલબ કે નીચેના શબ્દોમાં એ વાણી સંભળાય.

શ્લો. ૧૧. ચરણ ૧—૩.

આ કલ્પના, જરા રૂપાન્તર પામીને પણ, નીચેના એક જૂના શ્લોકના ભાષાન્તરમાંની કલ્પનાથી પ્રેરાઈછે, (અને આ કાવ્ય–'**તિમિરનું ગાન**'—તે પણ પછીથી ભાવપરંપરા ઉત્પન્ન થઈને રચાયુંછે.)—

"પરમાત્માની ઇચ્છાશક્તિ સૃષ્ટિલયને સમયે થોડીવારમાં ને થોડીવારમા સંહાર કરેલા, જાણે મણિના દડા હોય નહિં, હેવા નવા નવા બ્રહ્માણ્ડપિણ્ડની સાથે રમતાં, પોતાની મરજી પ્રમાણે વિહાર કરેછે."

(બુદ્ધિપ્રકાશ, એપ્રિલ ૧૮૯૨ માં પ્રસિદ્ધ થયેલા. "કુમારપાલના રાજ્યની વડનગરપ્રશસ્તિ" એ વિષયમાં આપેલા પ્રશસ્તિલેખના ભાષાન્તરમાં પ્રથમ શ્લોક જુવો.)

પ્રકૃતિરહસ્ય અને માનવબાળ.—પૃ. ૧૫૩.

એક દિવસ સ્હવારમાં કારવારમાં દરિયાકિનારો છોડી જરા અંદરના ભાગમાં જતાં સમુદ્ર ન દેખાતો છતાં હેનો ગમ્ભીર ઘુઘવાટ સંભળાયા કરતો હતો અને બીજી બાજૂએ ઊંચી પર્વતમાળ આકાશને પ્હોચેલી અદ્‌ભુત ઊભેલી હતી, તે વખતે ઉત્પન્ન થયેલા ભાવમાં આ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે.

પ્રકૃતિની આગળ મનુષ્ય બાલવત્ જ છે. **પ્રકૃતિ**નું અગમ્ય સ્વરૂપ, હેનું રહસ્ય, તત્ત્વ–મનુષ્ય પૂરું પામી સકતો જ નથી; એ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે. એ રહસ્ય ન પામી સકાય હેવું છતાં, એ અપ્રાપ્યતા બતાવવાને જ, **પ્રકૃતિ**ના સ્વરૂપનું આલેખન કર્યુંછે. **પ્રકૃતિ**ના સ્વરૂપના સ્વીકારાયલા વિભાગ બે છે;–(૧:) Sublime-ઉન્નત, અને (૨.) Beautiful, સુન્દર. પણ વાસ્તવિક જોતાં ત્રણ વિભાગમાં સર્વ સ્વરૂપનો સમાવેશ થાયછે;—(૧.) Grand, ભવ્ય, (૨.) Sublime, ઉન્નત, અને (૩.) Beautiful, સુન્દર.. એ ત્રણ સ્વરૂપના પ્રતિનિધિભૂત દૃશ્યો આ કાવ્યમાં આલેખ્યાંછે; ભવ્ય માટે સિન્ધુ, ઉન્નત માટે ગિરિરાજ, અને સુન્દરમાટે ગિરિકોકિલ. ભવ્યના દર્શનથી

હૃદયમાં ગમ્ભીર, ભયાનક નહિંપણ ભયાનકના સમસ્વરૂપ આદરયુક્ત, ભાવ ઉત્પન્ન થાયછે. સુન્દરના દર્શનથી આનન્દ વગેરે પ્રફુલ્લભાવ વિકસેછે. ઉન્નતના દર્શનનું પરિણામ ભવ્ય અને સુન્દર એ બંનેના પરિણામમાંથી કાંઇક કાંઇક અંશ લઈને ત્રીજા પ્રકારનું જ બનેછે. ઉન્નતના સ્વરૂપમાં કાંઇક અંશ ભવ્યનો અને કાંઇક અંશ સુન્દરનો એમ મિશ્ર થાયછે; સુન્દરના અંશથી ભવ્યની ઉત્કટતાને કોમળ સ્વરૂપ મળેછે, અને ભવ્યના અંશને લીધે સુન્દરના લલિત અને મૃદુ ભાગને ગમ્ભીર છાયા મળેછે. આમ બંનેના અંશ મિશ્ર થાયછે, છતાં પોતાની સ્વતન્ત્ર અસર અને શક્તિને લીધે, ઉન્નત એ ત્રીજું ભિન્ન જ તત્ત્વ સ્વીકારવું યોગ્ય છે.

શ્લો. ૩ સિન્ધુના નાદનું સ્વરૂપ ન સમઝાતાં છતાં હેનાથી થયેલી હૃદય ઉપરની અસર (માત્ર છાયારૂપે રહેલી) તે વર્ણન કરવા જતાં મ પકડાઈ સકાય હેવી હોવાથી જાણે સ્વપ્નના જ સંસ્કાર હોય હેવી ભાવની સ્થિતિ હોવાને લીધે સ્વપ્નસંસ્કાર કહ્યાછે. એ સંસ્કાર આડાઅવળા ગૂંથીને વર્ણન ઉત્પન્ન કરીને રમું (આનંદ પામુંછું). હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઊર્મિ-તરંગ (ભાવરૂપી તરંગ)-ના બિન્દુ (જળકણ) એમ ઉછાળુંછું,-અર્થાત્ એ વર્ણનદ્વારા હૃદયભાવના કાંઇક અંશ ઉભરાવુંછું.

પૃ. ૧૫૪ શ્લો. ૬ ચરણ ૪ આ સિન્ધુ તે ભૌતિક સિન્ધુ નહિં પણ અનન્તત્વનો સિન્ધુ.

શ્લો. ૭. ભવ્યનું સ્વરૂપ ઉપર પૂરું થયું. હવે એકદમ સુન્દરનું સ્વરૂપ આલેખતાં ગિરિકોકિલને કરેલા સંબોધનરૂપે જ સર્વ ચિત્ર આપ્યુંછે.

ગિરિકોકિલ—આ પક્ષી ગુજરાત વગેરેમાં થતું જ નથી. કાનડા જિલ્લામાં પ્રથમ જ મ્હેં હેનો અપૂર્વ સ્વર સાંભળ્યો. ખાનદેશ અને મધ્ય હિંદુસ્તાન તરફ જંગલોમાં એ પક્ષી જણાયછે એમ સાંભળ્યું.-

છે. Cuckoo ના વર્ગનું જ છે, અને હેનું સ્વતન્ત્ર નામ જડે એમ નથી, તેથી ગિરિકોકિલ એ નામ આપી સંતોષ માન્યોછે. હેનો સ્વર અત્યન્ત મધુર અને ભાવપૂર્ણ હોયછે. ટિટ્ટૂ ટિટ્ટૂ આમ દરેક વખત ચાર સ્વર થાયછે. હેના સુર म–स, म–स (म ઉપર ભાર, પણ બંને સુરની માત્રા સરખી જ, અક્કેક.) એમ કાંઇક છે. આ પક્ષી કાનડામાં ચોમાસાના આરમ્ભની પૂર્વે (એપ્રિલ-મે મહિનામાં) ગાન શરૂ કરેછે. તે ઉપરથી અને હેના સ્વર ઉપરથી, એ જિલ્લામાં ખેડુત લોકો એમ માનેછે કે એ પક્ષી કહેછે—"संका कट्टु"–એટલે, "પૂલ બાંધ્ય." કેમકે વરસાદન દહાડા પાસે આવ્યાછે. (કાનડામાં ખેતરો વગેરેમાં પર્વત જંગલ વગેરેમાંની ખાઇયો ઓળંગવા માટે ઝાડનાં થડિયાં આડ નાંખી પૂલ જેવું કરેછે તેને संक (संका) કહેછે.)

શ્લો. ૮ માં ચાંદનીની અને શ્લો. ૯ માં માધવીના સુગન્ધની ઉપમા ગિરિકોકિલના ગાનને આપીછે. ગિરિકોકિલનું શરીર ન જણાય પણ ગાન સંભળાય, માટે મેઘશિખરની પાછળ સંતાયલ એમ ચંદ્રાને વિશેષણ આપ્યુંછે. ચાંદની તેમ જ ગાન બંને સૌન્દર્યન અને માધુર્યનાં સ્વરૂપ છે તેથી બેમાં સામ્ય દેખાડ્યુંછે; અને બંનેન નિદાન (ચાંદનીનું નિદાન ચંદ્ર અને ગાનનું ગિરિકોકિલ) ગુપ્ત રહેલાંછે.

શ્લો. ૧૦. પક્ષી ઊંચે (અદૃશ્ય) કુંડાળે ભમે તેથી ગાનને કુંડાળે ભમતું કહ્યુંછે.

પૃ. ૧૫૫. શ્લો. ૧૨. કોયલનો સ્વર પ્રફુલ્લ અને આનન્દમય હોયછે તેથી ભિન્ન આ ગિરિકોકિલનું ગાન કાંઇક વિલક્ષણ કરુણ સ્વર હોયછે. તેથી આ કલ્પના કરીછે.

પૃ. ૧૫૬. શ્લો. ૧૮. વગેરે. હવે સુન્દરનું સંબોધન પૂરું થઈ ઉન્નતની મૂર્તિ પર્વતને સંબોધન શરૂ થાયેછે.

શ્લો. ૧૮, ૧૯. મેઘમાળા તે પર્વતની પ્રિયા અને ધુમસની હાસ્ય તે પુત્રી એમ રૂપક વ્યઙ્ગ્ય છે.

શ્લો. ૨૦. સિન્ધુનો (ખરેખરા દરિયાનો) સનાતન (નિરંતર પ્રાચીન કાળથી થતો આવેલો અને ચિરકાળ થશે હેવો) નાદ. તે નાદ સાંભળી સાંભળીને પર્વત પોતે કાંઇ હૃદયમાં મનન કરીને ગાન રચેછે. તે ગુપ્ત રીતે આકાશમાં એ લખેછે એમ કલ્પનાછે.

પૃ. ૧૫૭ શ્લો. ૨૧. રાત્રિ પડતાં તારા પ્રકાશી નિકળે તે ઉપર હેવી કલ્પના રચીછે કે આખો દહાડો જે ગૂઢ લેખ પર્વતે આકાશમાં લખેલા તે તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થાયછે. એ લેખને ગાનરૂપ ગણ્યાછે. રજની તે વ્યોમપટરૂપી વાદ્ય પોતાની આંગળીઓથી વગાડતાં એ ગાન ઉત્પન્ન થઈ તારાગણના રૂપમાં પ્રગટ થતું કલ્પ્યુંછે. ગાનનાં સુર તે શ્રવણેન્દ્રિયથી અનુભવાય છતાં તેજોમય તારાગણના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ જોવાય હેવી મૂર્તિ ધરતા કલ્પ્યાછે.

આમ પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કર્યાં છતાં પણ એ ગાન હું અલ્પ શક્તિને લીધે વાંચી સકતો નથી.

તો પછી—

શ્લો. ૨૨, આમ નજર આગળ તરતું તારાગણમૂર્તિમાં ઊભેલું ગાન પણ ના વાંચી સકાય, તો ગિરિરાજ, કોકિલ, (ગિરિકોકિલ); અને સિન્ધુ એ ત્રણ પ્રકૃતિનાં ઉપર કહેલાં ત્રિવિધ સ્વરૂપને કહુંછું કે ત્હમારાં ગૂઢ રહસ્ય હું શી રીતે જાણી સકું? પ્રકૃતિ આગળ આ રીતે માનવ પોતાનું બાલત્વ સ્વીકારેછે; પરંતુ એ પ્રકૃતિસ્વરૂપો હૃદયભાવ ઉપર ગમ્ભીર, મૃદુ, અને ઉન્નત અસર કરેછે તે કારણથી ઉપકારવૃત્તિ દર્શાવેછે.

અવસાન.—પૃ. ૧૫૭.

શ્લો. ૧. કવિત્વના પ્રેરક ગૂઢ તત્ત્વને કોકિલ કલ્પેલુંછે.

પૃ. ૧૫૮ ચરણ ૧ મનનાં=મ્હારા પોતાના મનનાં. અહિં objective (પરલક્ષી) તેમ જ subjective (આત્મલક્ષી) કવિતાનો નિર્દેશ છે. મનુજજીવનનાં રહસ્ય ઝળકાવતું કોકિલગાન તે પરલક્ષી કવિતાનું બીજ; અને મનનાં રહસ્ય ઝળકાવતું તે આત્મલક્ષી કવિતાનું બીજ. (રા. નવલરામે objectiveને સર્વાનુભવરસિક અને subjectiveને સ્વાનુભવરસિક એમ નામ આપ્યાંછે.)

